

АХЪАНА,
ХААККИЯТ
МАХОРПАТ

М. ШАХРАЮВ

НАШРЕТИ
ДАВЛАТИ
ТОЧКИСТОИ
1964

Ин маҷмуае, ки Шумо, хонандаи азиз, дар даст доред, ба қалами мунаққиди тоҷик Муҳаммадҷон Шукуров тааллуқ дошта, умдатарин масъалаҳои ҳаёти адабии моро мавриди муҳокима қарор додааст.

Муаллиф кӯшиши кардааст, ки масъалаҳои муҳими адабиёти советии тоҷикро дар асоси эҷодиёти нависандагони намоёни имрӯза — С. Айнӣ, М. Турсунзода, С. Улуғзода ва дигарҳо ҳал намояд. Дар айни замон ӯ ба таҳлили баъзе асарҳои нависандагони ҷавон, аз қабили А. Шукӯҳӣ, Ф. Ансорӣ, Озод Аминова ва ғайра низ аҳамияти калон додааст.

Масъалаҳои анъанаю навиоварӣ, халқияти адабиёт ва маҳорати бадеии нависандагон дар аксари мақолаҳо дар маркази диққат гузошта шудааст.

САРСУХАН

Муҳимтарин масъалаҳои адабиёти советии тоҷик, ки илми адабиётшиносӣ ва танқиди адабии мо ҳанӯз ҳал накардааст, хеле бисёранд. Масъалаҳои ҳастанд, ки то онҳоро ба дараҷаи санҷида набароем, таърихи адабиёти советии тоҷикро ба вучуд овардан мумкин нест. Реализми социалистӣ дар адабиёти советии тоҷик, таърихи ташаккули жанрҳои алоҳида ва инкишофи онҳо (масалан, таърихи наъри реалистона, таърихи роман, таърихи дoston ва ғайра), анъана ва навиоварӣ дар эҷодиёти нависандагони алоҳида ва умуман дар адабиёти имрӯза, алоқаи адабиёти советии тоҷик бо адабиёти дигар халқҳо (хусусан бо адабиёти рус), муайян кардани хусусиятҳои хоси эҷодиёти намоёндагони барҷастаи адабиёти ҳозира ва мисли инҳо масъалаҳои мебошанд, ки ҳалли онҳо на фақат барои ба вучуд овардани таърихи адабиёти советии тоҷик хеле зарур аст, балки барои тараққиёти минбаъдаи адабиёт аҳамияти амалӣ низ дорад.

Ҳалли ҳар кадоме аз ин масъалаҳо ҷидду ҷаҳди яққояи коллективи адабиётшиносон ва мунаққидонро талаб мекунад.

Халқият яке аз хусусиятҳои асосии адабиёти реализми социалистӣ мебошад. Ба миён гузоштани муҳимтарин масъалаҳои ҳаёти халқу ҷамъият, аз нуқтан назари манфиатҳои ҳақиқии халқ ҳал намудани ин масъалаҳо, санъат ва маҳорати баланди бадеӣ, ки ин ҳама аломати асосии халқияти адабиёт аст, дар беҳтарин асарҳои нависандагони советии тоҷик ба ҳубӣ мушоҳида мешавад. Мафҳуми халқият домани васеи дорад ва ҳамаи ҷиҳатҳои ғоявӣ бадеии асарро аз мавзӯи он сар карда то хурдтарин ху-

сусиятҳои шаклнаш фаро мегирад. Аз он ҷумла халқият бо масъалаи анъана ва навиовари саҳт алоқаманд аст.

Халқият истифодаи тамоми таҷрибаи бадеии чандинасраи халқро дар назар дорад. Сарвати бебаҳои бадеии халқ аз ҷумла дар бехтарин қисми фольклор ва пешқадамтарин қисми эҷодиёти классикони адабиёти китоби ҷамъ омадааст. Дар фольклор ва адабиёти классикӣ руҳи халқ, ақлу заковати ӯ, тарзи тафаккур ва завқи бадеии вай инъикос ёфтаанд. Санъаткори реализми социалисти аз ин қатъи назар карда наметавонад ва, зиёда аз ин, вай дар давраҳои гуногуни таърих дигар шудани тарзи тафаккур ва таъбу завқи халқро ба назари эътибор мегирад, барои ифодаи кардани руҳияи имрӯзаи халқ, руҳияи бунёдкунандагони ҷамъияти коммунистӣ кӯшиш мекунад.

Барои нависандаи советӣ анъанаҳои фольклор ва адабиёти классикӣ чизи шах шудамондае нестанд, балки омилҳои муҳимми инкишофи минбаъдан адабиёти имрӯза буда, барои ҳалли масъалаҳои нави эҷодӣ, барои ҷустуҷӯи роҳҳои тозаи тасвири ҳаёти имрӯзаи халқ ёри медиҳанд. То таҷрибаи гузаштаре надонем, чизи нави сохта наметавонем. Навиовари адабиёти советӣ ба таҷрибаи азияти эҷодиёти бадеии халқ такя мекунад. Нависандагони мо ба анъанаҳои халқ такя карда, ба ганҷинаи адабиёти у дурдонаҳои нави илова менамоянд.

Лекин адабиёти тоҷик аз Рудакӣ ин ҷониб аз маҳдудияти миллӣ бегона буд. Вай бо маданияти араб (ки маданияти чандин халқро дар бар мегирад), бо маданияти Юнон, Ҳинд, халқҳои турк ва ғайра алоқа дошт. Дар баъзе давраҳои ин алоқа то андозае суст мешуд, вале ҳеҷ гоҳ тамоман қатъ нагардидааст. Бо вучуди бисёр монеаҳои замони феодалӣ халқи тоҷик ва нависандагони ӯ таҷрибаи бадеии халқҳои дигарро ба ин ё он дараҷа аз худ менамуданд.

Пас аз Революцияи Октябр алоқаи адабии халқи тоҷик бо дигар халқҳо бениҳоят афзуд. Баъди революция алоқаи адабиёти тоҷик бо адабиёти халқҳои бародарии СССР дар заминаи тамоми нави — дар заминаи соҳтмони ҷамъияти коммунистӣ, дар шароити руз то руз ба якдигар наздик шудани ин халқҳо сурати гирифта истодааст. Хусусан таҷрибаи беназири адабиёти классикӣ ва советии рус боиси тараққиёти пурсуръати адабиёти ҳаман халқҳои мамлақати мо, аз он ҷумла адабиёти тоҷик шуда истодааст. Имрӯз таҷрибаи адибони халқҳои дунё, пеш аз ҳама халқҳои СССР ва алаҳусус халқи рус яке аз сарчашмаҳои асосии навиовари нависандагони тоҷик аст.

Ҳаман инҳо дар айни замон зоситаи боз ҳам баландтар шудани савияи санъату маҳорати бадени нависандагонии мост.

Муҳокимаи масъалаҳои анъанаю навиоварӣ, халқияту партиявият ва санъату маҳорат хусусан дар давраи ҳозирани таракқиети адабиёти совети аҳамияти калон пайдо кардааст. Мулоқоти роҳбарони партия ва ҳукумат бо ходимони санъату адабиёт, ки дар моҳи декабри соли 1962 ва дар моҳи марти соли 1963 ба вуқӯъ омад, нишон дод, ки аҳамияти анъанаҳои бузурги адабиёти классикии ва советиро нафаҳмидани баъзе нависандагонии ҷавон ба асоси ғоявию бадени эҷодиёти онҳо ҷи зарарҳо овардааст. «Навиоварии» бардурӯғ ва сунъӣ, рӯяи накардани меъёри классикии баденият ва ғоянокии олии боиси аз халқ ҷудо шуда мондани нависанда мегардад. Меъёри классикии баденият низ ҳеҷ гоҳ бетағйир намондааст, балки мувофиқи талаботи нави замон дигар мешуд ва такмил меёфт. Фақат он нависандае, ки ғояҳои олии замони моро бо қувваи азини бадеӣ ифода намуда, баробари халқ қадам мезанад, барои пеш бурдани адабиёт имконият меёбад.

Адабиёти советии тоҷик кайҳо боз ба дараҷае расидааст, ки барои ҳалли масъалаҳои муҳими назарӣ материали аҷибе дода метавонад. Танқиду адабиётшиносии мо ҳам дар роҳи ҷамъ овардани ва омӯختани ин материалҳои аввалин қадамҳои ҷидди гузоштааст. Вале барои баёни ҳақиқати он ҳамма матлабҳо, ки дар боло номбар шуданд, ҷадини тадқиқоти махсуси муфассал лозим аст.

Маҷмуае, ки ҳоло дар даст доред, иборат аз мақолаҳоиест, ки баъзеи онҳо доир ба ҷаде аз масъалаҳои маҷкур аз назму насри советии тоҷик як миқдор материали муҳимро дар бар мегирад. Ин мақолаҳо дар солҳои гуногун ва бо мақсадҳои гуногун навишта шудаанд. Дар аксарияти мақолаҳои масъалаи алоқаи анъанаю навиоварӣ ва халқияту маҳорат, масъалаи вобастагии инҳо ба яқингар ба таври махсус мавриди баҳс қарор нагирифтааст, вале бисёре аз онҳо дар ин хусус материал медиҳанд. Ин материалҳои ҷамъбасти намуда, як ҳуҷуман умумӣ баровардан вазифаи минбаъда аст.

Дар маҷмуа мақолаҳои ҳам ҳастанд, ки ба масъалаи анъанаю халқият бевосита дахл накардаанд. Муаллиф дар ин мақолаҳо, ки баъзеи онҳо хусусияти обзорӣ доранд, кӯшиш намудааст, ки асарҳои нависандагонии советии тоҷикро, хусусан ҷавонро гоҳ муфассалтар ва гоҳи мухтасаран аз ҷиҳати мазмуну ғоя таҳлил карда, бештар ба санъату маҳорати бадени онҳо диққат ҷалб кунад.

Бешубҳа, мақолаҳои маҷмуа аз нуқсону камбудӣ холи нестанд. Умедворем, ки ин камбудиро бо муҳожимаи мутахассисон ва адабиётдӯстон ислоҳ хоҳад шуд.

Муаллиф ба он рафиконе, ки дар вақташ ҳар кадоми ин мақолаҳоро хонда, фикри худро баён карда, барои ислоҳ шудани нуқсонҳои он ёрӣ сода буданд, самимона ташаккур изҳор менамояд.

Муаллиф.

АНЪАНАҲОИ ЕДДОШТНАВИСИИ КЛАССИКИ ДАР «ЕДДОШТҲО»-И УСТОД АЙНИ

Эҷодиёти асосгузори адабиёти советии тоҷик устод Садриддин Айни аз нуқтаи назари муайян қардани мавқеи анъанаҳои адабиёти классикии тоҷик дар ташаккули насри реалистии имрӯзаи мо ва нишон додани моҳияти навиоваронаи адабиёти советии тоҷик ниҳоят ҷолиби диққат аст. Дар ҳамаи асарҳои С. Айни анъанаҳои пешқадами назму насри гузаштаи мо хеле барҷастаи зоҳир мешавад, вале истифодаи ин анъанаҳо дар ҳамаи асарҳои ӯ ба як тарз ва ба як дараҷа нест, балки вай аз аввалин повести худ «Чаллодони Бухоро» (1920) сар карда, то охирин асараш «Ёддоштҳо» (1949—1954) аз ин ҷиҳат роҳи муайяни инкишоф ва тараққиётро тай кардааст. Дар айни замон ҳар як асари С. Айни асари муҳимми навиоварона буд, ки адабиёти советии тоҷикро як қадам пеш мебард ва ягон масъалаи муҳимми эҷодии онро ҳал мекард. Ҳар қадар ки таҷрибаи халқи тоҷик ва нависандагони ӯ дар сохтмони социалистӣ меафзуд, ҳар қадар ки С. Айни бо адабиёти классикӣ ва советии рус бештар шинос мегардид, ба ҳамон дараҷа навиоварӣ ҳам дар эҷодиёти ӯ зиёд мешуд ва мавқеи калонтаре ишғол мекард, анъанаҳои адабиёти классикии тоҷик ҳам дар асари ӯ бештар ранги эҷодӣ гирифта амнқтар мешуд.

Барои равшан қардани масъалаи тазоҳуроти анъанаҳои адабиёти классикӣ ва навиоварии устод С. Айни хусусан «Ёддоштҳо»-и ӯ аҳамияти бузургро соҳиб аст. Ин асар бо адабиёти классикии тоҷик ало-

каи узви дорад ва дар айни замон намунаи барчас-
таи минбаъда инкишоф дода шудани анъанаҳои
пешқадами гузашта ва ба дастур (принцип)-ҳои го-
явӣ бадеи нав тобеъ намудани онҳо мебошад. Дар
мисоли «Ёддоштҳо» хизмати бузурги С. Айниро дар
соҳаи ба адабиёти советии тоҷик эҷодкорона татбиқ
намудани беҳтарин анъанаҳои адабиёти классики ба
хубӣ мушоҳида кардан мумкин аст, дар адабиёти им-
рӯзан мо тарзу тариқи нав бунёд намуда, роҳи
тараққиёти минбаъдаи боз як жанри муҳиммеро му-
айян кардани вай хеле хуб намоем мешавад.

Вале азбаски масъалаи тазоҳуроти анъанаҳои
адабиёти классики аз дигар асарҳои вай, хусусан аз
«Чаллодони Бухоро», «Одина», «Дохунда», «Ғуло-
мон» ва «Марги судхӯр» ҳарчониба ва муфассал
омӯхта нашудааст, аз «Ёддоштҳо» низ тамоми хусу-
сиятҳои онро пурра муайян намудан мушқил аст. Би-
нобар ин мо дар ин ҷо асосан ба баъзе ҷиҳатҳои уму-
мии ин масъала диққат ҷалб карданӣ ҳастем. Ҳама-
тарафа санҷида баромадани масъалаи тазоҳуроти
анъанаҳои адабиёти классики ва навиовари нависан-
да дар «Ёддоштҳо», ба тамоми ҷузъиёт ва тафсилот
равшан кардани ин масъала вазифаи тадқиқоти ҷид-
дии минбаъда аст. Ба фикри мо, ба миён гузоштани
баъзе ҷиҳатҳои умумии масъала ҳам барои нишон
додани он мавқеи басазое, ки «Ёддоштҳо»-и устод
дар адабиёти советии тоҷик ишғол менамояд, ёри ра-
сонии метавонад.

Дар адабиёти классикии форс-тоҷик дар давоми
як муддати дуру дарози таърихӣ дар соҳаи ёддошт-
нависи ва истифодаи материали тарҷимаи ҳол анъ-
анаҳои муайяне муқаррар гардида буд, ки, бешубҳа,
С. Айни солимтарин ва пешқадамтарин тарафҳои ин
анъанаҳоро омӯхта, дар «Ёддоштҳо»-и худ татбиқ на-
мудааст.

Шоир ва насрнависони классикии форс-тоҷик бисёр
вақтҳо ба материали тарҷимаи ҳоли худ муроҷиат
менабуданд. Вақте ки муҳимтарин асарҳои назми
классикиро аз назар мегузаронем, дидан мумкин аст,
ки унсури биографӣ ба ин ё он дараҷа қариб дар ҳа-
маи онҳо вуҷуд дорад. Бинобар ин тадқиқотчиён ак-

саран асарҳои бадеиро чун яке аз сарчашмаҳои эти-
модноки тарҷимаи ҳоли муаллифи онҳо низ меомӯ-
занд ва ҳақиқатан маълумоти пурқимат ба даст
меоранд. Баъзе намояндагони бузурги адабиёти клас-
сикӣ махсус ба навиштани тарҷимаи ҳоли худ ҳам
машғул шудаанд. Абуали ибни Сино тарҷимаи ҳоли
худро навишта буд. Баъд аз ин баъзе асарҳои ба ву-
ҷуд омада буданд, ки ёддоштиҳои муаллифро дар бар
мегиранд.

Баъзеи ин асарҳо то дараҷае қимати бадеӣ дошта
бошанд ҳам, дар илми таърих бештар аҳамият до-
ранд. «Таърихи Байҳақӣ», «Мақорим-ул-ахлоқ»-и
Хондамир, «Тазкираи Малехо» ва ғайра, ки матери-
али ёддоштиро фаровон истифода кардаанд, аз ҳамин
қабиланд. «Таърихи Байҳақӣ» асосан аз ҳикояҳои
ёддошти иборат буда, ба тарзи хроника навишта шу-
дааст. «Мақорим-ул-ахлоқ» ба тасвири ҳислатҳо ва
лаҳзаҳои алоҳидаи ҳаёти Алишери Навоӣ бахшида
шудааст. Малехои Самарқандӣ на танҳо дар бораи
бисёр шоирон бевосита дар асоси мулоқотҳои худ
маълумот медиҳад, балки гоҳо саргузашт ва лаҳза-
ҳои ҷудогонаи зиндагонии худро низ бо обу ранги
бадеӣ ҳикоя менамояд.

Дар адабиёти классикии ўзбек мисли «Ҳамсат-ул-
мутаҳайирин»-и Алишери Навоӣ, ки ба шоири бузур-
ги тоҷик Абдурахмони Ҷомӣ бахшида шудааст, ва
монанди «Бобурнома»-и Заҳриддини Бобур ёддошт-
ҳои бадеӣ таълиф гардидаанд, ки дар адабиёти тоҷик
низ шӯҳрат доранд.

Дар адабиёти классикии форсу тоҷик чунин асар-
ҳои бадеӣ ҳам мавҷуд буданд, ки асари ёддошти на-
бошанд ҳам, дар онҳо материали тарҷимаи ҳол мав-
қеи муҳимме дорад. «Ғулистон» ва «Бӯстон»-и Саъдӣ
аз ҳамин гуна асарҳо мебошанд. Ин нависандаи
дунбӯдида ва ҳаётомӯхта бисёр лаҳзаҳои саргузашт-
ҳои худро чун ҳикояи алоҳида ба асарҳои дохил
карда, барои исботи ақидаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ ва
панду насиҳатҳои худ далел овардааст.

Дар «Ғулистон» ҳикояҳои хурди насрӣ ҳамеша бо
порчаҳои шеърӣ зинат ёфтаанд ва қариб ҳаман ҳи-
қояҳо бо порчаи шеърӣ ба охир мерасанд. Ин порча-

хон шеърӣ барои ифодаи ғояи асосии ҳикоя роли муҳимме мебозанд. Ба наср ҳамроҳ кардани шеър умуман хусусияти намоёни насри классикии мост, вале «Гулистон» аз олитарин намунаҳои ин тарзи ҳикоянависист.

Баъзе новеллаҳои С. Айни дар «Ёддоштҳо» низ бо порчаҳои шеър зиннат ёфтаанд. Ниҳоят ҷолиби диққат аст, ки дар «Ёддоштҳо» ҳам ин порчаҳои шеър барои ифодаи ғояи асосии новелла роли калон бозӣ мекунанд ва хеле бамавқеъ истифода гардидаанд. Шубҳае нест, ки ин санъат бо ҳамон тарзи ҳикоянависии классикӣ, аз он ҷумла бо «Гулистон»-и Саъдӣ ва «Баҳористон»-и Ҷомӣ барин асарҳо вобастагӣ дорад.

Яке аз хусусиятҳои «Гулистон» ва «Бӯстон»-и Саъдӣ ин аст, ки дар онҳо ҳикмати халқӣ фаровон аст. Хулосаи ақидаҳои иҷтимоию сиёсӣ ва панду насихатҳои ӯ дар шакли ҳикмати ҳаёт ва афоризми буррову рехта зоҳир гардидааст. Аз ҳамин сабаб бисёр гуфтаҳои Саъдӣ ва мисрау байтҳои ӯ дар даҳани халқ ба ҳукми зарбулмасал гузаштаанд.

Ҳикмат ва афоризм то андозае ба «Ёддоштҳо»-и С. Айни ҳам хос аст. Ҳикмати зиндагонӣ дар «Ёддоштҳо» хусусан дар образи падар ва устоамак бештар дида мешавад ва дар забони онҳо суҳанҳои афоризммонанд бисёр дучор меояд. Падар баъзан ҳатто шеърҳои Саъдиро ба қор мебарад. Масалан (VI, 58) ¹.

Дев бо одам наёмезад, матарс,
Бал битарс аз одамони девсор.

Дар назари аввал чунин менамояд, ки гуё дар баъз образҳои «Ёддоштҳо», пеш аз ҳама, дар образи падар ва устоамак дидактика ва оҳанги ахлоқомузӣ ҷор шудааст. Аммо ин тавр ғайриҷустуҷӯ ғайрерӯш аст ва ин образҳо ба образи насихатӣ табдил ёфтаанд. Лекин дар ҳақиқат ин тавр нест ва як андоза ҳикмомез будани забони ин персонажҳоро

¹ Ин рақамҳои даруни қавс нишора ба «Куллиёт»-и С. Айни чилду саҳифаҳои он аст. Рақами якуми римӣ чилди «Куллиёт» ва рақами дуҷуми арабӣ саҳифаи онро нишон медиҳад.

хусусияти манфи ҳисоб кардан нодуруст аст. С. Айни тамоман бошууро на ва бо мақсади муайян ба ин образҳо чунин тобише бахшидааст. Чунон ки маълум аст, халқи тоҷик табиатан ҳикматдӯст аст, ахлоқомӯзӣ ва панду насиҳат, ки ба шакли ҳикмат ифода ёфтааст, дар ҳаёти маънавии халқи мо мавқеи калон дорад. Ҳамин ҳолат дар адабиёти классикӣ низ инъикос кардааст ва онро на танҳо дар асарҳои Саъдӣ, балки ба ин ё он дараҷа дар эҷодиёти ҳамаи классикони дигар мушоҳида кардан мумкин аст. С. Айни ҳам дар симои қаҳрамонҳои худ маҳз ҳамин хислатҳои халқро тасвир менамояд ва ин чун яке аз хусусиятҳои шакли миллии асари ӯ зоҳир мешавад. Ин қаҳрамонҳои ӯ насиҳатгӯи оддӣ нестанд, балки ҳикмати халқи яке аз ҷиҳатҳои муҳими характери онҳост. Бешубҳа, барои тасвири ин ҷиҳатҳои хислати қаҳрамонҳои «Ёддоштҳо» анъанаҳои адабиёти классикӣ хеле роль бозидаанд ва С. Айни хусусан аз Саъдӣ, ки падари равияи ахлоқомӯзии адабиёти классикии форс-тоҷик аст, бисёр чизҳо омӯхтааст.

Вале дар «Ёддоштҳо» бештар аз ҳама ва равшантар аз ҳама анъанаҳои Зайниддини Восифӣ ва «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и ӯ, ки намунаи барҷастаи ёддоштнависии классикист, инчунин анъанаҳои Аҳмади Дониш ва «Наводир-ул-вақоеъ»-и вай, ки ёддошт набошад ҳам, материали ёддоштиро фаровон дар бар гирифтааст, мушоҳида мешавад. Анъанаҳои ин ду намояндаи бузурги адабиёти классикии тоҷик дар «Ёддоштҳо» на танҳо бештар, балки амиқтар ҳам ҳаст ва аз доираи ҷузъиёт берун шуда, ҳатто дар дастурҳои асосии ғоявӣ бадеии С. Айни нақши худро гузоштааст.

Устод С. Айни чун олими адабиётшинос кайҳо боз бо омӯхтани эҷодиёти Восифӣ машғул буд. Вай дар соли 1925 дар китоби худ «Намунаи адабиёти тоҷик» ба «Бадоеъ-ул-вақоеъ» баҳои хеле баланд дода, зарурати ҷоп кардани онро таъкид намудааст¹. Дар монографияи С. Айни, ки ба эҷодиёти Алишери Навоӣ бахшида шудааст ва дар арафаи Ҷанги Бузурги Ватанӣ таълиф ёфта, дар сол 1948 аз ҷоп баромад, «Ба-

¹ С. Айни, Намунаи адабиёти тоҷик, Москва, 1926, саҳ. 112.

доеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ чун муҳимтарин сарчашмаи таърихӣ ва адабӣ истифода гардидааст.

Аммо дар арафаи Ҷанги Ватанӣ ва як-ду соли охири ҷанг С. Айни «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-ро мавриди омузиши махсус қарор дода буд. Дар натиҷаи ин тадқиқот вай чанд мақола навишт¹ ва матни мухтасари «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-ро ба забони имрузаи тоҷикӣ таҳрир ва ба ҷоп тайёр намуд. Ин кори ӯ дар соли 1946 ба охир расида буд ва пас аз вафоташ дар соли 1956 бо номи «Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ»» нашр шуд.

С. Айни пас аз он, ки кори худро дар болои ёддоштҳои Восифӣ ба охир расонид, рубоие навиштааст, ки аз «Бадоеъ-ул-вақоеъ» то ҷи андоза мутаассир шудани ӯро нишон медиҳад. Рубоӣ ин аст:

Ин боғ зи нахли қуҳан оростаам,
В-он нахл ба теги хома лиростаам,
Сайронгоҳе зиёда кардам ба шумор,
Ҳарчанд зи умри худ басте костаам².

Ин рубоӣ он рубоии С. Айниро, ки дар «Ёддоштҳо» чун эпиграф омадааст, ба хотир меорад:

Ин хона зи хишти қуҳна андохтаам,
Дар вай ҷашне зи рафтагон сохтаам,
То аҳли замони мо бидонанд, ки ман
Як умри ҷавонӣ ба ҷи раҳ бохтаам.³

Дар ҳақиқат, ҷунон ки ҳоло аз архиви нависанда дида мешавад, ин ду рубоӣ дар як вақт (дар соли

¹ С. Айни дар боран Восифӣ шаш мақола навиштааст, ки ҷортои онҳо бо сарлавҳаи умумии «Як симои номашхури адабиёти классикии тоҷик — Восифӣ» пеш аз ҷанг ҷоп шуда буд: журнали «Бо роҳи ленинӣ», 1940, № 12, 1941, № 1, 3, 4, 5. Дутои дигараш пас аз ҷанг нашр гардид: «Восифӣ ва «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и ӯ, журнали «Шарқи сурх», 1946, № 4—5, «Восифӣ ва асарӣ ӯ «Бадоеъ-ул-вақоеъ»,— газетаи «Тоҷикистони сурх», 1946, 3 апрель. Ба ҳар кадоми ин мақолаҳо як ҳикоя аз «Бадоеъ-ул-вақоеъ» илова шудааст.

² С. Айни, Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ», Душанбе, 1956, саҳ. 25.

³ С. Айни, Ёддоштҳо, к. I, Душанбе, 1949, саҳ. 3; к. I—II, Душанбе, 1954, саҳ. 3. Мутаассифона, ин рубоӣ ба ҷилди шашуми «Куллиёт»-и устод дохил нашудааст ва дар вақти ба ҷоп тайёр кардани ҷилд тасодуфан афтада мондааст.

1946) гуфта ва ҳарду дар як варақ когаз навишта шудаанд. Ин факт ишора бар он аст, ки С. Айнӣ вақте ки «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-ро меомӯхт, дар бораи «Ёддоштҳо»-и худ ҳам фикр мекард, яъне пеш аз шуруъ шудани ёддоштнависи С. Айнӣ процесси дар фикри худ пазондани «Ёддоштҳо» ва процесси омӯзиши муфассали «Бадоеъ-ул-вақоеъ» баробар ва дар як вақт давом дошт. Нависанда баъди тамом кардани омӯзиши асари Восифӣ дафъатан ба навиштани «Ёддоштҳо»-и худ сар кард. Таассуроте, ки нависанда аз асари Восифӣ гирифтааст, ҳанӯз тару тоза ва пурқувват буд ва, бешубҳа, нақши худро дар «Ёддоштҳо»-и ӯ бояд мегузашт. Вақте ки «Ёддоштҳо»-ро аз ин ҷиҳат аз назар мегузаронем, мебинем, ки дар ҳақиқат чунин аст.

Пас, он анъанаҳои эҷодиёти Восифӣ, ки дар «Ёддоштҳо» бештар ҳис карда мешавад, аз ҷиҳати иборатанд?

«Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ маҳсули як давраи бисёр муҳими инкишофи адабиёти классикии тоҷик буд. Чунон ки дар солҳои охир тадқиқоти олимони намояни советӣ Е. Э. Бертельс, А. Н. Болдырев ва А. Мирзоев нишон дод, дар асрҳои XV—XVI дар натиҷаи таракқиёти шаҳрҳо ва афзудани қувваҳои зиддифеодалии шаҳр дар адабиёти бадеӣ мавқеи аҳли табақаҳои миёнаҳои шаҳр, хусусан хунармандон, хеле қувват гирифт. Тадричан соҳаи маҳсули адабиёт — назми доираҳои хунармандӣ пайдо шуд, ки Сайфӣ Бухорӣ бунёдкори он ҳисоб мешавад¹. Ба забони хунармандон ва ба лаҳҷаву шеваҳои шеър гуфтан ҳам асосан аз ҳамон давра ривож пайдо кард.

Зайниддини Восифӣ яке аз намояндагони бузурги ҳамин гурӯҳҳо буд, ки дар адабиёт тарзу тарикӣ навро пеш гирифтаанд. «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и вай на танҳо аз бехтарин намунаҳои ёддоштнависи классикии тоҷик аст, балки асари комилан навиоваронае мебошад.

Восифӣ бо ин асараш тасвири бевоситаи бисёр ҷиҳатҳои ҳаёту маншати ҳаррӯзаро ба адабиёт дохил

¹ А. Мирзоев, Сайфӣ Бухорӣ ва роли ӯ дар адабиёти доираҳои хунармандӣ, Ахбороти шуъбаи фанҳои ҷамъиятии АФ РСС Тоҷикистон, № 7, Душанбе, 1955, сах. 14—15.

кард. Вай ҳақиқатнигорин адабиёти классикин тоҷик-форсро боз бештар инкишоф дода, зиндагонии меҳнаткашон, қору бори муқаррарии онҳо, фикру зикр ва ақидаҳои онҳоро мавзӯи муҳимми асари бадеӣ қарор дод. Восифӣ дар маркази диққати худ одамони оддии шахро гузошт. Чунон ки тадқиқкунандаи эҷодиёти ӯ проф. А. Н. Болдырев қайд менамояд, «ҳамин одамон—одамони оддӣ ва беэтибори шахр, ки худӣ Восифӣ ҳам дар байни онҳост, қаҳрамони ҳақиқии ёддоштҳои ӯ мебошанд. Саргузаштҳои ачибу ғариби онҳо дар бозору хиёбонҳо, дар гузарҳои, ки сокинонашон одамони оддии шахр мебошанд, дар дӯконҳо, масҷиду мадрасаҳо ва ҳавлии мардуми оддии шахр ба амал меоянд... Ёддоштҳои Восифӣ ягона асари адабиест, ки манзараҳои дурахшони ҳаёту маишати ҳаррӯзаи шаҳриёни охири асри XV ва ибтидои асри XVI-ро тасвир менамояд»¹.

Яке аз фазилатҳои ёддоштҳои Восифӣ дар ҳаҷвиёти ӯст. Восифӣ яке аз ҳаҷвнависони забардасти адабиёти классикист, ки ҳаҷваш қувваи бузурги фошкунандаро соҳиб аст. Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» аксари ҳикояҳои ҳаҷвӣ ҳикояи воқеъӣ буда, шахсҳои ҳаҷвшаванда шахсони реалӣ мебошанд. Дар айни замон мазмуни иҷтимоии ҳаҷвиёти Восифӣ хеле баланд аст. Проф. А. Н. Болдырев ҳикояти Субҳӣ ва амир Зунуни Арғунро² «шаҳқори портрети адабии ҳаҷвӣ» номида³, ҳикояти зани оҳангарониро⁴ ба эътибори қувваи фошкунандагии он баробари бехтарин саҳифаҳои «Декамерон» ва «Гаргантюа ва Пантагрюэль» гузоштааст⁵.

Хусусан дар ҳамин ҳикояҳои ҳаҷвӣ забони Восифӣ бештар содда аст ва калимаву ибораҳои гуфтугӯиро бисёртар дар бар мегирад.

¹ А. Н. Болдырев, Зайниддин Васифи, Душанбе, 1957, стр. 11.

² Ниг. «Бадоеъ-ул-вақоеъ», таълифи Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, матни интиқодӣ, ба қалами А. Болдырев, ҷилди II, Идораи нашриёти адабиёти Ховар, Москва, 1961, саҳ. 1152—1157.

³ А. Н. Болдырев, асари мазкур, саҳ. 285.

⁴ Ниг. «Бадоеъ-ул-вақоеъ», нашри мазкур, ҷилди II, саҳ. 683 ва минбаъда.

⁵ А. Н. Болдырев, асари мазкур, саҳ. 294.

Ин хусусиятҳои «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ дар вақтҳои тайёр намудани «Намунаи адабиёти тоҷик» диққати С. Айниро ба суи худ кашада буд. С. Айни дар ин китоб дар бораи Восифӣ ва ёддоштҳои ӯ чунин мегӯяд: «Аҳамияти ин китоб нисбат ба китобҳои кӯхнаи дигар дар ин ҷост, ки аҳволро фошофош ва маишатро бо камоли кушодагӣ ва берӯй тасвир кардааст... Чун муаллиф авоили аҳди шоҳ Исмоили Сафавӣ ва авохири даври ўзбакиро дар Хуросон ба ҷашми худ дидааст, аз номи дину маъраб ба вуқӯъ омадани фоҷиаҳои бисёр бадро навиштааст»¹.

Қайд кардан лозим аст, ки он равияе, ки дар адабиёти тоҷик дар асрҳои XV—XVI пайдо шуд, дар асрҳои минбаъда аз миён нарафт. Дар асри XVII равияи Сайфии Бухороӣ дар эҷодиёти Сайидо (дар шеърҳои ба ҳунармандон бахшиданӣ) давом намуд.² Дар достони Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ ҳунармандон мавқеи қаҳрамони асосиро ишғол карданд. Дар асри XIX ба забони лаҳҷаву шева ва бо истифодаи истилоҳоти киморбозон шеърҳо навишта шуданд (масалан, Абдулқодирхоҷаи Савдо). Бо вуҷуди хусусиятҳои ҳосдоштани адабиёти ин асрҳо, фактҳои мазкурро давомии минбаъдаи ҳамон процессе, ки дар асрҳои XV—XVI сар шуда буд, ҳисоб кардан мумкин аст. Равияи Восифӣ низ дар асрҳои минбаъда давом ёфт ва ин равияро пеш аз ҳама дар эҷодиёти Аҳмади Дониш мушоҳида кардан мумкин аст.

Эҷодиёти Аҳмади Дониш маҳсули як давраи тамоми дигаре, маҳсули давраи ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна мебошад ва дар ин давра дар назди ҷамъият ва ҳодимони маданияту адабиёт талаботи нави меистод. Асарҳои Дониш низ ба ҳамин вазъияти нав ва талаботи тоза мувофиқат дошта, хусусиятҳои ҳосе ба худ гирифт ва ӯ дар адабиёти тоҷик бунёдкори ҷараёни нави маорифпарварӣ гардид. Гарчанде ки муҳимтарин масъалаҳои осори бадеии Аҳмади Дониш ҳанӯз дуруст омӯхта нашудааст, бо камоли боварӣ ҳукм кардан мумкин аст, ки дар байни Дониш

¹ С. Айни, Намунаи адабиёти тоҷик, сах. 112.

² А. Мирзоев, Сайидо Насафи ва ӯро ҷо дар историю таҷрикаи адабиёти тоҷик, Душанбе, 1954, стр. 145.

ва Восифӣ доир ба баъзе масъалаҳои эҷодӣ робитае вучуд дорад. Ба номи «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ монанд будани номи асари асосии Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ», монанди ҳикояи маймуни хушманд баъзе сюжетҳоро аз ёддоштҳои Восифӣ гирифтани Дониш¹ ҳодисаи тасодуфӣ нест, балки ишорае ба ҳамин маънӣ мебошад.

Аҳмади Дониш дар наср то як дараҷа ҳамон равияи Восифиро пайравӣ намуда, мувофиқи талаботи нави замон онро боз бештар инкишоф додааст. Ин равия дар асарҳои Дониш пеш аз ҳама чун кушиши ба ҳаёт ҳар чи наздиктар овардани адабиёт зоҳир мешавад. Дар асари Дониш, чунон ки дар асари Восифӣ ҳаст, ҳаёти муосир, воқиа ва шахсоне, ки бевосита аз ҳуди зиндагонии онрӯза гирифта шудаанд, мавқеи асосӣ дорад. Дониш барои ба вучуд овардани образи ҳамзамонии оддӣ худ кӯшиш мекунад. Вай муҳимтарин масъалаҳои ҷамъиятро асосан на ба воситаи сюжетҳои анъанавии романтикӣ, балки ба воситаи тасвири фактҳои замони худ пеш мегузорад. Аз ин нуқтаи назар ба ғоят ҷолиби диққат аст, ки «Наводир-ул-вақоеъ»-и ӯ асари ёддошти набошад ҳам, ҳикояҳои ёддошти дар ин асар хеле бисёр дучор меояд. Бисёр ҳикоятҳои ӯ ҳикоятҳои воқеӣ мебошанд, ки гоҳо ҳуди муаллиф шоҳиди онҳост ва гоҳо аз кӣ шуниданаширо қайд мекунад. Баъзе саргузаштҳои Дониш низ дар ин асар зикр ёфтааст. Ба ин маънӣ баъзе қисматҳои «Наводир-ул-вақоеъ» то як андоза хусусияти ёддошти дорад.

Ба ин муносибат кӯшиши Аҳмади Донишро барои тасвир намудани образи одамони оддӣ замони худ махсусан таъкид кардан лозим аст. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» яқумин бор дар таърихи адабиёти классикии тоҷик образи чунин меҳнаткаши оддӣ пайдо шуд, ки қувваи азими ҷисмонӣ ва хислатҳои олиии инсонии ӯ на дар шакли паҳлавонии афсонавӣ ва на ба тарзи романтикӣ, балки ба хусусиятҳои реалӣ, чун

¹ Ниг. «Бадоеъ-ул-вақоеъ», ҷ. II, нашри мазкур, саҳ. 867—875; таҳрири Аҳмади Дониш дар китоби А. Мирзоев, Б. Сирус ва С. Тоҷиддинов «Хрестоматияи адабиёт» барои синфи IX, Душанбе, 1953, саҳ. 283—285.

олами зинда тасвир ёфтааст. Образи Шукурбеки «дузд» ва Мулло Холмуҳаммади шикорчӣ аз ҳамин кабил аст.

Дониш дар симои ин қахрамони худ беҳтарин хислатҳои халқашро тачассум кунанда аст. Онҳо бо ақлу хирад, ҳиммат ва инсонияти худ аз одамони муҳиташон болотар меистанд. Нависанда руҳи бардам, бозӯи қавӣ, қувваи беназири ҷисмонӣ, нотарси ва далерии Шукурбекро бо ҳайрат ва мафтунӣ тасвир кардааст: «Басе захиму ҷасим ва айёрпеша, ки дар шаб бо сад нафар муқобил шудӣ ва хазимат додӣ. Ва бо зарбати санги даст дарахтҳои азимро аз камар шикастӣ. Ва агар ғулулаи ӯ ба шахсе расидӣ, ҳамчун гунчишки туфангхӯрда хурд ва реза гаштӣ. Ва аз захми санги ӯ доим синаи шабравон дарнда ва табли табболон кафида»¹. Ин характеристикаи Шукурбек бо чунин ҷумла хулоса шудааст: «Гӯӣ ҳама узваш аз оҳану пулод рехтаанд».

Ин қахрамони нависанда як деҳқони миёнаҳол аст, ки золимон ӯро хонавайрон кардаанд ва акнун ӯ ба роҳи интиқом қадам гузоштааст. Вале ҷабру зулм хислатҳои олии ӯ, олиҳиммати ва одамдӯстии вайро маҳв карда натавонистааст. Аҳмади Дониш ин хислатҳои ӯро махсусан таъкид менамояд: «Қарампеша ва олиҳиммат буд, ки мол аз тавонгарони бахил ситуда, ба мустаҳикқони алил расонидӣ ва ба аҳли илм ва талабаи мадраса ионат фармудӣ»². Ин аст, ки Дониш деҳқони исьёнкор ва никорхоҳи халқро тасвир кардааст.

Дар шахси Холмуҳаммади шикорчӣ низ ҳамин хислатҳо таъкид ёфтааст. Вай аз як тараф «басе қашшоқ ва лошайғи маҳз буда... рӯзхovu шабҳо гурусна мегузaronид..., паҳлӯ бар бӯрьё ва сар бар санг ниҳода, дарс мехонд»³, аз тарафи дигар, соҳиби қувваи фавқуллодаи ҷисмонӣ, ақлу хирад ва ҳиммату ҷавонмардист. Вай «басе бо хирсу ҳук набардозмо ва гардан ба гардан шуда, бисъёр бо шеру паланг дучор

¹ Аҳмади Дониш, Порчаҳо аз «Наводир-ул-вақоеъ», Душанбе, 1957, сах. 19.

² Ҳамон асар, сах. 19—20.

³ Ҳамон асар, сах. 19.

гашта, аз чанголи эшон раҳой ёфта»-аст¹. Кувваи ӯ то ин дараҷаест, ки боре дар вақти шикор «аспро гунча баста, гӯсфандвор ба болои дарахт» кашид, бори дигар «хирси азимҷусса»-ро «бузвор бардошта... бар тегаи кӯҳ» зад, ки «миёнаш бишикасту садои қарс ва тарокиш бар кӯҳ афтод»².

Ин гуна хислатҳои Шуқурбек ва Мулло Хол ба пасти ва разолати истисморкунандагон, ки Дониш онҳоро бо қаҳру ғазаб ва нафрат тасвир кардааст, зид гузошта шудаанд.

Ҷолиби диққат аст, ки нависанда ин қаҳрамонони мусбати худро низ бевосита аз ҳаёт гирифтааст, вай ҳикояти Мулло Холу Шуқурбек ва ҷанги онҳоро аз забони як дӯсташ, ки бо Мулло Хол шинос будааст ва бисёр сӯҳбатҳо кардааст, нақл менамояд.

Ҳаҷвиёт низ дар эҷодиёти Аҳмади Дониш мавқеи муҳим дорад ва метавон гуфт, ки комилан мазмуни иҷтимоӣ гирифтааст. Дар ҳаҷвиёти ӯ ҳам чунин ҷиҳатҳои зиндагиро, ки пештар ба адабиёт дохил нашуда буданд, бисёр дидан мумкин аст. Ҳамон шакли ҳикояи воқеии ҳаҷвӣ, ки дар осори адабии Восифӣ беҳтарин намунаҳои он мавҷуд аст, дар асари Дониш ҳам дучор мешавад.

Дар «Ёддоштҳо» Аҳмади Донишро дидани Айни ва яқӯмин бор бо «Наводир-ул-вақоеъ» шинос шудани ӯ муфассал тасвир шудааст. «Наводир-ул-вақоеъ» Айниро саҳт мутаассир карда буд.

Устод Айни дар бораи ин ки кадом ҷойҳои «Наводир-ул-вақоеъ» ӯро бештар мутаассир карда буданд, дар «Ёддоштҳо» мегӯяд: «Ҷоҳи ба ман таъсирбахши «Наводир-ул-вақоеъ» он ҷоҳо буданд, ки ман он ҳодисаҳоро дар зиндагӣ дида будам ва аз он аҳвол дилтанг мешудам» (VII, 445). С. Айни дар бораи аҳволи Бухороро тасвир намудани Аҳмади Дониш сухан ронда махсусан таъкид мекунад, ки «ман он аҳволи фалокатиштимолро дар мундариҷоти «Наводир-ул-вақоеъ» бо тасвири реалӣ—бо тасвири, ки худ дар зиндагӣ дида будам, дидам» (VII, 445—446). Яъне ҳақи-

¹ Ҳамон асар, саҳ. 13.

² Ҳамон асар, саҳ. 14, 16, 17.

қатнигории Дониш, алокаи эҷодиёти ӯ бо ҳаёт, дар дидани ҳодисаҳои зиндагӣ назари бориксанҷе дошта-ни вай бештар Айнии ҷавонро мутаассир карда буд.

Пас аз ин С. Айни он қисматҳои «Наводир-ул-вақоеъ»-ро, ки ба ӯ «таъсири ачибе мекарданд», як-як номбар намудааст: тасвири аҳволи оилавӣ ва мочарои арӯсу модаршӯй, тасвири аҳволи уламо ва расвоӣҳои мадраса, тасвири ҳақиқати ҳоли амалдорон ва баёни тартиби мамлакатдориро подшоҳӣ, ҳикояти баққоли ҳасис, тасвири ҷамъияти дворянӣ ва аристократии Россия.

Ин аст, ки Айни якӯмин бор дар асари Аҳмади Дониш тасвири воқеаҳоеро дид, ки бевосита аз ҳаёту маишати онруза гирифта шуда буданд. Ин тасвирҳо Айниро ба ҳайрат оварда буданд. Ин тасвирҳо диққати нависандаи ҷавонро ба мавзӯҳои ҳаётӣ, ба воқиаҳои муқаррарии ҳаррӯза ҷалб намуданд. Аз ҳамин вақт сар карда, Айни аз пай ҷустуҷӯи роҳҳои тасвири реалӣ афтод. Аз ҳамон вақт сар карда, дар эҷодиёти Айни ҳаёти воқеӣ бештар роҳ ёфтан гирифт.

Қувваи он таассуроте, ки С. Айни дар ҷавонӣ аз хондани «Наводир-ул-вақоеъ» ҳосил карда буд, ҳатто дар охири умри ӯ, дар вақти навиштани «Ёддоштҳо» низ суғурта нашуда будааст. Дар «Ёддоштҳо» баъзе материалҳо ва сюжетҳои ҳастанд, ки аз Аҳмади Дониш гирифта шудаанд. Масалан, ҳамон ҳикояти Шуқурбеки дузд, ки Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ» овардааст, дар «Ёддоштҳо» низ ҳаст. Дониш фақат як лаҳзаи ҳаёти Шуқурбекро тасвир карда буд, аммо С. Айни тарҷимаи ҳоли ӯро ҷамъ оварда, пурра ба асари худ дохил кардааст. Як қисми саргузашти Шуқурбек дар «Наводир-ул-вақоеъ» ва «Ёддоштҳо» қариб як хел тасвир ёфтааст.

Баъзе тафсилоти аҳволи Шуқурбек, ки барои хarakterистикаи ӯ нуқтаи зарурист, дар асари Дониш ва Айни қариб як хел омадааст, ҳатто баъзе ҷумлаҳои С. Айни шакли андаке тағйирёфтаи ҷумлаи Дониш аст. Чунончи, Шуқурбек дар асари Дониш Мулло Холмуҳаммади шикорчиро мағлуб намуда, ба дастӣ ӯ пул медиҳад ва мегӯяд: «Ин пул кироия туст ва

инро бардору дигар ба ин шаҳр маист, мабодо ки дигарбора туро бифиребанд ва ба мукотилаи ман барангезонанд. Он гоҳ амон наёбӣ»¹. Ин нуктаро, ки барои нишон додани инсондустӣ ва ҷавонмардии Шукурбек хеле зарур аст, С. Айни пурра нигоҳ доштааст. Дар «Ёддоштҳо» Шукурбек ҳар касро, ки аз муҳтоҷӣ ба умеди ваъдаи миршаб ба қасди ӯ баромадааст, «аз ин гуна кори пуртахлука тавба кунонда ва ба вай харҷи гуён як маблағ пул дода мегуфт: «Ин пулро гиру аз ин шаҳр бадар рав. Агар дар ин ҷо монӣ, аҷаб нест, ки дуйӯмбора ба ин гуна часорат қадам гузорӣ, дар он сурат ман ба ҷонат амон намедихам» (VII, 75).

Дар қисми чоруми «Ёддоштҳо» С. Айни дар боран аз тарафи Дониш ниҳоят барҷаста тасвир шудани як баққоли хасис суҳан ронда, худаш ҳам дигар як баққоли хасисро тасвирунон ҳикояе менависад, ки назираи ҳикояи Дониш аст. Чунон ки С. Айни қайд намудааст, дар вақташ тасвири Дониш бо қувваи таъсири худ ўро водор карда буд, ки «дар зиндагӣ монанди он баққолро ёфта тамошо кунад» (VII, 458). Агар як вақтҳо тасвири Дониш сабаби дар зиндагӣ чунин типеро мушоҳида кардани С. Айни шуда бошад, дар охири умри вай маҳз эҷодиёти Дониш дар тасвири худи ҳамон тип ўро илҳом додааст².

Барои фаҳмидани моҳияти робитаи эҷодии С. Айни бо Дониш ва умуман барои муайян намудани алокаи асарҳои С. Айни бо адабиёти классикии тоҷик аҳамияти ду мисоли боло—мисоли образи Шукурбек ва баққоли хасис ба ғоят калон аст. Ба ин мисолҳо танҳо чун ба факти оддии иқтибоси сюжет ё мавзӯе назар кардан нодуруст хоҳад буд. Бешубҳа, ин фактҳо аз нуктаи назари иқтибоси сюжети мавзӯъ ҳам аҳамият доранд. Азбаски С. Айни асосан ҳамон давраеро, ки дар асари Дониш нишон дода шудааст, тасвир менамояд, аз Дониш баъзе мавзӯъ ва сюжетҳо гирифтани ӯ табиӣ буд. Лекин аҳамияти ин фактҳо

¹ Ҳамон асар, сах. 25.

² Дар боран ин ҳикояи Аҳмади Дониш ва С. Айни муроҷиат шавад ба мақолаи «Саҳифаҳои нафрат ва тамасхур».

зиёдтар аст. Ба аҳамияти ин мисолҳо аз нуқтаи назари он суҳанҳои худи С. Айнӣ, ки дар бораи моҳияти таъсири «Наводир-ул-вақоъ» гуфта буд ва мо онро дар боло дидем, наздик шудан лозим аст. Ин мисолҳо ишораест бар ин, ки Айнӣ ба ҳаёти онвақтаи халқ, ба ҳодисаҳои, ки худи ӯ «дар зиндагӣ дида буд ва аз он аҳвол дилтанг мешуд», то дараҷае бо чашми Аҳмади Дониш нигоҳ кардааст. Ин фактҳо ишорае бар ин аст, ки С. Айнӣ ба масъалаи интиҳоби мавзӯ ғоҳ мисли Дониш наздик мешавад, дар эҷодиёти худ он масъалаҳои мебардоранд, ки дар вақташ диққати Донишро ҳам ба худ кашида буданд. Дар ин гуна мавридҳо С. Айнӣ нуқтаи назари Донишро пеш меорад, вале онро мувофиқи ҷаҳонбинии социалистӣ пурра мекунад. Назари шахсони бузург ва одамони пешқадами он замон, ки ба назари худи халқ нисбатан наздик буд, дар дигар асарҳои С. Айнӣ ҳам, ки пас аз Революцияи Октябр навиштааст, инъикос ёфтааст. Ҳамин хусусият алалхусус дар «Ёддоштҳо» бештар намоён шуд.

Дар «Ёддоштҳо» ба тасвири маҷлисҳои адабӣ, мушоираи мунозираи мунавварфикрони замон, ақидаву афкори шоирони машҳур ва зиёиёни намоён, латифаю мутобиҳо ва мисли онҳо диққати калон дода шудааст. Муаллиф аксари ҳодисаҳои муҳими он солҳо, насти ва разолати намоёндагони гуногуни синфҳои истисморкунандаро, ки ҳадафи ҳаҷви шаҳрошӯби шоирони пешқадам гардида буд, муфассал нақл менамояд ва он ҳаҷвияҳоро то ҳадди имкон пурра меорад. Дар «Ёддоштҳо» тарҷимаи ҳоли бисёр шоирон зикр ёфтааст, образи баъзе намоёндагони барҷастаи афкори иҷтимоӣ дода шудааст. Хусусан тасвири ғайриҷиди Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо» мавқеи бузург дорад, дар ҳар як қисми асар (ғайр аз қисми якум) ба Дониш бобҳои алоҳида бахшида шудааст. Яке аз вазифаҳои муҳими ҳамаи ин тасвирҳо ҳамоно нишон додани фикри шахсони пешқадами замон дар бораи воқеияти Бухорои феодалист. Фикри он шахсҳо дар назари Айнӣ эътибори калоне дошт ва бинобар ин Айнӣ ақидан онҳоро гаштаву баргашта хотиррасон карда меистад.

Дар айни замон ин гуна тасвирҳои С. Айни баъзе ҷойҳои «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифиро ба хотир меорад. Восифӣ низ ба тасвири сӯҳбат ва мулоқотҳои адабӣ, маҷлиси шоирону олимони мушоираю муҳокимаҳои онҳо аҳамияти калон додааст. Шабнишиниҳои хонагии шоирон ва хуштабъони замон, сӯҳбатҳои илмӣ ва адабии онҳо, ки дар сари дӯкон ва дар раставу бозорҳо барпо мегардид, дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» бисёр хуб тасвир ёфтааст. Аз ин ҷиҳат, чунон ки асари Восифӣ яке аз сарчашмаҳои асосии омӯхтани адабиёти асрҳои XV—XVI ба шумор меравад, «Ёддоштҳо»-и С. Айни ҳам манбаи мӯътамаде барои омӯхтани адабиёти нимаи дувуми асри XIX аст.

Вале Восифӣ натавонанд шоирону олимони замон ва маҳфилорони онҳоро тасвир кардааст, балки дигар ҷиҳатҳои зиндагии он вақт—масалан, маишати қосибон, ятимону муфридони (олуфтаҳо), паҳлавонон, хислатҳои аҷиби онҳо ва ғайра низ дар асари ӯ инъикос кардааст. Ин ҳикояҳои Восифӣ барои пурратар намудор кардани манзараҳои ҳаёти шаҳр аҳамияти калон дорад ва маълумоти аҷиби таърихро дар бар мегирад.

Ҳамин ҳодисаро дар «Ёддоштҳо»-и Айни ҳам мебинем. Дар қисмҳои сейӯм ва чорӯми асар як силсила ҳикояҳои ҳастанд, ки хусусиятҳои хоси зиндагии қосибон, аробакашҳо, олуфтаҳо, паҳлавонон ва ғуштии онҳоро нишон медиҳанд. Агар Восифӣ он воқиҳоро чун воқиҳои аҷибу ғариби ҳайратовар ва то андозае бо мочарописандӣ тасвир карда бошад, Айни зиндагии ин гурӯҳҳоро орому ботамкин ва чун ҷузъи ҳаёти муқаррарии халқ ба қалам додааст.

Ин ҳикояҳо дар асари Айни вазифаи муҳими ғоявию бадеӣ иҷро намудаанд. Мақсади асосии ин тасвирҳо ҳамин аст, ки С. Айни ба ин восита баъзе ҷиҳатҳои зиндагии он давра, баъзе хусусиятҳои хоси ҳаёти иҷтимоии халқи тоҷикро дар он замон нишон доданаст.

Ҳаминро ҳам қайд кардан лозим аст, ки ба адабиёт бештар роҳ ёфтани ҳаёти воқеӣ ва материали ёддошти на танҳо дар эҷодиёти Аҳмади Дониш, балки бо таъсири ӯ дар осори баъзе нависандагони дигари

охири асри XIX ва ибтидои асри XX низ дида мешавад. Масалан, дар ин давра боз авҷ гирифтани сафарнома-нависӣ бояд ҳодисаи тасодуфӣ набошад. Муҳимтарини ин сафарномаҳо асари Возеҳ «Савонех-ул-масолик» ва китоби Мирзо Сироҷи Ҳаким «Тухафи аҳли Бухоро» мебошад. Ҳардуи ин асарҳо ҳам мазмуни иҷтимоӣ дорад. Хусусан мазмуни иҷтимоии сафарномаи Мирзо Сироҷ хеле барҷаста ифода шудааст. Вай тартиботи нисбатан пешқадами мамлакатҳои Аврупо, ободии онҳо ва тараққиёти илму техникаро тасвир наму-да, ин ҳамаро ба тартиботи асримиёнагии Бухоро, ба харобӣ ва ақибмондагии ин кишвар зид мегузорад ва аҳолии Бухороро ба роҳи тараққиёт ва пешрафт даъват менамояд. Дуруст аст, ки дар ин асар гоҳо таъсири идеологияи буржуазияи навраси маҳаллӣ дида мешавад, лекин тасвири танқидии воқеияти Бухорои ибтидои асри XX низ хеле пурқувват аст.

Дар ибтидои асри XX ёддоштнависӣ ҳам хеле ривож ёфт. Дар ин давра якҷанд асари ёддошти таълиф шудааст. Масалан, «Латоифу мутоибот» ва «Тазкират-ул-хумақо» ном асарҳои Шарифҷон маҳдуми Садри Зиёро, ки ба «Наводири Зиёия»-и ӯ дохил шудаанд, гирем. Ин асарҳо аз ҳикояҳои хурди воқеӣ иборатанд. Садри Зиё ҳам танҳо он воқеаҳои, ки худ дидааст ё аз ягон одами муътамад шунидааст, тасвир мекунад. Ӯ, аз як тараф, воқеаҳои ачиберо аз ҳаёти шоирону фозилони замон ва маҷлисҳои адабии онҳоро нишон медиҳад, аз тарафи дигар, муллоҳои мутаасиб, амалдорони золиму нодон, шоирони беҳунар ва иртиқорро саҳт ҳаҷву масҳара кардааст. Вай дар «Тазкират-ул-хумақо» (тазкираи аҳмақон) як силсила образҳои барҷастаи ҳаҷвӣ офаридааст, ки прототипи ақсарияти онҳо одамони машҳури замон буда, номашон дар асар бетағйир зикр шудааст.

Ин аст, ки агар ҳаҷв дар эҷодиёти Восифӣ ва Доғниш як қисми асари ёддоштиро ташкил карда бошад, дар ибтидои асри XX доираи он боз ҳам васеътар шуд ва чунин асари ёддошти ба вучуд омад, ки саропо иборат аз ҳаҷви тезу тунди иҷтимоист.

То рафт бештар ба адабиёт дохил шудани материали ҳаёти ва ёддошти яке аз сабабҳои боз ҳам соддатар

гардидани забони адаби шуд. Забони асарҳои Мирзо Сироч ва Садри Зиё аз забони Аҳмади Дониш хеле соддатар аст, ки онро Айнӣ ҳам қайд карда буд (I, 54).

Ба ҳамин тариқ, он равияи муҳими эҷодии ба ҳаёт наздик кардани адабиёт ва истифода намудани материали тарчимаи ҳолиро ёддошти, ки аз эҷодиёти Восифӣ сар шуда буд, тадричан инкишоф ёфта, хусусан дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX ривоч гирифт ва то арафаи Революцияи Октябрь давом карда омад.

Зиёда аз ин, анъанани мазкур бо шаклу мазмуни дигаре ба адабиёти советии тоҷик ҳам гузашт.

Бисёр қолиби диққат аст, ки аввалин асари реалистонаи Айнӣ «Чаллодони Бухоро» хусусияти ёддошти дорад. Шароити инқилобӣ ва мақсадхое, ки Айнӣ дар пеши худ гузошта буд, уро водор намудаанд, ки дар тасвири бадеи комилан рӯ ба воқеият биёрад. Нависанда воқиаҳои дахшатнокеро, ки чанд гоҳ пеш аз ин ба вуқӯъ омада буданд, тасвир менамояд. На фақат воқиаи «ҷадидкушии» амир, балки саргузаштҳои чаллодон низ асосан ҳикояҳои воқеӣ мебошанд. «Чаллодони Бухоро» ҳукмномаи ҳуччатие дар ҳақиқи сохти ризилонаи амирӣ буд.

Истифодаи фаровони материалҳои ёддошти дар «Дохунда» ва хусусан «Ғулумон» низ дида мешавад. «Марги судхӯр» тамоман дар асоси материали ёддошти навишта шудааст. «Мактаби кӯҳна», «Аҳмади девбанд» ва ғайра порчае аз саргузаштҳои худӣ нависанда аст. Дар ҳамаи ин асарҳо материали ёддошти барои тасвири барҷастаи муҳимтарин ҳодисаҳои ҳаёт, барои ҷамъбасти вусъатноки бадеи хеле бо муваффақият истифода шудааст.

Ин аст, ки тасвири муҳимтарин ҷиҳатҳои зиндагонии меҳнаткашон, манзараҳои ҳаёти ҷамъиятии охири асри XIX дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ ҳам мавқеи асосӣ дорад. С. Айнӣ чун нависандаи советӣ наметавонист ба чунин ҳолате роҳ диҳад, ки асари бадеии ёддоштии ӯ танҳо аз шарҳи ҳоли шахси худаш иборат бошад ва тасвири саргузаштҳои ӯ аз муҳиту шароити давраи кӯдакию ҷавониаш ҷудо гирифта шавад. Албатта, ҳеҷ мумкин набуд, ки ёддоштҳои нависандан советӣ аз мазмуни олии иҷтимоӣ маҳрум бошад. Хусусан

ки худи С. Айнӣ пеш аз навиштани ёддоштҳояш, чандин асари калон эҷод карда буд, ки лавҳаҳои дурахшонии ҳаёту муборизаи халқи тоҷикро тасвир кардаанд. Вақте ки С. Айнӣ ба навиштани «Ёддоштҳо»-и худ шурӯъ намуд, ба дараҷаи устои пуртаҷрибаи адабиёти реализми социалистӣ расида буд. Бинобар ин табиист, ки дар «Ёддоштҳо» саргузаштҳои муаллиф дар як сахни вусъатноки иҷтимоӣ тасвир ёфтааст.

Тасвири ҷиҳатҳои асосии зиндагонии халқ аз муҳимтарин анъанаҳои ҳамаи адабиёти советӣ, аз он ҷумла адабиёти советии тоҷик мебошад. Пешқадамтарин хусусиятҳои эҷодии Восифӣ ва Аҳмади Дониш ба ин анъанаи адабиёти советӣ муқобил набуд, балки аз бисёр ҷиҳатҳо наздикӣ ва монандӣ дошт. Ин ҳолат ба С. Айнӣ имконият дод, ки таҷрибаи Восифӣ ва Донишро бо диққат омӯзад ва дар асараш истифода кунад.

Азбаски Восифӣ дар соҳаи тасвири ҳаёти ҷамъият дар асари ёддошти таҷрибаи шоёни диққате ҷамъ оварда буд, С. Айнӣ наметавонист, ки аз ин таҷриба катъи назар кунад. Чунон ки дар боло аз суҳанҳои худи С. Айнӣ дида шуд, хусусан ҳамин ҷиҳати эҷодии Восифӣ кайҳо боз диққати ӯро ба худ мекашид. Ҳамон таҷрибаи Восифиро истифода кардани С. Айнӣ, аз як тараф, боиси ин шуд, ки дар «Ёддоштҳо»-и ӯ дар тасвири ҳаёту зиндагӣ баъзе хусусиятҳои хоси ёддоштнависии классикии тоҷик бештар роҳ ёфтааст, аз тарафи дигар, он тарзу тарике, ки Восифӣ дар адабиёт шурӯъ карда буд, дар заминаи адабиёти советӣ хеле ва хеле инкишофу такмил ёфта ба худ мазмуни наве гирифтааст.

Агар ёддоштҳои Восифӣ танҳо аз тарҷимаи ҳоли муаллиф иборат набуда, баъзе ҷиҳатҳои типии зиндагонии бисёр одамонро, ки дар ҷамъият мисли худи ӯ мавқеъ доштанд, низ дар бар гирифта бошад, пас асари С. Айнӣ на фақат аз чорҷӯбаи танги ҳаёти шахсии қаҳрамони асосӣ хеле берун шудааст, балки то ба дараҷаи тасвири манзараҳои муқаммалӣ меҳнату маишати одамони оддӣ он замон вусъат ёфтааст. Он шавқу ҳавасе, ки Восифӣ ва Дониш нисбат ба тасви-

ри одамони оддӣ ва беҳтарин хислатҳои онҳо зоҳир карда буданд, дар асари С. Айни хеле ва хеле ривож гирифта, шаклан ва мазмунан ба гоҳат такомул ёфта, то ба он дараҷа аҳамият пайдо кардааст, ки тамоми асар дар ҳамин асос барқарор аст. Зиндагии меҳнаткашони шаҳру деҳот ҳамеша дар маркази диққати С. Айни меистад ва тасвири саргузаштҳои худ барои нависанда бештар як воситаи нишон додани хусусиятҳои асосии ҳаёти тамоми халқ аст.

Шубҳае нест, ки барои ба вуҷуд овардани ин сахни иҷтимоии асар донишҳои бепоёни С. Айни дар соҳаи ҳаёти халқ роли асосӣ бозидаанд. Нависанда зиндагии халқи худро ниҳоят хуб медонист, вай худ аз байни халқи меҳнатӣ баромада, тамоми умри худро бевосита дар муҳити меҳнаткашони оддӣ гузаронида, баробари онҳо тамоми талхию шириниҳои зиндагиро ҷашида буд, ба табақаи гуруҳҳои гуногуни ҷамъиятии Бухорои кӯҳна шинос шуда, ҳамаи нозуқиҳои ҳаёти халқи худро ба хубӣ омӯхта буд. Дар вақти навиштани «Ёддоштҳо» низ хотираи ҳайратовари ӯ, ҳофизаи қавии вай воқиаҳои 60 — 70-соларо бо ниҳояти саҳеҳӣ ва пуррагӣ нигоҳ доштааст. Ҳамин ҳаётдонӣ ва зиндагишиносӣ ба ӯ имконият додааст, ки тасвири муҳимтарин ҷиҳатҳои ҳаёти халқ, ба вуҷуд овардани сахни вусъатноки иҷтимоиро дастуруламали асосии худ дар навиштани асари ёддоштӣ қарор диҳад. Ин аст, ки ба ин маънӣ ҳам худ зиндагишиносӣ С. Айниро ба истифодаи анъанаҳои Восифӣ ва Дониш овард, он алоқае, ки С. Айни бо халқ, бо ҳаёт ва меҳнату муборизаи меҳнаткашон дошт, инчунин кӯшиши ҳар чи пурратар тасвир намудани зиндагӣ ӯро ба давом ва инкишоф додани анъанаҳои пешқадами адабиёти классикӣ водор намуд. Аммо равиҳои Восифӣ ва Дониш дар навбати худ барои гӯётар ва бурротар ифода шудани он муносибате, ки С. Айни ба тасвири зиндагонӣ дорад, ёри расонид.

Дастури асосии ғоявию эстетикӣ С. Айни дар «Ёддоштҳо»-и ӯ, чунон ки гуфта шуд, ба анъанаҳои умумии адабиёти советӣ комилан мувофиқат дорад. Он анъанаҳои босамари адабиёти советӣ, ки дар жанри тарҷимаи ҳол муқаррар гардидааст, аз эҷодиёти

Алексей Максимович Горький шурӯъ мешавад. Ин анъанаҳо аз асарҳои сегонаи А. М. Горький «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Университетҳои ман» ибтидо ёфтааст.

Устод Айни дар давоми 20—25 соли охири умри худ ҳамеша эҷодиёти А. М. Горькийро бо диққат меомӯхт ва чунон ки худаш шаҳодат медиҳад, аввалин чизҳое, ки аз М. Горький хонда буд, ҳамон асарҳои тарҷимаҳои ӯ буданд. Тарҷимаи тоҷикии ин асарҳо дар солҳои сийӯм бо таҳрири адабии С. Айни чоп шудааст. Ин асарҳо, инчунин дигар асарҳои Горький, аз он ҷумла «Модар»-и ӯ, ки таҳрири тарҷимаи он низ ба қалами Айни тааллуқ дорад, ба тамоми эҷодиёти Айни таъсири пуқуввате иҷро карданд ва дар ташаккули насри реалистонаи ӯ роли хеле калон бозиданд. Аз он ҷумла «Ёддоштҳо» ҳам аз таъсири эҷодиёти Горький ҳолӣ нест.

Худи С. Айни гуфта буд: «Ёддоштҳо»-ям ...асосан бо таъсири илҳомбахшандаи «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва дигар ҳикояҳои ёддоштии ин устоди бузург таҳрир ёфтаанд»¹.

М. Горький дар таърихи адабиёти рус аввалин касе буд, ки дар асари бадеии ёддошти тасвири шаронти иҷтимоии замонро дохил намуда, дар он саҳни ҳодисаҳои муҳимми ҷамъият, ки дар ҳаёти оммаи халқ роли ҳалқунанда мебозанд, образи қаҳрамони асосиро тасвир намуд. Барои ин нависандаи бузурги пролетарӣ нақли саргузаштҳои худаш низ бештар чун як воситаи нишон додани ҳаёти халқи рус, меҳнат ва муборизаи ӯ аҳамият дошт. Чунон ки В. А. Десницкий қайд менамояд, дар асарҳои сегонаи М. Горький «манзараҳои ҳаёти вай ба таърихи таракқиёти иҷтимоии Россия мубаддал гардида, тасвири барҷастаи шаронти зиндагии шахсияти алоҳидаро дар вазъияти зиддиятҳои тезу тунди синфи медиҳанд»². Нависанда тасвири ҳамин манзараҳои ҳаётро дар мавқеи якум

¹ С. Айни, Падаи тарбиятгари адабиёти советӣ, газетани «Тоҷикистони сурх», 1951, 19 июнь, № 119.

² В. А. Десницкий, Қ вopосу об автобиографических повестях М. Горького «Детство» и «В людях», дар китоби «М. Горький, материалы и исследования», IV, М.-Л., 1951, стр. 40.

гузошта, ба кахрамони асоси мавқеи дуйумдараҷа
чудо мекунад. «Ҳолати руҳӣ ва ҳиссиёти Алёша Пеш-
ков дар повесть фақат барои нишон додани манзараи
умумии «кабоҳати ҷонғудоии ҳаёт» (свинцовые мер-
зости жизни) аҳамият пайдо кардааст»,— меғӯяд
В. А. Десницкий¹. Ба ин восита М. Горький дар об-
рази Алёша муҳимтарин хусусиятҳои роҳи ҳаётии он
фарзандони меҳнаткашонӣ оддиро ҷамъ овардааст,
ки бо муборизаи сахте дар зиндагӣ ба худ роҳ кушо-
да ва дар ин мубориза ба халқ алоқаи пойдор барқа-
рор намуда, аз ҳимояти ӯ қуввати мадор гирифта,
охир мавқеи худро дар ҳаёт муқаррар менамуданд.

Ин гуна наздик шудан ба тасвири бадеии тарҷи-
маи ҳол пас аз асарҳои Горький дар адабиёти советӣ
расм шуд. Дар адабиёти рус ва дигар халқҳои мам-
лакати мо чунин асарҳои тарҷимаи ҳоли пайдо шу-
данд, ки ҳамон дастури асосии ғоявию эстетикӣ
Горькийро бо шаклҳои хоси худ ба амал татбиқ на-
муданд. Яке аз он асарҳо «Ёддоштҳо»-и Айнӣ аст.

Асари С. Айнӣ ба асарҳои сегонаи М. Горький
тамоман монанд нест, услуби Айнӣ аз услуби Горь-
кий ба қуллӣ фарқ мекунад. Вале дастури асосии ғоя-
вию эстетикӣ дар асарҳои сегонаи Горький ва дар
«Ёддоштҳо»-и Айнӣ як аст. Ҳар ду нависанда ба тас-
вири бадеии саргузаштҳои худ асосан як хел наздик
шудаанд.

Ҳарчанд дар асарҳои Горький як ҳаёти тамоман
дигаре тасвир шудааст, ки ба зиндагонии аҳли Бу-
хоро ҳеч монандӣ надорад, бо вучуди ин, эҷодиёти
Горький ба Айнӣ ёри додааст, ки аз саргузаштҳои
худ, аз муҳити солҳои кудакӣ ва ҷавонии худ чизи
асосиро аз чизи ғайри асосӣ чудо кунад ва моҳияти
онҳоро дуруст таъин намояд. Айнӣ бо баҳонаи накли
тарҷимаи ҳоли худ ба зиндагонии халқи тоҷик горь-
кийвор назар кардааст, ба тасвири он одамони сер-
шумор ва гуногун, ки дар сари роҳи ҳаётии вай во-
хӯрдаанд, горькийвор муносибат намудааст.

Адабиётшиноси советӣ Г. И. Ломидзе тамоман ду-
руст қайд менамояд, ки таъсири Горький дар «Ёд-

¹ Ҳамон асар, сах. 14—15.

доштҳо»-и Айни «дар эпизодҳои чузъӣ ва чизҳои майда-чуйдаи дуйӯмдараҷа зоҳир намешавад, балки мавқеи асосӣ дорад: дар чигунагии маърифати ҳаёт, дар амик назар кардан ба психологияи иҷтимоии одамон, дар вобаста карда тавонистани тапиши дили инсонӣ бо воқиаҳои калони замон, дар лаёқати дида тавонистани иқтидори интеллиқтуалии одами оддӣ, ахлоқи салими ӯ ва ғайрату неруи революционии оламро дигаркунандан вай, дар муътамадии реалистона, дар тасвири вусъатноки воқиаҳои ҳаёт зоҳир мешавад»¹.

Оре, анъанаҳои Горький на ягон соҳа, балки соҳаҳои гуногуни кори эҷодии Айниро дар офаридани «Ёддоштҳо» фаро гирифтааст, барои муайян кардани ин ки асари ёддошти нависандаи тоҷик бояд чӣ гуна асаре шавад ва дар мазмуни он чӣ чиз мавқеи асосӣ бояд ишғол намояд, роли эҷодиёти Горький хеле калон аст. Барои тасвири ҳарҷонибаи зиндагии гуногун ва мураккаб, барои хеле васеъ нишон додани ҳаёту маишати халқи меҳнатқаш, барои нишон додани намоёндагони синфу табақаҳои гуногуни ҷамъият ва вобаста кардани рафтору кирдори онҳо бо процессҳои асосие, ки дар ҷамъият ҷараён доштанд, таҷрибаи Горький хеле ибратомӯз буд ва барои ҳал кардани ҳамаи ин масъалаҳои эҷодӣ барои Айни аҳамияти калоне дошт.

Асарҳои сегонаи Горький эътиқоди Айниро бар анъанаҳои пешқадами Восифӣ ва Аҳмади Дониш қавитар кард ва барои дар заминаи наве инкишоф додани онҳо ба Айни ёрӣ расонд.

Дар асари бадеии ёддошти дар мавқеи якӯм гузостани тасвири манзараҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва дар ҷои дуйӯм гузаронидани образи қаҳрамони асосӣ, ки дар эҷодиёти Горький дида мешавад, дар «Ёддоштҳо»-и Айни ҳам яке аз дастурҳои асосист.

Ин дастур саросари асари С. Айни риоя шудааст, тамоми воситаҳои бадеӣ, тарзи тасвир ва усулҳои адабӣ ба ҳамин принцип тобеъ аст. Ин дастур хусу-

¹ Г. И. Ломидзе. Проблемы творческого взаимодействия литератур народов СССР, дар китоби «Взаимосвязь и взаимодействие национальных литератур», материалы дискуссии, М., Изд. АН СССР, 1961, стр. 141.

сан дар сохти композицияи «Ёддоштҳо» хеле равшан ифода шудааст. Чунон ки дар повестҳои ёддошти М. Горький дида мешавад, композицияи «Ёддоштҳо» низ ба мақсади тасвири муфассал ва ҳарҷонибаи воқеияти таърихӣ, ба принципи дар тасвир мавқеи асосӣ ишғол накардани қаҳрамони асосӣ мувофиқати куллӣ дорад. С. Айнӣ ҳам монанди М. Горький инкишофи ҷисмонӣ, синнусолӣ ва «биологии» қаҳрамони асосиро ба асоси асар нагузоштааст, балки марҳилаҳои муҳимми асарро дар асоси мазмуни иҷтимоии он муайян кардааст. Сохти «Ёддоштҳо» ва устухонбандии он аз нуқтаи назари инкишофи шахсии қаҳрамон не, балки аз нуқтаи назари он таъсире, ки муҳит, ҳаёт ба қаҳрамон мерасонид ва боиси инкишофи ӯ мегардид, тартиб ёфтааст. Ҳар як ҳодисаи муҳимми зиндагӣ, ки ифодаи қонунияти ҷамъиятӣ ва инкишофи таърихӣ буда, дар айни замон то андозае ба тақдирӣ қаҳрамон, ба тараққиёти фикрӣ ва ҳолати рӯҳии ӯ осоре боқӣ гузоштааст, як марҳилаи нақли муаллифро ташкил мекунад. Унсурҳои асосии идорақунандаи композиция Садриддин нест, балки муҳити ӯ, таъсирҳои қабулкардаи ӯст. Ҳатто дар қисмҳои сеюм ва чоруми «Ёддоштҳо» образи қаҳрамони асосӣ ба як риштаи пайвандқунандаи воқиаҳои гуногуни асар табдил ёфтааст.

Дар ёддоштиҳои адабиёти гузаштаи тоҷик ва ўзбек, дар асарҳои Навоӣ, Хондамир, Бобур ва Восифӣ образи қаҳрамони асосӣ ба тарзи гуногун тасвир шудааст. Симои қаҳрамони асосӣ дар асари Хондамир хеле хира ва бештар ба схема наздик аст, дар «Бобурнома» асосан бисёр бо карру фар ва дабдабанок тасвир ёфта бошад ҳам, баъзе хислатҳои ҳақиқии ӯро мушоҳида кардан мумкин аст. Аммо Навоӣ дар «Ҳамсат-ул-мутаҳайирин» образи барҷастаи Абдурахмони Ҷомиро офаридааст, ки ин мутафаккири бузург дар асари ӯ чун шахси зинда ва бо бисёр сифатҳои бузургворонаи худ намоён мешавад. Дар асари Восифӣ низ бо вучуди муболиғаву ибораоронҳои пурбуранги игроқомез аз байни он ҳама воқиаҳои сершумор, саргузаштҳои аҷибу ғариб ва печ дар печ симои хоси

худӣ муаллиф бо камолӣ возеҳӣ ва равшанӣ намудор аст.

Вале ин нависандагон дар назди худ чунин вази-фае нагузоштаанд, ки процесси ташаккули тадриҷии хислатҳои қаҳрамони асосиро ягон-ягон нишон ди-ҳанд ва тараққию инкишофи уро тасвир намоянд. Аз асари Восифӣ инкишофи образи қаҳрамони асосиро то як дараҷа тасаввур қардан мумкин аст, аммо ин ғайри хоҳиш ва қушиши нависанда ҳосил мешавад, ин тарафи масъала чун вазифаи асосӣ дар назди ӯ наистодааст. Дар асарҳои ёддоштии пештара хислат-ҳои умумии қаҳрамон бештар диққати муаллифро ба худ кашидааст. Муаллифон ё аввал ягон хислати қаҳрамонро тавсиф намуда, баъд барои мисол як лах-заеро аз ҳаёти ӯ нақл мекунанд ва ё ин ки ба ягон муносибати туфайлӣ (ба муносибати исботи фикре, ёдоварии воқеае) ёддоште меоранд. Бинобар ин дар он асарҳо хронология риоя нашудааст. Ҳатто Восифӣ ҳам хронологияро риоя накардааст ва воқиаҳоро ба ягон муносибате ёдоварӣ намудааст. Танҳо Бобур саргузаштҳои худро пай дар ҳам ва сол ба сол овар-дааст, ки барои мушоҳида намудани инкишофи образи қаҳрамони асосӣ то андозае имконият медиҳад.

Аммо дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ масъалаи қаҳ-рамони асосӣ ва тасвири ташаккули тадриҷии хислат-ҳои ӯ аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимми асар аст. Саҳни вусъатноки иҷтимоии асар барои С. Айнӣ аз ин нуқтаи назар ҳам аҳамияти бузурге касб намудааст. С. Айнӣ монанди М. Горький тасвири муфассали ҳаёти халқу мамлакатро барои нишон додани омилҳои асосие, ки муҳимтарин хислатҳои қаҳрамони асарро ҳосил мена-муданд, истифода кардааст.

Барои ба амал татбиқ намудани нияти ғоявӣ ба-деи нависанда ба зиммаи образи қаҳрамони асосӣ— образи Садриддин вазифаи муҳимме гузошта шуда-аст. Муаллиф ба воситаи ин образ нишон доданӣ шу-дааст, ки дар шароити Бухорои охири асри XIX ва ибтидои асри XX намояндагони интеллигенцияи пеш-қадами тоҷик, ки дар давраи ғалабаи Революцияи Октябрь ба тарафи халқи революционӣ гузаштанд, чӣ тарик ва ба чӣ василаҳо тарбия меёфтанд ва чӣ гуна

марҳилаҳои инкишофро тай намуда, то ба дараҷаи қабул қардани ғояи инкилоби социалисти расиданд. Саҳни иҷтимоии асар ба ин мақсад то ҳадди имкон истифода шудааст. Ҳаёти меҳнатқашони шаҳру деҳот, ҳислатҳои олии инсонии одамони оддӣ чун манбаи ғизои руҳии Садриддин ва омили тарбиякунандаи маънавияти ӯ амал мекунад, тани маҳкам ва рӯҳи бардам, иродаи қавӣ ва собитқадамии ӯ, нафрату адовате, ки нисбат ба муфтхӯрони истисморкунанда пайдо кардааст, маҳсули муҳити аҳли меҳнат, натиҷаи он азобу уқубатҳои мебошад, ки худи ӯ аз саргузаронидааст. «Анҷумани шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкорон», хондани шеърҳои Саъдӣ, Ҳофиз, Соиб ва дигарон, ки идеалҳои олии ҷамъиятро ифода мекарданд, ба Садриддин дар назди худ гузоштани мақсадҳои наҷибро меомӯхтанд. Ба ин тарик ҳислатҳои Садриддин дар зери таъсири муҳит ягон-ягон ҳосил мешаванд ва гарчанде ки «Ёддоштҳо» но-тамом мондааст, хонанда боварӣ пайдо мекунад, ки қаҳрамони С. Айнӣ дар ояндаи наздиқе чунин тарафҳои ҳаётро хоҳад дид ва чунин одамонро низ хоҳад ёфт, ки мақсадҳои наҷиби ӯро боз болотар бардошта, идеалҳои ҷиддитари ҷамъиятиро ба ӯ талқин ме-кунанд.

Ин аст, ки дар асари С. Айнӣ тасвири ҳаёти иҷтимоӣ ва образи қаҳрамони асосӣ байни худ як робитаи қавӣ дорад.

Вале гарчанде ки муаллиф ба тасвири образи қаҳрамони асосӣ аҳамияти калон додааст, дар маркази диққати ӯ пеш аз ҳама Садриддин не, балки муҳити ӯ, зиндагии халқу мамлакат меистад. Ҳаёти қаҳрамони асосӣ мавқеи дуйӯм ишғол намуда, дар мавқеи якӯм он қасоне, ки ӯро ихота карда буданд, он воқиаҳои, ки тақдири ӯро муайян менамуданд, гузошта шудаанд. Ин ҳолат ба нависанда имконият додааст бо қувваи азиме таъкид намояд, ки ҳаёти Садриддин, тақдири ӯ маҳсули шароити иҷтимоӣ ва як қисми тақдири халқ аст. Албатта, Садриддин ҳислатҳои худро ҳар замон зоҳир карда меистад, дар бисёр воқиаҳои асар ғаболона иштирок мекунад ва ба рафти онҳо таъси-

ри худро мерасонад, вале қувваи таъсир ичроқунанда асосан муҳити уст.

Дар ду қисми аввали «Ёддоштҳо» образи Садриддин нисбатан бештар мавқеъ дорад ва муфассалтар тасвир шудааст. Аммо дар қисмҳои сейӯм ва чорӯми асар роли ӯ дар инкишофи воқиаҳо то рафт камтар шуда, тасвири хислатҳои ӯ аксаран аз маркази диққати нависанда берун мемонад. Албатта, дар қисмҳои III ва IV ҳам гоҳо қаҳрамони асосӣ ба мадди якӯм мегузарад ва тақдири ӯ диққати хонандаро комилан ба худ ҷалб менамояд, вале пас аз чанд саҳифа боз Садриддин аз назар ғоиб мегардад ва мавқеи асосиро шахсони дигар ишғол мекунанд. Аз ин ҷиҳат «Ёддоштҳо» бештар ба асари Восифӣ наздик шудааст.

Сабаби ин ҳолат эҳтимол ҳамин бошад, ки дар қисмҳои III ва IV асосан ҳаёти шахр, ки нисбат ба зиндагонии қишлоқ гуногунтар буд, тасвир ёфтааст. Айнӣ манзараҳои ҳаёти мадраса, анҷумани шоирону олимон ва тарҷимаи ҳоли онҳо, зиндагии касибони гуногун ва расму қоидаи ҷамъияти онҳо, даҳшатҳои таассуби динӣ ва зулми феодалӣ ва ғайраро аз пеши ҷашми хонанда ягон-ягон мегузаронад. Қаҳрамони асосӣ—Садриддин ин ҳама манзараҳоро бо диққат мушоҳида менамояд ва аз эҳтимол дур нест, ки нависанда натиҷаи ин мушоҳидаҳоро дар қисми панҷӯми «Ёддоштҳо», ки воқиаҳои муҳимми давраи революцияи соли 1905-ро бояд тасвир мекард, нишон додан хостааст. Вале, мутаассифона, қисми V нонавишта монд.

Ба ҳар ҳол дар ягон ҷои «Ёддоштҳо» образи худи муаллиф дар маркази диққат гузошта нашудааст ва боиси хира мондани симои шахсони дигар нагардидааст. Нависанда қаҳрамони асосиро ҳамеша хоксорона ва дар қатори дигарон тасвир намудааст.

* * *

Чунон ки дида мешавад, устод Айнӣ дар «Ёддоштҳо» анъанаҳои адабиёти классикии тоҷикро бо анъанаҳои эҷодиёти М. Горький омехта, ба дастурҳои асосии жанри тарҷимаи ҳол, ки дар адабиёти советӣ муқаррар гардидаанд, тобеъ кардааст. Анъанаҳои пеш-

кадами ёддоштнависи классикии тоҷик дар асари Айни чун чузъи таркибии дастурҳои асосии жанри тарчимаи холи адабиёти советӣ қабул гардидаанд. Моҳияти такмили эҷодии анъанаҳои адабиёти гузаштаи мо аз тарафи С. Айни ҳам дар ҳамин ҷо зоҳир мешавад. Албатта, муҳимтарин хусусиятҳои эҷодии Восифӣ ва Дониш ба эътибори мазмуни иҷтимоии онҳо аз бисёр ҷиҳатҳо барои нависандаи советӣ қобили қабул буданд ва аз ҳамин сабаб ба адабиёти советии тоҷик гузашта, ба давраи нави тақомули минбаъдаи худ дохил шудани онҳо имконпазир гардид. Аммо С. Айни чун нависандаи советӣ пешқадамтарин ҷиҳатҳои мероси адабии классиконро мувофиқи ҷаҳонбинии худ аз нав дарк намуда, онҳоро шаклан ва мазмунан ба дастурҳои умумии адабиёти советӣ мувофиқ кунонидааст. Шубҳае нест, ки ин процесси аз нав дарк кардани анъанаҳои гузашта процесси мураккаби эҷодӣ буда, фақат нависандае, ки соҳиби заковат ва истеъдоди қавист, ин вазифаро ба хубӣ анҷом дода метавонист. Симои ҳоси эҷодии С. Айни, услуби ҳоси нависандагии ӯ, хусусиятҳои аҷиби истеъдоди санъаткории вай, чунон ки дар дигар асарҳои ӯ буд, дар «Ёддоштҳо» низ хеле барҷаста намоён аст.

Ҳамин истеъдоди қавии устод С. Айнист, ки дар «Ёддоштҳо» манзараҳои мукаммали ҳаёти меҳнаткашонии тоҷикро ба ин зебоӣ ва нафосат ба руи коғаз овардааст ва образҳои барҷастаи фарзандони халқро дар лавҳи хотири хонанда нақш мебандонад. Ҳоло «Ёддоштҳо»-ро энциклопедияи ҳаёти халқи тоҷик дар охири асри XIX меноманд ва дар ҳақиқат чунин аст. Вале С. Айни зиндагониро на танҳо хеле вусъатнок ва бо қамоли барҷастагӣ тасвир менамояд, балки ин сахти иҷтимоии асари ӯ мазмунан аз он намуди аслии худ, ки дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ дида мешавад, васеътар ва мукамалтар аст, равияи Восифӣ ва Дониш дар «Ёддоштҳо» шаклу мазмуни нави пайдо кардааст. Нависандаи советӣ мураккабтарин муносибату муомилаи одамон, гуногунтарин эҳтиросоти инсонӣ, воқиаҳои сершумори ҳаётро тасвир намуда, аз байни онҳо ҳамеша ҳодисаҳои муҳимро, ки хусусиятҳои асосии давраро нишон медиҳанд,

алоҳида ва махсусан таъкид карда меистад. Дар «Ёддоштҳо» муҳимтарин процессҳои таърихӣ ҷамъият, ки дар охири асри XIX ҷараён доштанд, тасвир ёфтаанд ва моҳияти онҳо дуруст таъин шудааст. Дар вақти муайян кардани процессҳои асосии таърихӣ, дар мавриди баҳо додан ба ҳодисаҳои муҳими ҷамъият дар асари С. Айни ҷаҳонбинии одамони советӣ, нуқтаи назари ҳуди меҳнаткашон намоён гардидааст. С. Айни воқиаҳои Бухорои охири асри XIX-ро аз нуқтаи назари халқ, ки бунёдкори таърих аст, баҳо медиҳад.

Намояндагони бузурги адабиёти классикии тоҷик, аз он ҷумла Восифӣ ва Дониш ҳам баъзе воқиаҳои замони худро аз нуқтаи назари меҳнаткашон баҳо медоданд. Чунон ки А. Н. Болдырев чанд бор махсусан таъкид менамояд, дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ доир ба баъзе ҳодисаҳои замони ақида ва нуқтаи назари табақаҳои миёнаҳои ҷамъият ифода шудааст. А. Н. Болдырев дар бораи як гурӯҳ ҳикояҳои хурди Восифӣ мегӯяд: «Мафкураву манфиатҳои табақаҳои миёнаҳои аҳолии шаҳр, табъу завқ ва мафҳумҳои онҳо дар тамоми ин силсилаи новеллаҳо ба таври дурахшоне инъикос ёфтааст»¹. Дар ҷои дигар ӯ менависад, ки дар асари Восифӣ «муҳимтарин воқеаҳои таърихи... — аввал аз тарафи Шайбонихон ва сони аз ҷониби Исмоили Сафавӣ забт шудани Ҳирот,— низ аз мавқеи, ки ҳоси аҳолии шаҳр аст ва аз нуқтаи назари таърихнависи дарборӣ Хондамир фарқ мекунад, маънидод шудааст»². Ин ҷиҳати эҷодии Восифӣ ва дигар классикони мо яке аз ҷиҳатҳои пурқуввати адабиёти гузаштаи тоҷик аст.

Вале ифодаи ҳақиқии манфиатҳои меҳнаткашон, ихлоси ҳақиқии нуқтаи назари онҳо фақат ба нависандагони реализми социалистӣ, ки қонуниятҳои ҳақиқии инкишофи ҷамъиятро дарк кардаанд, муяссар шуд. С. Айни ба воқеаҳои солҳои ҷавонии худ аз нуқтаи назари одамони советӣ, аз нуқтаи назари меҳнаткашонии озоди тоҷик, ки дар ҳаққи ҳаёти кӯҳна кайҳо ҳукми қатъии худро баровардаанд, баҳо медиҳад.

¹ А. Н. Болдырев, Зайниддини Восифӣ, саҳ. 280.

² Ҳамон асар, саҳ. 353, шарҳи 408.

М. Горький дар бораи он асарҳои адабиёти советӣ, ки доир ба ҳаёти гузашта навишта мешаванд, гуфта буд: «Барои ин ки кабохати захролуд ва пуразоби замони гузашта нағз равшан гардад ва фаҳмида шавад, дар худ чунин лаёқатеро инкишоф додан лозим аст, ки ба ин гузашта аз баландии муваффақиятҳои ҳозира, аз баландии мақсадҳои бузурги оянда нигоҳ карда тавонем»¹.

«Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ ҳамин гуна асарест, ки дар бораи ҳаёти гузаштаи халқи тоҷик навишта шуда бошад ҳам, нуқтаи назари имрӯза ва халқи озода советиро ифода мекунад ва ба оянда нигаронида шудааст.

Ба ин маънӣ «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ намуди нави асари ёддошти дар адабиёти тоҷик мебошад. Ин намуди нави асари ёддошти дар натиҷаи такмили эҷодкоронаи таҷрибаи ёддоштнависи классики тоҷик ва умуман баъзе анъанаҳои пешқадами адабиёти гузаштаи мо, дар натиҷаи бо анъанаҳои эҷодии М. Горький якҷоя кардани онҳо ҳосил шудааст. С. Айнӣ бо ин асари худ роҳҳои инкишофи минбаъдаи жанри тарҷимаи ҳоли бадеии адабиёти советии тоҷикро мукаммал кард. Ин жанри нави адабиёти советии тоҷик ҳоло бо муваффақият роҳи минбаъдаи тараққиёти худро тай карда истодааст.

В. Г. Белинский гуфта буд: «Таъсири шоири бузург ба дигар шоирон на аз он ҷиҳат намудор мешавад, ки назми у дар эҷодии онҳо инъикос мекунад, балки аз он ҷиҳат намоён мегардад, ки назми ӯ қувваҳои ҳуди онҳоро ба ҳаракат меорад: чунон ки нури офтоб заминро равшан карда, ба вай қувваи худро намуғзаронад, балки қувваи мавҷудаи ҳуди онро ба ҷунбиш меорад»².

«Ёддоштҳо» боз як бори дигар нишон медиҳад, ки анъанаҳои адабиёти классики тоҷик ва эҷодии М. Горький барои бо қувваи азиме зухур кардани қобилияти имкониятҳои эҷодии С. Айнӣ ва хусусиятҳои

¹ А. М. Горький, О литературе, М., 1953, стр. 614.

² В. Г. Белинский, Полное собрание сочинений, т. VII, М., 1955, стр. 436.

хоси эҷодиёти у воситае гардидаанд, истеъдоди баланди вайро сайқал дода, ба у шароит ҳозир кардаанд, ки бо ҳар асари худ дар адабиёти советии тоҷик як роҳи нав кушояд, як тарзу тариқи тозае эҷод намояд.

1955—1957

САҲИФАҲОИ НАФРАТ ВА ТАМАСХУР

Ҳачв дар эҷодиёти Садриддин Айни мавқеи калон дорад. С. Айни дар аввалин қадамҳои эҷодии худ, дар охири асри XIX (тақминан солҳои 1896—1897) ҳамроҳи шоирон Ҳомидхоҷаи Меҳри ва Мирзо Иброҳими Субҳи шеъри машҳури «Ғуладинго, бар сари зин менишини хуквор»-ро, ки яке аз беҳтарин ҳаҷвияҳои иҷтимоии он давра аст, навишта буд. Пас аз ин ҳам нависанда ҳаҷвро тарк накард, вале хусусан баъди Революцияи Октябр истеъдоди ҳаҷвнависии ӯ бо қувваи азиме намудор гашт. Дар замони советӣ—дар давраи гул-гул шукуфтани эҷодиёти С. Айни ҳаҷв, сатира ва юмор ба яке аз хусусиятҳои муҳими асарҳои ӯ табдил ёфт. Ҳаҷв дар романҳои «Дохунда» (1930) ва «Ғуломон» (1934) барои тасвири ҳаёти гузашта ва намояндагони синфҳои гуногуни истисморкунанда бо санъат ва маҳорати баланде истифода шудааст. Дар давоми он роҳи бузурги инкишофи эҷодӣ, ки С. Айни чун нависандаи советӣ тай кардааст, асосҳои халқӣ, моҳияти ғоявӣ ва санъати бадеии ҳаҷвиёти ӯ рӯз то рӯз такомул ёфтааст. Ниҳоят, ӯ бузургтарин асари ҳаҷвии худ—повести «Марги судхур»-ро навишт (1937), ки ҳоло ба қатори намоёнтарин асарҳои адабиёти умуми Иттифок гузашта, на танҳо дар мамлакати мо, балки дар байни хонандагони баъзе мамлакатҳои хориҷӣ низ шӯҳрат пайдо кардааст. С. Айни дар ин повесть худро чун устоди забардасти ҳаҷв нишон дод, ки имкониятҳои бепояи ин намуди санъатро барои бераҳмона фош кардани симои ман-

фури муфтхӯрон, барои сфаридани характерҳои комили ҳаёти бо як маҳорати беназире истифода кардааст.

Чанд муддат мо ақидае доштем, ки «Марги судхур» охири нуктае дар тақомули истеъдоди ҳаҷвнависии устод аст. Вале «Ёддоштҳо» (1949—1954), хусусан қисмҳои сейӯм ва чорӯми он, қуввату иқтидори ҳаҷви уро боз як бори дигар намоиш дод. Хусусиятҳои хоси ҳаҷвиёти С. Айни, воситаҳои бадеии франгрангу гуногуни тасвири ҳаҷви ӯ дар ин асар низ ба хубӣ зоҳир гардидааст.

Маҳз «Марги судхур» ва «Ёддоштҳо» имконият медиҳад бо боварии тамоми ҳукм кунем, ки С. Айни яке аз бузургтарин ҳаҷвнависон умуман дар таърихи адабиёти тоҷик аст.

Дар «Ёддоштҳо», ки асосан асари ҳаҷви нест, ҳаҷв ва мутоиба — сатира ва юмор вазифаи муҳиммеро иҷро кардааст.

Ин асар аз чандин силсила новеллаҳои алоҳида иборат аст, ки дар ҳар кадоми онҳо яке аз муҳимтарин ҷиҳатҳои ҳақиқати воқеии Бухорои охири асри XIX тасвир гардидааст. Нависанда, аз як тараф, халқи тоҷик, меҳнат ва муборизаи ӯ, беҳтарин фарзандони вай ва зиёиёни пешқадами замон, аммо, аз тарафи дигар, шароити вазнини зиндагӣ, даҳшатҳои ҳаёти феодалӣ, ҷабру зулм ва истисмори бераҳмоноро нишон додааст. Нависанда дар байни ҳикояҳои «Ёддоштҳо» гоҳ-гоҳ ҳикояҳои дохил мекунад, ки хусусияти ҳаҷви дошта, мақсади онҳо масҳара ва хандаҳариш намудани намояндаи ягон синфи гурӯҳи истисморкунандаи ҷамъият аст.

Ҳаҷв дар «Ёддоштҳо» яке аз воситаҳои муҳими тасвири симои ҳақиқии намояндагони синфҳои истисморкунанда аст.

Ногуфта намонад, ки ҳаҷв дар ин асар як вазифаи дигар ҳам дорад. С. Айни бо дохил намудани ҳикояҳои ҳаҷви, ки хеле ширин ва зарофатноканд, хостааст, ки асар бештар шавқовар шавад ва диққати хонандаро ба сӯи худ кашад. Дар ҳақиқат ин ҳикояҳои ҳаҷви хондани «Ёддоштҳо»-ро хеле осон ва сабук кардаанд. Бисёр ҷолиби диққат аст, ки гоҳо ҳамин ки дар асар ягон

воқеаи мудҳиш ва фоҷиавӣ нақл шуд, аз паси он як ҳикояи шуҳи ҳаҷвӣ меояд. Чунончи, дар қисми дуйӯми асар пас аз ҳикояи «Духтари ноком», ки бадбахтии пурфоҷиаи як мазлумаро тасвир мекунад,— новеллаи «Зани мардгардида» ҷой дода шудааст, ки воқеаи хандазореро нақл менамояд. Дар қисми сейӯм баъди ҳикояи фоҷианоки ҷанги маҳдуми Муҳаммадӣ бо Барнотайёр ва тасвири аҳволи қоргарони шайхи рехтагар ҳикояи ҳаҷвии «Хонадории шоир» омадааст. Дар қисми чорӯм аввал воқеаи сангсор шудани аробакаш ва азобҳои рӯҳии Мулло Амон ва пас аз он қорномаи Русами Ашқӣ баён шудааст, ки амир бо он ҷама дабдабаву тантанаи худ аз тарси ин олуфтаи ғичдувонӣ ба Бухоро мегурезад. Ин тарз иваз шуда истодани ҳикояҳое, ки мазмуни фоҷиавӣ доранд ва ҳикояҳое, ки ҳаҷвианд, албатта, ҳолати тасодуфӣ нест. Хонанда, ки аз ҳикояи фоҷиавӣ таассуроти вазнин ва дилфишор ғирифт, ҳикояи ҳаҷвӣ ин таассуроти ногуворро то андозае бартараф намуда, дар дили ӯ фараҳ ва хурсандие пайдо мекунад.

Вале ин вазифаи ҳикояҳои ҳаҷвӣ — шавқовар кардани асар ва бартараф намудани таассуроти вазнини ногувори фоҷиаҳо — вазифаи асосӣ нест, балки вазифаи дуйӯмдараҷа ва туфайлист. Мақсади асосии навишанда аз ҳикояҳои ҳаҷвӣ ҳамоно нишон додани расвой ва масхарагиҳои замони феодали мебошад.

Дар «Ёддоштҳо» фоҷиа ва ханда, воқеаҳои фоҷиавӣ ва воқеаҳои хандаовар паҳлу ба паҳлу омадаанд. Онҳо байни худ алоқаи маҳкаме доранд, яке дигареро эзоҳ медиҳад, яке моҳияти дигареро равшан мекунад. Ин алоқаи онҳо аз ҳуди шароити зиндагӣ, аз ҳуди ҳақиқати воқеа сар задааст. Доираҳои ҳукмрони аморати Бухоро, онҳое, ки ба сари мардуми меҳнатӣ фоҷиаҳои гӯшношунудае меоварданд, қасоне буданд, ки бо ҳирси сарват, бо бераҳмӣ ва хунхорӣ симои инсонии худро гум кардаанд, ба ниҳояти пастӣ ва ноодамӣ расидаанд, ба маҳлуқи ночизе табдил ёфтаанд. Мансабдорон, бойҳо, судхӯрҳо ва мисли инҳо на танҳо бераҳму хунхор буданд, балки пастию ноодамӣ ва ба дараҷаи маҳлуқи ночизе расидани онҳо низ аз назари хурдабинон пинҳон набуд. Ба қавли яке аз қаҳрамоно-

ни «Еддоштҳо», калонони он замон «харгургон» буданд, яъне «монанди хар аҳмаки борбардор ва монанди гург даррандаи хунхор буданд».¹ С. Айнӣ ҳам бо назари бориксанчи худ ин пастӣ ва ночизии истисморкунандагонро дида, масхара ва расво кардани онҳоро мақсади худ қарор додааст. Дар натиҷа зарурати дохил кардани ҳикояҳои ҳаҷвӣ ба «Еддоштҳо» пайдо гардидааст. Агар новеллаҳои фоҷиавӣ симои ваҳшиёнаи истисморкунандагонро нишон диҳанд, новеллаҳои ҳаҷвӣ бо таъсири ханда онҳоро расво мекунанд.

Феодализми Осиёи Миёна дар охирҳои асри XIX ва ибтидои асри XX феодализми пӯсидае буд, ки охири лаҳзаҳои инқирози куллии худро аз сар мегузаронд. Сохти амири аз пояи худ зах кашида, аз таҳкурси фуру рафта истода буд. Лекин феодализми пӯсида ва сохти амири кӯшиш менамуд, ки умри худро дароз кунанд. Феодализм ва сохти амири пӯсидагӣ ва лӯкию пучии худро бо ороиши зоҳири ва дабдабаҳои сохта рӯш кардани мешуд.

Нависандаи мо ба ҳамин ҳоли вай меҳандад. Ҳикояҳои С. Айнӣ бо чунон маҳорат, бо чунон таъби баланди ҳаҷвгӯи навишта шудаанд, ки баробари нависанда хонанда ҳам ханда мекунад ва бо овози баланд, қоҳқоҳзанон меҳандад. Хандаи нависанда ба хандаи умумии одамони советӣ табдил меёбад. Одамони советӣ, бунёдкорони чамъияти коммунистӣ ба бемаънигиҳои замони гузашта хандида, бо ин хандаи худ ба он ҳаёт нафрат баён мекунанд.

Тасодуф нест, ки ҳар як қисми «Еддоштҳо» (ғайр аз қисми якуми он) бо як ё ду ҳикояи ҳаҷвӣ ба охир расидааст. Қисми дуйӯм бо ҳикояи «Зани мардгардида», қисми сейӯм бо ҳикояҳои «Начибуттарафайн» ва «Дӯстии ду қалонгир», қисми чорӯм бо ҳикояҳои «Харгургон ва рӯбоҳон» ва «Саёҳати маҳсумони сохта» таъмом шудааст. Ҳамаи инҳо аз беҳтарин ҳикояҳои ҳаҷвии асар мебошанд ва хонандаро маҷбур мекунанд, ки аз таҳти дил бихандад. Ба ин тарик, хонанда ҳар

¹ С. Айнӣ, Куллиёт, ҷилди VII, саҳ. 601. Минбаъд истиноди мо ба ин асар дар матн дар доҳили қавс дода мешавад. Рақамҳои римӣ ҷилди «Куллиёт», рақамҳои арабӣ саҳифаи онро ишора мекунанд.

як китоби «Ёддоштҳо»-ро бо ханда ва хушҳоли ба итмом мерасонад. Чунон ки маълум аст, «Ёддоштҳо» но-тамом мондааст ва нависанда фақат чор чилди онро тамомам карда тавонист. Ҳамин чилди чорум ҳам, чунон ки гуфта шуд, бо порчаи ҳаҷвии «Саёҳати маҳсумони сохта», ки ҳикояи аълоест, поён ёфтааст. Бинобар ин И. С. Брагинский тамоман дуруст гуфта буд, ки «хонанда саҳифаҳои охири ин онро («Ёддоштҳо»-ро — **М. Ш.**) дар ҳолати хандаи баланд аз олами кӯҳна, аз арбобон, соҳибон ва худовандони он ба анҷом мерасонад... С. Айнӣ ва бо ҳамроҳии вай хонандагони «Ёддоштҳо»-и ӯ аз гузаштаи торики Бухоро хандаи ҷудо мешаванд, ки ин ханда хандаи ғолибон аст».¹ Ин хандаи нависанда на фақат нафрати одамони советиро бар ҳаёти гузашта, балки инчунин бовари комили онҳоро бар имрӯзу фардои дурахшони худ ифода менамояд.

Ҳаҷв дар «Ёддоштҳо» на танҳо бар ҳаёти гузаштаи феодалӣ хандидани хонандагони имрӯза — халқи советиро ифода мекунад, балки барои ба вучуд овардани образи қаҳрамонони мусбати худӣ асар низ аҳамияти хеле калон касб кардааст.

Дар он ҳикояҳои «Ёддоштҳо», ки ҳикояи ҳаҷвӣ нестанд, низ юмор мавқеи муҳим дорад. Дар ин гуна ҳикояҳо юмор аксаран барои пурратар нишон додани хислатҳои қаҳрамонони мусбат хизмат кардааст. Баъзе қаҳрамонони мусбат ва персонажҳои дуйӯмдараҷа соҳиби табъи шӯҳ ва ҳиссиёти юмор мебошанд, ки ин хислат боиси беҳтар маълум гардидани олами ботинӣ ва маънавиёти онҳо шудааст. Юмор яке аз беҳтарин воситаҳои тасвир кардани зиндадилӣ, ҳаётдӯстӣ ва рӯҳияи оптимисти қаҳрамонони мусбат аст.

Дар қисми чорум ҳофизи машҳур Ҳоҷӣ Абдулазизи Самарқандиро меҳмон кардани чанд муллобачаи қашшоқи санъатдӯст тасвир шудааст. Яке аз муллобачагон барои ин зиёфати камбағалона аз хонаи худ ғӯшт дуздаи меорад. Вақте ки нависанда ин воқеа ва хушҳолии талабагонро бо юмори хоси худ тасвир ме-

¹ Очерки таърихи адабиёти советин тоҷик, к. II, Душанбе 1957, сах. 76—77.

намояд, мо талабагони шӯхи зиндадилро, ки душвориҳои тайёр кардани зиёфатро бо як хушҳоли ва бепарвоии лоуболона паси сар карда, ба пешвоии устоии бузургии санъат ҳозир мешаванд, хеле барҷаста дар пешии назари худ мебинем.

Дар «Ёддоштҳо» аз аввал то охири асар образи халқ дар маркази диққати нависанда истодааст. У на танҳо мазлумии халқро нишон додааст, балки қувваҳои иқтисодии меҳнатқашон ва ба ояндаи дурахшон бовардоштани онҳоро низ тасвир кардааст. Барои таъкиди кардани рӯҳи баланд ва қувваҳои иқтисодии намояндагоии меҳнатқашон шӯхтабӯӣ ва юмор, ки хоси онҳост, роли муҳим бозидааст.

Ин хислат дар симои ҳар як намояндаи аҳли меҳнат ба як тарзи дигаре зоҳир гардидааст. Дар образи падар (Саидмуродхоча) юмор бо хашму ғазаб омехта шудааст, вақте ки ӯ истисморкунандагонро масхара мекунад, забони ӯ неш пайдо менамояд, суханаш ба тири заҳролуд мубаддал мешавад. Истеҳзои устоамак дар бурроӣ аз ҳаҷви Саидмуродхоча мондани надорад, вале бештар ба заҳрханда наздик аст. Юмори нарми Лутфулло Ғуппон ғайр аз заҳрханда будани худ инчунин аз хушҳолии ҷавонӣ, аз ҳазлу шӯҳии ҷавони зиндадилӣ нотарсе иборат аст.

Ҳарчанд ки тарзи зоҳиршудани юмор дар образи намояндагоии халқ гуногун аст, маъноӣ он ҳамеша якест: юмор нишондиҳандаи он аст, ки ин одамони оддӣ бартариҳои худро аз боён, мансабдорон, муллоҳо ва ғайраҳис кардаанд, бемаънигӣ ва расвоиҳои синфҳои болоро фаҳмидаанд, аз зоҳирнамоиҳои аъёну ашроф дигар фиреб намехӯранд, балки аз он меҳанданд. Ин ҳолат дар образи намояндагоии халқ нуқтаи муҳиммест, ки шоҳиди ба қувваи худ бовар ҳосил кардани онҳост.

Ҳар боре, ки дар ҳикояҳои ғайриҳаҷвӣ юмор пайдо мешавад, ин юмор мазмуни хеле баланд ба худ гирифта, барои кушодани ягон ҷиҳати муҳимми ҳодиса хизмат мекунад.

Дар қисми чорум боре ҳаст, ки мадрасае сохтааст ва ҳар рӯз аз мадрасаи худ хабар гирифта, бо ин назорати худ муллобачагонро ба танг меорад. Ниҳоят,

рӯзе байни як муллобачаи кӯлобӣ ва бой чунин гуфт-тугӯ шуд:

«— Амаки бой, шумо пир шудаед, одам дар дунёи абадӣ зинда наместон. Баъд аз сари шумо кӣ нигоҳубини мадрасаро ба гардан гирифта, ин биноро аз вайронӣ нигоҳ медошта бошад?»

— Худо нигоҳ медорад, худо! — гуфт бой. — Ман, ки ин букъаи хайрро дар роҳи худо бино кардаам, худӣ худо нигоҳдорӣ мекунад ва касонеро, ки ба вайрон кардани ин бинои хайр кӯшиш кунанд, худаш ҷазо хоҳад дод.

— Ба фаҳми ман, — гуфт талабаи кӯлобӣ, — барои он ки шумо «дар роҳи худо мадраса бино кардаед», ӯ қаровулии мадрасаи шуморо ба зимман худ намегирад, охир, худо Тағойқул¹ нест, ки ба шумо фармонбардорӣ кунад. Беҳтар он буд, ки шумо мадраса бино намекардед ин гуна кори пастро ба худо ҳам ҳавола наменамудед».

Бой «ғур-ғурқунон аз мадраса баромада рафт ва талабагон ҳамагӣ ҳамовоз шуда, хандаи баланд карда, ўро гусел карданд» (VII, 280 — 281). Баъд аз ин бой дигар ба мадраса намеомадагӣ шуд.

Дар ин гуна порчаҳо бо як-ду саволу ҷавоб ё як лукма партофтани қаҳрамони мусбат ва ё персонажҳои эпизодӣ, ки аз одамони оддӣ мебошанд, муносибати пуристеҳзои онҳо ба намояндагони синфҳои ҳукмрон ба хубӣ нишон дода мешавад. Баъзан дар ҳикояҳои ғайриҷаҳвӣ бо дохил карда шудани як манзараи ҷаҳвӣ, вале бидуни гап занондани ягон персонаж ҳам ин мақсад ба даст омадааст. Масалан, нависанда, бо кибру ғурур ба идғоҳ равона шудани амалдоронро тасвир карда, пас аз тавсифи либосҳои қиматбаҳо ва абзоли аспӣ онҳо чунин манзараеро меорад:

«Аммо тамошобинон, ки «фазилати» он мансабдорро аз одамони оддӣ танҳо дар ҳамон либосҳои пуркарру фармедонистанд, ба шахси ӯ аҳамият надода, пӯшок ва абзоли аспӣ ўро аз назар мегузaronиданд.

Мансабдор, ки аз мардум муомилаи чашмдоштаашро (таъзим ва арзи эҳтиромро — **М. Ш.**) намедид,

¹ Тағойқул — номи фарроши ин мадраса аст.

«шояд дар карру фари ман ягон камбуди бошад», гӯён бархо ва остинҳои чомаашро бо диққат мегузаронид. Баъзе тамошобинони рамузфаҳм аз назар ҳол ба сирри дарунии мансабдор пай бурда аз ин данд ва мансабдор бо дидани он ханда боз меҳанди-сематар шуда, ба сари худ даст бурда, дастҳои ҳам сародаст-даст карда мидид, ки мабодо ягон печидори худро афтода ё нуги зерини он кушода шуда, ба вай қач пушт монанди думи бодбараки бачагон овезон тарафи да, хандаовар шуда бошад» (VII, 476).

Ҳамин «тамошобинони рамузфаҳм», ки ҳамеша гӯе «одамони хандазорро» таъқиб намуда, ба сирри да-рунии онҳо зуд «пай бурда меҳанданд», бо хандаи худ хандаи тамоми меҳнаткашонро ифода хандаи Ин ҳам яке аз намудҳои истеҳзои халқ аст. мекунанд.

Дар баъзе ҳикояҳои ҳаҷвӣ низ ба сифати бин гурӯҳи одамон, ҳатто аламони мардуми тамошо-мекунанд. Хусусан дар ҳамин гуна мавридҳои иштирок аз ин тамошобинҳо ба гап дарояд, сухани агар яке мубаддал мегардад, ки рост ба ҳадаф мерасад ба тире рои тамоман маҳв кардани қахрамонони ҳаҷвӣ ва ба-фаи охири зарбаи кориро иҷро менамояд. ҳаҷвӣ вази-ҳат ҳикояи ҳаҷвӣ «Чанги ҷойнамозпахникун» аз ин чи-мазони Бухоро» хеле ҷолиби диққат аст. дар ра-чанги аҳмақонаи маҳдumu маҳдумзодагон дар вақти одам дар атрофи онҳо чамъ мешавад ва як бозор дар охири ҳикоя мегӯяд: нависанда

«Дар аввали кор як-ду нафар ба мақсади ба миёна даромада, аз ду тараф ҳам мушт ҳаҷвӣ чудокуни афшонда, худро канор кашида буданд. Баъд аз он ҳар кас, ки меҳост ба миён дарояд, дигаре фаръед аз он ҳар «гушти хар — дандони сағ» гуфтаанд, диди, мекард: мон, ки ин сагон гушти якдигарро ба ҷои ки нашуд, нӯши ҷон кунанд» (VII, 491).

Ин сухани тамошобинон, ки дар асоси таъбирҳои образнок ва кинояҳои обдори халқӣ тартиб ёфтааст, моҳияти тамоми воқеаро хеле барҷаста кушода, аки-даи ҳамаи ҳозиронро дар бораи он ниҳоят равшан ба-ён менамояд. Аз ҳар як ибори ин ҷумла нафрати бе-поёни мардуми тамошобин ҳувайдост.

Албатта дар ҳамаи ҳикояҳо ин қадар тамошобину

мушохидакунандагон иштирок накардаанд, аммо якду «тамошобини рамузфаҳм» дар ҳар як ҳикояи ҳачвӣ «Ёддоштҳо» ҳозир аст. Балки ин гуна тамошобинон дар ҳикояҳои ҳачвӣ бештар аҳамият пайдо карда, барои фош гардидани қаҳрамонҳои манфи роли калон бозиданд.

Дар ҳикояҳои ҳачвӣ одамони оддӣ, зиёиёни пешқадам ва гоҳо худи қаҳрамони асосии асар — Садриддин ба сифати ин гуна тамошобин иштирок мекунад. Онҳо дар ҳикояи ҳачвӣ персонажи эпизодӣ ҳисоб мешаванд, вале роли фаъолнае доранд. Баъзан вазифаи онҳо фақат аз ин иборат аст, ки бо табассум ва ришҳанде ва ё бо кинои чигаршикофе моҳияти ҳодисаро равшан карда меистанд. Лекин баъзеи онҳо аз ин зиёдтар аҳамият пайдо кардаанд: агар шоҳиди ягон воқеаи хандаовар шаванд, онро овоза намуда ба ҳар кас ҳикоя карда мегарданд (масалан, падар дар ҳикояи «Туйравии хоҷагони мирақонӣ»). Аммо Ҳайрат, ки дар ҳикояи «Начибуттарафайн» аввал чун тамошобин иштирок менамояд, баъд ҳатто шеърӣ баланде навишта қаҳрамони ҳачвиро расво мекунад.

Ба ин тариқ персонажҳои эпизодӣ оҳиста-оҳиста фаъолияти худро зиёдтар карда, тадричан дар ҳикояи ҳачвӣ мавқеи муҳимме ишғол намудаанд. Он «тамошобинони рамузфаҳм», он «шӯтқариҳои мадраса» ва амсоли инҳо рафта-рафта ба дараҷае расидаанд, ки дар композицияи ҳикоя қариб баробари қаҳрамони ҳачвӣ роль бозиданд ва онҳоро ба маънои пурраи сухан қаҳрамони мусбати ҳикояи ҳачвӣ номидан мумкин аст.

Масъалаи қаҳрамони мусбат яке аз муҳимтарин масъалаҳои ҳачви советист ва аз ин нуқтаи назар дида баромадани таҷрибаи С. Айнӣ хеле ҷолиби диққат хоҳад буд.

Дар «Ёддоштҳо» чанд ҳикояи ҳачвӣ ҳаст, ки қаҳрамони мусбат мавқеи хеле калон ишғол менамояд. Дар ҳикояи «Зани мардгардида» қаҳрамони мусбат баробари қаҳрамони ҳачвӣ аҳамият пайдо кардааст, аммо дар ҳикояҳои «Ҳаргургон ва рӯбоҳон» ва «Саёҳати маҳсумони сохта» қаҳрамони мусбат қаҳрамони асосии ҳикоя мебошад.

Мақсади асосии нависанда аз ин ҳикояҳо нишон додани ғалабаи ақли салим бар аҳмақиҳост. На танҳо бемаънигиҳои персонажҳои манфӣ батафсил ва нуқта ба нуқта фошу масхара карда мешавад, балки зиракӣ ва таъби шӯҳи одамони мусбат низ хеле муфассал тасвир меёбад. Қаҳрамонони мусбат аз аввали воқиа ба қувват ва бартарии худ боварии комил доранд, далерона ва бо камоли эътимод амал карда, ба он аҳмақе, ки ба чанголи онҳо гирифтोर шудааст, пай ҳам зарбаҳои беамон расонида, охир ўро аз ҷиҳати маънавӣ тамоман махв менамоянд. Ҳар қадар ки бовари шахсони мусбат ба қувваи худ бештар зоҳир шудан ғирад, очизӣ ва нотавонии персонажҳои ҳаҷвӣ низ ягон-ягон ошкор мегардад. Ба ин тариқ тадричан як образи мукаммали қаҳрамони мусбат ба вучуд меояд.

Мулло Раҳмати сартарош ҳамин гуна қаҳрамон аст. Аз ҳамон вақте ки боймехмони пир аз «ошиқ шудани» худ бар яке аз коргарзанони заводи пиллакашӣ аввалин ишорае кард, дар дили Мулло Раҳмат нияти расво кардани ин «мӯйсафеди дилсиёҳ» пайдо шуд. Чӣ қадар ки оташи «ишқи пирамард» бештар аланга мегирифт, он хоҳиши Мулло Раҳмат низ қавитар мегардид. Ниҳоят, ҳангоме ки «бетокатии мӯйсафед аз ҳад гузашт», Мулло Раҳмат либоси занона пӯшида ба пеши ў даромад ва бо ёрии посбони завод ўро тамоман расво кард.

Аммо қаҳрамони ҳикояҳои «Харгургон ва рӯбоҳон» ва «Саёҳати маҳдумони сохта» Қорӣ Ибодӣ муллобаҷа аз ин ҳам фаъолтар аст. Вай ақида дорад, ки «калонон ва мансабдорони замони мо, хоҳ аз ҷумлаи сипоҳ бошанд, хоҳ аз табақаи уламо, харгургонанд, яъне дар пеши амир ва дар пеши он касоне, ки дар мансаб аз худашон болонишин ҳастанд, монанди хар борбардор ва ором мебошанд, аммо ба болои зердастон, ба болои касоне, ки дар амал ва мансаб тобеи онҳоанд ва ба болои аҳолии оддӣ гурги даррандаи ваҳшианд» (VII. 596). Қорӣ Ибодӣ қатъиян қарор додааст, ки бо ин харгургон рӯбоҳбозӣ кардан даркор аст, яъне модоме ки хар мансабдор аз амалдори калонтаре мурданивор метарсад ва дар пеши ў «монанди хар борбардор ва ором мебошад», пас ин сустии

ӯро истифода карда, ӯро ба маймунақбозӣ андохтан лозим аст.

Ин аст, ки Қорӣ Ибод ба зоҳир шудани харигариҳои амалдорон ва муллоҳо мунтазир намеистад, балки ҳар боре, ки ба онҳо рӯ ба рӯ омад, беибо ба ҳучум гузашта, «рӯбоқбозии» худро сар мекунад. Хусусан дар ҳикояи «Саёҳати маҳдумони сохта» то чӣ андоза устокорона* анҷом ёфтани ин рӯбоқбозӣ ба хубӣ тасвир шудааст. Вай аз чанд нафар муллобачаи қашшоқ маҳдуму маҳдумзодаҳо сохта, миршабҳои ду туманро бо маҳорати тамом аҳмақ карда, санъатдӯстони камбағалро аз базми ҳофизони машҳури шашмақомхон баҳраманд месозад.

Гуфтан мумкин нест, ки азбаски ин қаҳрамонони мусбат бо ҳарифони аҳмақу нодон сару кор доранд, ғалабаи онҳо ғалабаи осонест. Чи Мулло Раҳмат ва чи Қорӣ Ибод речаи амалиёти худро дар асоси пайбурдани чихатҳои сусти табиати ҳариф тартиб дода, дар ин кор хеле зиракӣ ва ҳушёрӣ зоҳир менамоянд. Онҳо барои дафъи ҳар пешомад зуд илоҷе ёфта, дар ҳар қадам тадбире меандешанд. Маҳз пухтакорӣ ва зиракию ҳушёрӣ қаҳрамонони мусбат боиси ин мегардад, ки аҳмақиҳои персонажи ҳаҷвӣ ягон-ягон маълум шудан гирад. Хусусан Қорӣ Ибод ташаббусро тамоман ба даст гирифтааст, вай ҳарифи худро ба чунин ҳолатҳои меандозад, ки тарсонҷакӣ ва ҳушомадгӯйҳои ғуломонаи миршаб нисбат ба маҳдумзодагонӣ сохта ба шаклҳои аҷибе намоён шуда, сабаби беихтиёр хандидани хонанда мегардад. Ҳангоме ки Қорӣ Ибод ё Мулло Раҳмат миршаб ё боймеҳмонро маймунворбозӣ дорондан мегиранд, мо ба ҳоли зори қаҳрамони манфӣ механдем, ба хунари қаҳрамони мусбат қоиладар мешавем.

Дар айни замон баъзе рафтор ва гуфторҳои қаҳрамонҳои мусбат низ хандаовар аст. Вале рафтору гуфтори онҳо на аз он сабаб, ки хилофи ақли салим аст, балки аз он сабаб боиси ханда мегардад, ки қаҳрамонони мусбат ғайри чашмдошти хонанда кирдори аҷиб мекунанд ё сухани ғарибе мегӯянд, ки қаҳрамони ҳаҷвиरो бештар саросема карда, ба содир кардани ягон аҳмақии дигар водор менамоянд. Ин гуна вазъиятҳои

ҳаҷвиरो дар сӯҳбати «зан» ва боймеҳмон, инчунин дар сӯҳбати Қорӣ Ибод ва миршаб бисёр дидан мумкин аст. Ҳозирчаवобихоӣ ҳайратовар ва суханҳои пурмазмуни қаҳрамони мусбат, ки моҳияти ягон кирдор ё гуфтори ҳарифро латифтабӯна кушода медиҳанд, низ хандаи хонандаро меоранд. Аммо ин ханда нишонаи мамнунияти хонанда ва аломати ҳусни тавачҷӯҳи ӯ нисбат ба қаҳрамони мусбат аст.

Ин аст, ки дар ҳикояҳои ҳаҷвӣ тасвири қаҳрамони мусбат низ ба он талаботе, ки аз хусусиятҳои хоси ҳаҷв сар мезананд, мувофиқат дорад. Нависанда бо ёрии он усул ва воситаҳои, ки хоси жанри ҳаҷв мебошанд, образи мусбат ва характери комил меофарад.

Мааттаассуф бояд таъкид кард, ки ин гуна образҳои мусбати ҳаёти ва мукамал дар асарҳои ҳаҷвии дигар нависандагони советии тоҷик ҳанӯз дида намешаванд. Хусусан дар асарҳои ҳаҷвӣ ба вуҷуд овардани образи мусбати мардуми советӣ яке аз он вазифаҳои муҳими эҷодист, ки ҳалли онҳо рӯз то рӯз бештар аҳамият пайдо карда истодааст. Дар роҳи иҷрои ин вазифа таҷрибаи С. Айни барои ҳаҷвнавиҷони мо намунаи хубест ва омӯхтаи он хеле ибратбахш хоҳад буд. Албатта, гуфтан мумкин нест, ки он тарзи тасвири қаҳрамони мусбат, ки дар ҳикояҳои ҳаҷвии «Ёддоштҳо» дида мешавад, ягона тарзи тасвир аст. Ғайр аз ин фаромӯш набояд кард, ки С. Айни замони феодализмро тасвир намудааст ва баъзе усулҳои воситаҳои тасвирии ӯро ба замони мо айнан кӯчонидан мумкин нест. Вале дастурҳои асосии устод дар тасвири қаҳрамони мусбати асарҳои ҳаҷвӣ сазовори диққати махсус аст ва агар дар тасвири ҳаёти мо истифода ва эҷодкоруна инкишоф дода шавад, самараҳои хубе хоҳад дод. Диққати асосии С. Айни ба ҳамин чиз равона шудааст, ки ҳислатҳои ва симои маънавии намоёндагони халқ ва одамони пешқадами замон дар асарҳои ҳаҷвӣ низ ҳар чӣ пурратар ва то ҳадди имконияти жанр мукамалтар намоён гардад. С. Айни аз ин ҷиҳат муваффақиятҳои калонеро ноил шудааст ва яке аз фазилатҳои ҳаҷвиёти ӯ низ ҳамин аст.

Дар «Ёддоштҳо» чунин ҳикояҳои ҳаҷвӣ низ ҳастанд, ки аз юмори нарм ва мутобиаи беозоре ибора-

танд. Нависанда баъзан касеро ҳачв менамояд, аммо ин ҳачв кинаю адовати ўро ифода намекунад, балки хандаи софдилонае буда, бештар ба ҳазлу шуҳии рафқона монанд аст. Муаллиф сустиҳои табиати баъзе рафқони худ ва камбудихоеро, ки дар хислатҳои шахсии онҳо буд, хушҳолона ба хотир меорад. Гоҳо камбудихои табиати ин гуна персонажҳо низ ба ҳалди ифрот мерасад ва хонанда аз ин ҳолат завққунон механдад, вале ин хандаи беозорест, ки аз соддагиҳои софдилонаи қаҳрамон пайдо шудааст. Нуксонҳои хислати ин қаҳрамонон ба ҷамъият зараре намеорад ва аз ҳамин сабаб чи нависанда ва чи хонанда онҳоро маҳкум намекунад, балки ба онҳо чун як воситани дилхуши назар менамоянд.

Дар қисми қорӯми асар Қорӣ Нурулло навапараст (дар ҳикояҳои «Қорӣ Нурулло» ва «Ҷамадони Қорӣ Нурулло») аз ҳамин қабил қаҳрамонҳост. Қорӣ Нурулло персонажи ҳачвист, вале қаҳрамони манфӣ нест. Нависанда навапарастии кӯр-кӯрона ва соддагию нофаҳмиҳои ўро ҳачв кардааст: вай ҳар қизи тозабаромадро «махз барои навабаромад буданаш дӯст медошт ва дар кучо қор фармуда шудани он чизро фикр карда наменишаст», вай ба саёҳати саҳро ҳаракати баромада, ҷамадонеро, ки он вақтҳо дар Бухоро қизи навабуд, ҳамроҳи худ гирифт ва онро дар болои ҳари маст нигоҳ дошта натавониста, дар роҳ бисёрҳо азоб кашид. Дигар иштироккунандагони ҳикоя ба ночорию натавонӣ, ҳарацию ҳайронӣ ва дармондагии ў, ки аз «навапарастӣ» ба сараш омада буд, хуб механданд, вале дар айни замон ўро мояи дилхушии худ медонанд, аз ў розӣ ҳастанд, ки барои хурсандона гузаштани сифари онҳо сабаб шуд.¹

Вале нависанда дар охири шарҳи ҳоли Қорӣ Нурулло дар дохили қавс ҷумлае овардааст, ки ин юмори нармау беозорро ба фоҷиае табдил медиҳад. Он ҷумла

¹ Ҳикояҳои ҳачвии «Ҳалвон собунипазин Мирзо Абдулвоҳид» ва «Водопроводсозии Мирзо Абдулвоҳид» (к. IV) низ аз юмори беозоре иборатанд ва қаҳрамони онҳо Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим, қаҳрамони манфӣ нест. Лекин ин ду ҳикоя аз дигар ҳикояҳои ҳачвии «Ёддоштҳо» ҷудо шуда менстад ва ба фикри мо, аз ҷиҳати ғоявию бадеи чандон баланд нест.

чунин аст: «Бечора Қорӣ Нурулло бо «гуноҳи» ҳамин қадар навпарастиаиш дар соли 1918 дар воқеаи Қолле-сов аз тарафи амир кушта шуд» (VII, 308). Ин гуна анҷом ёфтани ҳикоя барои фаҳмидани моҳияти ҳаҷ-виёти «Ёддоштҳо» аҳамияти хеле калон дорад. Дар ин ҷо якбора ва ғайри интизори хонанда он чизе, ки дар ҳаққи қаҳрамони асосии ҳикоя юмори беозор номи-дан мумкин аст, дар ҳаққи амир ва соҳти амирӣ ба сатираи бурро ва айбномаи қатъӣ мубаддал мешавад, ки даҳшатҳои ҳаёти пеш аз инқилобро ба пеши назари мо меорад. Ҳикояи «Қорӣ Нурулло» мисоли барҷастаи он ҳолат аст, ки дар «Ёддоштҳо» юмор вазифаи му-ҳимми ғоявӣ дорад ва бисёр вақтҳо дар ин асар ҳаҷ-ву фоҷиа ба ҳам омехтааст.

Паҳлуи ҳамдигар омадани ҳаҷву фоҷиа дар «Ёд-доштҳо» фақат ба ин тарз, ки ҳикояҳои фоҷиавию ҳаҷ-вӣ якдигарро иваз карда меистанд, зоҳир нашудааст, балки тарзҳои зоҳир гардидани ин ҳолат гуногун аст. Ҳикояҳои, ки фоҷиаҳои даҳшатовареро дар бар гирифта-анд, низ аз унсурҳои ҳаҷв маҳрум нестанд ва дар айни замон баъзе ҳикояҳои, ки асосан ҳаҷвианд, охи-рулаи моҳияти фоҷиавӣ пайдо кардаанд. Нависанда аз бадтарин қабоҳатҳои замони гузашта ва даҳшат-ноктарин воқиаҳои он ҳам чиҳати хандаовареро қолта ёфтааст ва бо роҳи ханда ба онҳо нафрат баён карда-аст, дар айни замон таъкид намудааст, ки баъзе хан-даовартарин маҳлуқҳои замони феодали ҳам қобил буданд, ки ба сари мардум фоҷиаҳо биёранд.

Воқиаи аробакаш ва сангсор шудани у (к. IV) яке аз фоҷиавитарин ҳикояҳои «Ёддоштҳо»-ро ташкил до-дааст. Вале дар аввалҳои ин ҳикоя унсурҳои ҳаҷв бисёр аст. Дар ин ҷо қариб ҳамаи портретҳои мулло-ён ҳаҷвист. Нависанда тасвири рафтору кирдори мул-лоёни ҳоҳилу мутаассибро бо кинояву таъриз ва пи-чингҳои обдор омехтааст ва даврукгирон барои ба ча-зо расонидани аробакаши бегуноҳ худро ба чор тараф задани муллоёнро бо истехзову тамасхур баён наму-дааст. Дар ҳақиқат ба воситаҳои ҳаҷвӣ мурочиат кар-дани нависанда барои нишон додани симои манфури чаҳолатпарастон ёрии муҳим расонидааст.

Юмор ва кинояву таъриз дар тасвири чанги Ҳоҷӣ-

махдум бо аълами Бухоро ва театрбозии Ҳочӣ-махдум низ аҳамияти қалон пайдо кардааст. Портрети Ҳайдарқул-чучка (қ. II) ва дар ҳикояи духтари ноком портрети мутаваллӣ (қ. II) низ ба тарзи ҳаҷвӣ тасвир шудааст.

Вале дар ин мавридҳо ҳаҷв хусусияти хосеро соҳиб гардидааст. Дар ҳикояҳои, ки мазмуни фоҷиавӣ доранд, унсурҳои ҳаҷв, тасвирҳои ҳаҷвӣ ва кинояву таъризо аксаран боиси хандаи баланди хонанда намегарданд, балки сабаби пайдо гардидани табассуми истеҳзоомезе мешаванд ва бештар дар дили ӯ нафрат ва қаҳру ғазаб бедор мекунанд.

Бисёр қолиби диққат аст, ки гоҳо ҳикояи ҳаҷвӣ ҳам асло боиси ханда намешавад. Чунончи ҳикояи «Микробҳои одамшакл» (қ. III) ҳаҷвияи баландест, лекин ҳарчанд ки воқиа хандаовар аст, вақте ки мо ҳикояро меҳонем, хандаи мо намеояд. Ин ҳикоя сатираи бурро ва саҳтест, ки нависанда расвоиҳои қаҳолатпа-растонро бо як ғазаб ва нафрат тасвир менамояд ва ин ғазабу нафрати ӯ ба хонанда ҳам мегузарад. Юмор ва муболиғаи ҳаҷвӣ дар ин ҳикоя нест, нависанда ҳақиқати талхеро нишон медиҳад, ки зоҳиран хандаовар ва моҳиятан фоҷиаест. Вай қасдан аз обурани ҳаҷвии иловагӣ худдорӣ кардааст, воқияро дар шакли аслии худ, дар шакле, ки ба ҳаёти воқеӣ хеле наздик аст, тасвир намудааст, то ки моҳияти фоҷиавии он ҳар чӣ бештар намудор гардад.

Барҷасти тарин намунаи омезиши ҳаҷву фоҷиа ҳикояи «Никоҳи духтари нӯҳсола» аст (қ. III). Агар дар «Микробҳои одамшакл» воқиаи хандаовар ва воситаҳои камшумори тасвири ҳаҷвӣ фақат гоҳо боиси як табассуми истеҳзоомез мешуда бошанд, дар новеллаи «Никоҳи духтари нӯҳсола» баръакс мумкин аст, ки хонанда аввал аз қорҳои Мулло Абдуфаттоҳ хеле биҳандад. Вақте ки Мулло Абдуфаттоҳ аз ниҳояти саҳтию ҳасисӣ шаммаи чойники мардумро чамъ карда аз он чой дам карда меҳурад ё хангоме ки ӯ иштии гачинро қурути арзон пиндошта меҳарад ва ба дег андохта меҷӯшонад, илоче нест, ки хонандаро ханда нагирад. Вале ин хандаи мо дер давом намекунад ва ба зудӣ қои онро қиддият ва шиддате ишғол менамояд.

Аз он вакте ки сухан аз духтари нӯҳсола сар шуд, тарзи баёни нависанда якбора оҳанги ҷиддӣ касб намуда, шиддати инкишофи воқиа то рафт афзоиш ёфта, тадричан тамоми вучуди хонандаро ҳаяҷоне фаро мегирад, ки аз пай бурдани наздикии як фоҷиаи даҳшатнок пайдо шудааст. Нуктан олии ин ҳаяҷон ҳамоно омадани хабари вафоти арусӣ нӯҳсола аст, ки қурбони ваҳшонияти падари худ ва як судхӯри разил гардида буд. Инак, ҳикояе, ки бо ҳаҷв шуруъ шуда буд, бо фоҷиаи гӯшношундае ба охир мерасад. Абдуфаттоҳе, ки дар аввали ҳикоя — дар қисми ҳаҷвии он чун аҳмақи гузаро, ҳасиси лаини ва махлуқи ночиз расвою масҳара шуда буд, дар охир разолати ваҳшиёна содир мекунад. Дар ҷамъияте, ки сарватро мепарварад ва бинои он бар мулки хусусист, ин гуна разилон метавонанд, ки дар ҳар қадам сабаби фоҷиае гарданд. Молу сарват ҳукмро ба дасти онҳо додааст, аммо тинати паст дар иҷрои ин ҳукм онҳоро фақат ба сӯи разолату ваҳшоният раҳнамунӣ мекунад. Чунин аст моҳияти соҳти иҷтимоии феодалӣ, ки дар «Ёддоштҳо»-и устод хеле барҷаста зоҳир гардидааст.

С. Айни дар тасвири психологияи судхӯрон маҳорати баланде дошт ва онро хусусан дар повести «Марги судхӯр» муфассал ва ҳамаҷониба тасвир карда буд. Гумон кардан мумкин буд, ки дар он повесть ҳамаи имкониятҳои нависанда ба қор рафтааст ва ӯ дигар ба ин масъала муроҷиат нахоҳад кард. Вале ин тавр нашуд. Нависанда дар «Ёддоштҳо», алалхусус дар ҳикояи «Никоҳи духтари нӯҳсола» чунин воситаҳоеро ёфта тавонистааст, ки образи барҷастаи судхӯри мумсикро пеши назари мо мучассам намояд. Ҳарчанд новеллаи «Никоҳи духтари нӯҳсола» ҳамагӣ аз 4 саҳифа иборат аст, дар симои Абдуфаттоҳ характери комили ҳаёти офарида шудааст.

Дар характери Абдуфаттоҳ асосан як хислат — ҳасисию мумсикӣ таъкид ёфтааст, ки аз ниҳояти пасти тинати ӯ шаҳодат медиҳад. Абдуфаттоҳ аз ҳамаи дигар ҳиссиёти инсонӣ бегона аст, дар табиати ӯ чизе аз одамият боқӣ намондааст ва ягона омиле, ки ӯро ба ҳаракат меорад, ҳирси бепоёни пул буда, ҳамин ҳирс дигар эҳсосотро аз дили вай берун кардааст. Бадти-

натӣ ва ноодамӣ аз ҳар гуфтору кирдори вай намоён аст, вале ҳар дафъа ба тарзи дигаре намудор мегардад, ҳатто аз аввал то охири ҳикоя як дараҷа инкишофу тақомул ёфта тадриҷан ўро ба ниҳоятӣ пасти бурда мерасонад.

Абдуфаттоҳ дар аввалҳои ба Бухоро омадани баъзе сифатҳои ҳам дошт, ки онҳоро сифати манфии инсонӣ номидан мумкин нест: вай бисёр содда буд ва иштии гачинро харида чӯшондани ў на танҳо аломати хасисӣ, балки инчунин нишонаи соддадилӣ буд. Лекин муҳити мадраса ва муллоҳои Бухоро он хислатҳои ўро, ки хислати мусбат номидан мумкин аст, ба кулӣ аз миён бурда, баръакс ҳама сифатҳои бадеро, ки дар табиати ў буд, бештар ривоч додан гирифт: акнун ў фиребгари гузаро шуд ва хасосаташ ба дараҷаи исқитӣ расид.

Ин аст, ки акнун ў на танҳо аз қори паст ҳазаре надорад, на танҳо аз чида хӯрдани пӯсти сабзию шалғам ва чамъ кардани шаммаи чойники мардум оре намекунад, балки аввал аз он шаммаҳо худ чой дам карда меҳӯрад ва баъд боз онҳоро хушконида ба чои чой ба сахроиҳо мефурӯшад. Ягона мақсади ў бештар пул чамъ кардан ва камтар харҷ намудан аст, ки дар ин роҳ аз пасти ва аз ҳеч фиребу найранг худдорӣ карда наметавонад. Ин хислатҳои симои ўро чун як симои ланину манфур намоён мекунанд ва тасвирҳои ҳаҷвии сатиравӣ боз ҳам на танҳо боиси ханда, балки инчунин сабаби пайдо шудани нафрати бепоёне мегардад. Хонанда бовар ҳосил мекунанд, ки шахсе бо ин гуна як вучуди нопок ва симои нафратовар қобил аст, ки ба ҳар пасти ва разолате қадам гузорад.

Ваҳшонияти табиати судхӯр, ки симои инсонии худро гум карда буд, дар қиёфаи зоҳирии ў низ хеле хуб инъикос кардааст. Портрети Абдуфаттоҳ чунин тасвир шудааст: «Ў як одами баландқомати пуропурбадани биринчирӯй, сурхчамӯй ва мешчашм буда, аммо чашмонаш на бо нури зако ва зиракӣ, балки бо оташи қаҳру ғазаб ҳамеша дурахшида меистоданд. Аз чашмони ў бинанда гумон мекард, ки вай ягон одамро ҳозир куштааст ва ё куштан мехоҳад. Гап задани ў ҳам хашмигона буд ва дар вақти суҳан аз даҳони ў

ба хар тараф кафк мепарид» (VII, 78). Ин портрет, ки характеристикаи қаҳрамонро низ дар бар мегирад, баръакси портрети Қорӣ Ишқамба, ягон унсури ҳаҷвӣ надорад ва Абдуфаттохро чун як симои даҳшатоваре мучассам менамояд. Ташнаи хуни инсон будани ин ваҳшӣ, ки барои як пул метавонад хуни ноҳақ кунад, аз чашмони ӯ хувайдост.

Дар ҳақиқат, вақте ки шароите тайёр шуд, он пас-тӣ ва ноодамии Абдуфаттоҳ то мунтаҳои худ расида ба ваҳшоният табдил ёфт. Ин разолат ҳам тамоман мувофиқи ҳамон психологияи ӯ ба вуқӯъ омад: фақат барои он ки пул кам харҷ шавад, вай ба гирифтани як духтари нӯҳсола розӣ шуд ва пас аз тӯй барои он ки пул насӯзад, падарарӯсро мачбур кард, ки духтарро чормех карда диҳад. Вафоти фоҷианоки духтар натиҷаи табиии инкишофи хислатҳои як ҳариси сарват аст, ки ин ҳодиса симои ваҳшиёнаи судхӯрро нишон дода, ӯро ва тамоми он чамъиятеро, ки вайро парвардааст, ба манфурӣ маҳкум менамояд.¹

Мунаққиди маъруфи ўзбек И. О. Султонов дар вақти намоиши даҳрӯзаи адабиёт ва санъати тоҷик дар Москва дар соли 1957 қайд карда буд, ки «Марги судхӯр»-и устод С. Айни повести ҳаҷвии психологӣ мебошад. Ин қайди ӯ хеле дуруст аст ва таъкид кардан лозим аст, ки умуман ҳаҷви С. Айни, аз он ҷумла ҳаҷвиёти «Ёддоштҳо», асосан ҳаҷви психологист.

Нависанда «маънавиёти» қаҳрамони ҳаҷвии худро ба хубӣ кушода медиҳад, фикру зикри ӯ ва он мулоҳизаҳоеро, ки боиси ҳар як иқдоми амалии вай гардидааст, хеле равшан шарҳ мекунад.

Нависанда дар асари ҳаҷвӣ бо чунин қаҳрамононе сару кор дорад, ки аз маънавиёти баланд ва фикрҳои олӣ маҳрум буда, олами ботинии онҳо пуч ва бемазмун аст. Онҳо рӯҳан маъҷуб буда, аз эҳтиросу ҳаяҷони

¹ Образи Абдуфаттоҳ баъдтар дар ҳикояи «Дуздӣ» (к. III) низ тасвир шудааст, аммо ин ҳикоя ба образ чизе илова намекунад. Дар ҳикояи «Никоҳи духтари нӯҳсола» пасти ва разолати Абдуфаттоҳ то охирин нуқтаи инкишофи он расидааст, китобдуздин ӯ, ки дар ҳикояи «Дуздӣ» омадааст, дар пеши он разолат ҳеч аст. Ҳикояи «Дуздӣ» барои қувват додани образи Абдуфаттоҳ хизмат намекунад, лекин барои равшан кардани образи қаҳрамони асосии «Ёддоштҳо» — Садриддин аз аҳамият ҳоли нест.

ҳақиқии инсонӣ бегонаанд. Вале гуфтан мумкин нест, ки дили ин қаҳрамонон аз ҳама гуна ҳиссиёт тамоман холист. Онҳо ҳам ҳиссиёт доранд, лекин бандан ягон ҳисси ноҷоиз, паст ва ночизе мебошанд. Инак, нависанда тамоми воситаҳои бадеии худро ба кушодани ҳамон маъюбии руҳии қаҳрамон сафарбар менамояд. Вай ҳамон ягона ҳисси норавои қаҳрамони худро гирифта, онро бо тамоми тобишҳояш ва шаклҳои гуногуни зоҳир шуданаш нишон медиҳад, то ки ботинан пуч ва ночиз будани қаҳрамон комилан аён гардад. С. Айнӣ дар ҳикояҳои ҳаҷвӣ як рӯҳшиносест, ки аз фикру андеша ва мулоҳизарониҳои қаҳрамони ҳаҷвӣ дили беҳисси ёро, ки ғайр аз ягон мақсади нобачо чизе онро ба ҳаракат намеорад, намоен месозад. Ҳамаи инҳо бо ёрии он воситаҳои тасвирӣ, ки хоси жанри ҳаҷв мебошанд, сурат мегирад. Ҳатто баъзе қаҳрамонони ҳаҷвӣ барои кашидани азобҳои рӯҳӣ низ қобилият доранд. Онҳо дар роҳи ба даст овардани мақсади аҳмақонаи худ «азобӣ рӯҳӣ» мебинанд, аммо хонанда ба ҳоли онҳо механдад ва мефаҳмад, ки ҳақиқатан «ҷони аҳмақ дар азоб» аст. На танҳо рафтору кирдори қаҳрамон, балки инчунин аҳволи рӯҳия ва фикру зикри ӯ ҳикояро хандаовар мекунад.

Дар ин гуна ҳикояҳо воқиа нисбатан кам аст. Аксаран ибтидои ҳикоя, ки нависанда хонандаро бо қаҳрамони худ шинос менамояд, хеле батафсил меояд ва дар ин ҷо хислатҳои қаҳрамон ва «тарзи тафаккури» ӯ бо ёрии чандин ҷузъиёти муҳим равшан карда мешавад. Пас аз ин муқаддимаи муфассал воқиаи асосӣ оварда мешавад, ки зоҳир шудани он ҳама хислатҳои қаҳрамонро ниҳоят барҷаста ва бо қамоли мӯътамадӣ намоиш медиҳад. Соҳти ҳикояи «Никоҳи духтари нӯҳсола» ҳамин гуна аст.

Ҳикояи «Хонадории шоир» (қ. III) низ ҳамин тарз сохта шудааст. Қаҳрамони ин ҳикоя Мулло Вафо халлапарастест, ки ҳаёлаш аз заминаи ҳаёти воқеӣ ба куллийи канда шудааст ва дар осмони тасаввуроти мавҳуме парвоз мекунад. Вай «адабиётдӯст» аст, шеърҳои лирикии ишқиро бисёр мехонад ва кам-кам худаш ҳам шеър мегуфтагӣ мешавад. Вале адабиёт ёро ба ҳаёт ва масъалаҳои зиндагӣ наздик накард, балки

баръакс ба олами хаёлот бурд. Мулло Вафо аз хондани шеърҳои ошикона «барои худ ва дар хаёли худ як дилбари зебоҷамоли вафодори дилоромро ёри оянда ва маъшукаи хаёлии худ қарор дода монда буд» (VII, 143).

Нависанда бо овардани чанд ҷузъиёт, ки бо таъби латиф ва пур аз юмор тасвир шудаанд, ба ҷӣ шаклҳои хандаовар зоҳир гардидани он сустиҳои табиати қаҳрамони худро нишон медиҳад: духтаронеро, ки фаранҷӣ ва кафшу масҳии зебозе доштанд, дилбари худ ҳисоб карда аз дунболи онҳо гаштани Мулло Вафо, агар писарбачаи хушрӯеро бинад, хоҳари ӯро низ соҳибҷамол пиндошта ҷононаи худ интиҳоб кардани вай, падарон ва домодшавандагони бойдухтарони нозаниро «рақиби шуми бадқирдори» худ дониста, дар бораи онҳо шеърҳо гуфтани ӯ ва мисли инҳо чунин ҷузъиётанд, ки то рафт печ хӯрда истодани хаёлҳои қаҳрамон ва бемаънигиҳои ин хаёлпарастиро намоён кардан мегиранд.

Ҳамин хислати ӯ, ҳамин заифие, ки дар табиати вай вуҷуд дошт, рӯз то рӯз боло гирифта ва торафт авҷ карда, охир ба дараҷае мерасад, ки ақли ӯро хира мекунад. Он гоҳ воқиаи асосӣ ба вуқӯъ меояд. Мулло Вафо фирефтаи фаранҷии қиматбахое гардида, чунон шахқоре меҳӯрад, ки як умр аз номи «зан» қимоб шуда мемонад. Тӯй воқиае буд, ки расвоиҳои Мулло Вафоро ба нуктаи охири расонид ва тамоман аҳмақона будани хаёлотии ӯро ба кулӣ фош кард.

Ба фикри мо, проф. Л. Климович моҳияти ғоявии ҳикояи «Хонадории шоир»-ро чандоне дуруст эзоҳ наодааст. Вай мегӯяд: «Дар боби «Хонадории шоир» одати фаранҷӣ гирифтаи ва қоидаи никоҳи анъанавии мусулмонӣ, ки домод то шаби тӯй бояд арӯсро намедид, масҳара карда шудааст. Вай бо юмори олиҷанобе нишон медиҳад, ки ин одатҳои асримиёнагӣ, ки аз тарафи ислом муқаддас эълон шуда буданд, ҳатто ба сари муллоҳои ҷавон ҷӣ оқибатҳои ногаҳонӣ меоварданд».¹ Бешубҳа, дар ин ҳикоя танқиди фаранҷӣ ва

¹ Л. Климович, О третьей книге «Воспоминаний» Садрриддина Айни, хотимаи суҳан дар ҷопи русии асар: «Бухара», китоби III, М., 1957, сах. 228.

тартиби никоҳи мусулмонӣ низ ҳаст, вале ин масъала масъалаи туфайлӣ ва дуйумдараҷа мебошад. Нависанда танқиди фаранҷӣ ва никоҳро на танҳо масъалаи алоҳида карда нагузоштааст, балки баръакс фаранҷигирӣ ва тартиби никоҳро барои расво кардани қаҳрамони ҳаҷвӣ ва ошкор намудани бемаънигии ҳаёлҳои ӯ чун воситаи ёридиҳанда истифода кардааст. Агар моҳияти ғоявии ҳикояи «Хонадории шоир»-ро танҳо бо масъалаи танқиди фаранҷӣ ва никоҳи мусулмонӣ маҳдуд кунем, ба ин ҳикоя баҳои нопурра хоҳем дод.

Образи Мулло Вафо, ба ақидаи мо, дар китоби проф. З. Раҷабов «Аз таърихи афкори ҷамъиятӣ-сиёсии халқи тоҷик» низ дуруст эзоҳ наёфтааст. Рафиқ З. Раҷабов Мулло Вафоро чун образи мусбат эзоҳ медиҳад ва чунон талқин мекунад, ки гӯё қашшоқӣ ва шароити саҳти зиндагӣ Мулло Вафоро ҳаёлотӣ карда бошад: «Зиндагонии Вафо саҳт буда, ҳеч ҷои хурсандӣ надошт. Вафо камбағал буд ва орзуи худро дар бораи доштани зане, ки дар ҳусну ҷамол яқтову дар ақлу фаросат беҳамто бошад, ба забони шеър дароварда, бо ин роҳ ба худ тасаллову таскин меод. Воқеияти тираву торики Бухорои амирӣ ин ҳаёлпарварихои он беҷораро саҳт масҳара карда ӯро ноумед намуд».¹

Мо барои ин тарз эзоҳ додани образи Мулло Вафо асосе надорем. Дуруст аст, ки нависанда қашшоқии ӯро таъкид кардааст (VII, 145), вале дар ягон ҷои ҳикоя ба қаҳрамони худ заррае ҳусни тавачҷӯх нишон наододааст, балки баръакс аз аввал то охир ӯро бо тамасхуру истехзо тасвир кардааст. Рафиқ З. Раҷабов чунон вонамуд мекунад, ки дар тасвири Айни Мулло Вафо гӯё «шоири баде набуд»². Ҳол он ки Айни баръакс дар аввали ҳикоя таъкид менамояд: «Шеърҳояш бисъёр, лекин ғамангез, хеле паст ва иборат аз такрори бемуваффақияти мазмунҳои обшустаи марсияномаҳо буданд» (VII, 142). Нависанда нишон медиҳад, ки ҳаёт аз Мулло Вафо барин шоирони ҳаёлпараст ин-

¹ З. Раҷабов, *Аз таърихи афкори ҷамъиятӣ-сиёсии халқи тоҷик*, Душанбе, 1959, саҳ. 258.

² Дар ҳамон ҷо.

тиқоми худро меситонид — онҳоро хуб шаҳкор медод (чунон ки Мулло Вафо дар охир расво шуд) ва муҳимтар аз ҳама ин аст, ки шеъри онҳо на дар байни ҳамзамононашон ва на дар назари наслҳои оянда эътибор пайдо накардааст. Айни махсусан таъкид менамояд, ки Мулло Вафо «дар ҳар омаданааш бағали худро аз шеърҳои дар ҳамон ҳафта гуфтааш пур карда оварда, онҳоро аз як сар хондан мегирифт, аммо шунавандагон ба шеърҳои ӯ гуш медиҳанд ё не, ин масъала барои вай аҳамият надошт» (VII, 142), яъне ӯ ба шеърро нашонидани мардум одат карда буд.

Оре, аз ин суҳанҳо тамасхуру истеҳзои нависанда дар ҳаққи ин қаҳрамон ба хубӣ намоён аст. Образи Мулло Вафо образи манфист ва ин ҷо дар маркази диққати нависанда масъалаи офаридани образи ҳаҷвии як шоири шеърҳои обшустаи пастмаҳаки ошиқона истодааст.

Хаёлпарастии савдоивори Мулло Вафо психологияи муаллифони шеърҳои тақлидкоронаи тумтароқи бемазмунро ба тариқи ҳаҷв тасвир менамояд ва аҳволи рӯҳияи онҳоро хеле хуб нишон медиҳад. Тамоми ҳикоя ҳаҷви сахте дар ҳаққи он шоиронест, ки аз ҳаёт фарсахҳо дур буданд, дар осмони хаёлотӣ мавҳум парвозкунон шеър мегуфтанд ва дар ин хаёли онҳо заррае аз зиндагии воқеӣ роҳ намеёфт. Вақте ки мо аҳволи Мулло Вафоро мебинем, ба хубӣ мефаҳмем, ки чаро дар шеъри ишқии он шоирон аз ишқи ҳақиқии инсонӣ ва ҳиссиёту ҳаяҷони реалӣ нишонае нест.

Ин тавр мазмуни баланд пайдо кардани ҳикоя дар натиҷаи он муяссар гардидааст, ки нависанда кайфияту рӯҳияи қаҳрамони худро хеле нозук, бо ҳама тобишҳо ва ҷузъиётҳо, ягон-ягон тасвир намуда, образи ӯро бо қувваи азиме умумият додааст ва мо дар симони Мулло Вафо на танҳо як шоири хаёлотӣ, балки бисёр шоирони аз ҳаёт дурафтодаро мебинем.

Тасвири нодиракоронаи психология дар дигар ҳикояҳои ҳаҷвии «Ёддоштҳо» низ дида мешавад. Ҳикояҳои «Зани мардгардида», «Начибуттарафайн», «Дӯс-

тии ду калонгир», «Баққоли хасис»¹ аз ҳамин қабиланд. Бо образи қаҳрамони асосии ҳар кадоми ин ҳикояҳо ягон айбу нуқсонии ҷамъият, ягон гуруҳи иҷтимоӣ ҳаҷв шудааст, вале ин ҳаҷв ба воситаи тасвири хислатҳои хоси ҳар як қаҳрамон, ба тариқи нишон додани кайфияту руҳияи ӯ сурат гирифтааст. Тасвири психологӣ муҳимтарин воситаи офаридани характери комили ҳаҷвӣ мебошад. Ҳар яке аз қаҳрамонҳои ҳаҷвӣ бо хислатҳои хоси худ, ки дар симои каси дигаре такрор нашудаанд, ба хотири мо мемунад. Агар Мулло Вафо як ҳаёлотии савдоимонанд аст, боймеҳмони ҳикояи «Зани мардгардида» пирамарди шаҳватпарастест, ки ғайр аз фикри занбозӣ завқе дар мазок надорад ва бо боло гирифтани ин «завқ» аз ҳеҷ берӯй ва бешармӣ ибто намекунад. Баққол хасис аст, аммо хасисии ӯ аз хасисии Абдуфаттоҳ фарқ дорад. «Хушзабонии» баққол аломати беномусӣ ва беоринӣ аст, ӯ чунон пӯстғафс аст, ки ҳазор шатта хурад ва ҳақорат шунавад ҳам, агар аз касе чанд пули сиёҳ рӯёнад, хурсанд шуда, «гардам аз саратон» гуфтан мегирад.

Ҳикояҳои ҳаҷвии «Ёддоштҳо» пур аз характерҳои гуногун аст, одамон хислатҳои рангоранг доранд ва кайфияту руҳияи онҳо ҳар дафъа дигар аст.

Нависанда ҳамин хислатҳои хоси қаҳрамонро оҳиста-оҳиста инкишоф дода, дар охир ба авҷи аъло мерасонад ва он гоҳ тамоми расвой ва масхарагӣҳои онҳо хеле барҷаста намудор мегардад. Маҳз ба ҳамин восита С. Айни онҳоро аз ҷиҳати маънавӣ ба кулӣ маҳв менамояд. Қувваи ҳаҷви С. Айни ҳам дар ҳамин ҷост, ки агар ягон гуруҳи ҷамъиятиро масхаракардани шавад, онро чунон расво мекунад, ки ягон хонанда нахандаида ва нафрат пайдо накарда намеонад.

Барои ин ки хислатҳои қаҳрамон то рафт инкишоф дода ва тадричан ба авҷи аъло расонида шавад ва онҳоро ҳар чи пурқувваттар нишон додан мумкин

¹ «Баққоли хасис» ҳикоятест, ки дар қисми IV чун назираи ҳикояи Аҳмади Дониш омадааст. С. Айни ба ин ҳикояи худ сарлаҳзае нагузоштааст, мо онро шартан чунин номидем.

гардад, муболиға хизмати муҳимме адо мекунад. Муболиға дар ҳикояҳои ҳачвии «Ёддоштҳо» бисёр аст ва баъзан ба дараҷаи игроқ мерасад. Вале муболиғаҳои С. Айни ҳамеша муболиғаҳои реалистонае мебошанд, ки барои кушодани моҳияти ҳодиса роли калон мебозанд. Ҳатто дар мавридҳои, ки нависанда гуё муболиғаро аз ҳад гузаронида, аз игроқ ва игроқи ғулув ҳам худдорӣ намекунад, асоси ҳаёти ва реалии он хеле мустаҳкам аст. Дар «Ёддоштҳо» баъзе муболиға ва игроқҳои аҷиб ҳастанд, ки ба хоҳири хонанда нақш мебандад ва сабаби ин гуна таъсири пурқуввате гузоштанишон ҳамин аст, ки онҳо бевосита аз ҳаёт гирифта шудаанд ва ягон ҷиҳати зиндагиро ба як тарзи аҷиб, ки мо ҳеҷ мунтазири он набудем, эзоҳ медиҳанд. Вақте ки аз ин гуна муболиғаи игроқҳо мисол оварданӣ мешавем, пеш аз ҳама ҳикояи «Туйравии хоҷагони миракони» (к. I) ба хотир меояд.

Дар ин ҳикоя он одати калоншавандагон ва аслзодагон, ки дар меҳмонӣ, дар сари дастархон хеле такаллуф ба қор мебуданд, масҳара карда шудааст. Чанд нафар хоҷагони миракони ба тӯе мераванд, соҳиби тӯй ба пеши онҳо «таомҳои гуногун ва пешкашҳои муносиб» меорад, «аммо хоҷагон бо нозу истиғно ба тарафи таом нигоҳ намекардаанд. Охир баъд аз «гиред-гиред»-и бисёре калонтарини хоҷагони меҳмон, ки дар пешгоҳ нишаста будааст, аз кисааш қаламтарошро бароварда, аз рӯи табақ як дона биринҷ гирифта, вайро бо қордча ду тақсим намуда, нимаашро ба даҳон андохта, нимаи дигарашро ба рӯи дастархон гузоштааст» (VI, 163).

Албатта, ин тасвириро ақл қабул намекунад ва нависанда ҳам ҳикояро бо чунин қайди муҳимме ба охир расонидааст:

«Ман дар он вақт аз ҳад зиёд пурмуболиға будани ин нақли падарро ҳаргиз ҳис накарда будам. Аммо баъд аз калонтар шуданам дурӯғ будани он тарз ошхӯриро фаҳмида бошам ҳам, ба характери аксари хоҷагони он замон мувофиқ буданашро аз рӯи таҷрибаҳои аз сар гузаронидаи худ бовар кардам» (VI, 164).

Чунон ки дида мешавад. С. Айни ба характери хоҷагон мувофиқ будани он муболиғаро таъкид карда-

аст. Барои С. Айнӣ муҳимтар аз ҳама ин аст, ки му- болиға моҳияти ҳодисаро қушода тавонад, ба эъти- бори шакли зоҳирӣ аз асли ҳодиса дур рафтани му- болиға нависандаро наметарсонад, вай пеш аз ҳама кӯшиш менамояд, ки «пуч ва аҳмақона будани насаб- тарошӣ»-ро нишон диҳад. Албатта ин гуна муболиға (мисли ошхурии хоҷагони мирақонӣ) дар «Ёддоштҳо» дигар дучор намеояд, дигар муболиғаҳои ӯ ба асли воқеии худ нисбатан хеле наздиканд, лекин аз будаш зиёдтар ва бо муҳобот тасвир шудани рафтору кир- дори қаҳрамони ҳаҷвӣ ҳамеша боиси беҳтар ва бар- частатар намоён гардидани «симои маънавий», пасти ва расвоиҳои онҳо мешавад.

Дар ҳуди ҳамон ҳикояи «Тўйравии хоҷагони мира- қонӣ» як муболиғаи дигар ҳаст, ки барои қушодани образ то чӣ андоза аҳамият касб кардани ин санъат- ро нишон дода метавонад. Хоҷагон бо шиками гурус- на аз тўйхона баромада, дар роҳи шаҳр, дар зери да- рахте чулҳои чиркини аспҳоро паҳн карда мениши- нанд, хизматгорони онҳо аз тўрбаҳои емхўрии аспҳо чанд табақ ош мебароранд ва хоҷагон онро бо ишти- ҳои тамои мехўранд. Ин воқиа ба образи хоҷагон боз як чузъи муҳим илова менамояд: хоҷагоне, ки бо он ҳама ҳавобаландӣ ва кибру ғурур дар пеши мардум ош хурданро ор медонистанд, аслан тўқумтабиатоне мебошанд, ки аз чирки чул ва тўрбаи асп табъашон кароҳате пайдо намекунад. Дар ин ҷо ҷилои зоҳирию ҳашамати сохтаи хоҷагон ва табиати аслии онҳо ба ҳам зид гузошта шудааст ва ин муқобилгузори «аҳ- мақиҳои хоҷагӣ»-ро ба хубӣ нишон медиҳад.

Танқиди насабтарошӣ ва мутақаббирӣ дар ҳикоя- ҳои ҳаҷвии «Нацибуттарафайн» ва «Дўстии ду калон- гир» (қ. III) низ мавзӯи асосист. Ин ҳикояҳо аз ав- вал то охир пур аз муболиғаҳои болохонадор буда, маҳз ба ҳамин восита кибру ғурури аҳмақонаи ду на- фар уламои дин хеле саҳт масҳара карда шудааст.

Нависанда аввал дар фикру зикри Абдуллоҳоча ва Парвардигорхўча зоҳир шудани он тақаббур ва на- сабтароширо тасвир кардааст. Вай «фалсафаи» як мутақаббирро баён намудааст, ки то чӣ андоза рўҳан маъюб ва фикран очизу маҳдуд будани ӯро намоиш

медиҳад. Абдуллохоҷа агар намози ҷамоатро ҳамроҳи падари худ адо кунад, аз падар як ваҷаб пештар истода, сафи намозро вайрон мекард. «Шутқариҳои мадраса» сабаби ин корро аз вай пурсиданд. Вай чунин ҷавоб дод: «...Илми ман аз илми падарам зиёд аст, ки дар ин ҳеҷ шакку шубҳа нест. Дар насаб ҳам аз падар бартар мебошам. Зеро падарам аз як тараф, танҳо аз тарафи падараш сайид ва аслзода бошад, ман ҳам аз тарафи падар сайид мебошам, ҳам аз тарафи модар... Модари ман аз авлоди Сомониён мебошад, ки дар сайид будани ин сулола касе шак надорад. Бинобар ин ман начибуттарафайн мебошам. Дар ин сурат ман аз падарам ҳам аз ҷиҳати ҳасаб (илму дониш) ва ҳам аз ҷиҳати насаб (аслзодагӣ) афзалият дорам. Маълум аст, ки бар ҳар кас ҳифзи шарафи худ лозим ва вочиб аст. Баробар доштани сафи намоз бошад, суннат аст. Ҳар гоҳ ки суннат ва вочиб бар якдигар муқобил оянд, одами оқил ва олим албатта вочибро риоя мекунад. Бинобар ин далелҳо ман дидаву доништа аз падар пештар истодам...» (VII, 258).

Тақрири ин ҷавоби Абдуллохоҷа хеле муболиғаомез аст, вале маҳз ҳамин муболиға бемантиқ ва подарҳаво будани мулоҳизаҳои ӯро тамоман равшан мекунад. Қоре, ки Абдуллохоҷа кардааст, на ба қонуни шариат ва на ба расму одат мувофиқ нест, аммо ӯ бо ибораҳои «олимона» чунон эзоҳ медиҳад, ки гӯё тамоман аз рӯи шариату одат аст. Беҳурматиеро, ки дар ҳаққи падар содир кардааст, «ҳифзи шарафи худ» ҳисоб мекунад. Сомониёнро, ки аз авлоди пайғамбар набуданд, сайид номида, асли худро ба онҳо нисбат медиҳад. Мардум аз ин гапҳои ӯ завқкунон механданд, лекин ӯ ҳамонро бо қиддият фалсафаи худро давом медиҳад. Инҳо ҳам муболиғаанд ва маҳз ҳаминҳо дар пеши назари мо як аҳмақи гузароеро намудор менамоянд, ки на танҳо ба аҳмақии худ иқрор нест, балки даъвои оқилӣ ва олимӣ дошта, умедвори иззату ҳурмат дидан аз мардум аст. Вале нависанда дар фош кардани «психологияи» қаҳрамони худ бо ин қаноат накардааст. Фикри «файласуфона ва ҳакимонаи» Абдуллохоҷа ҳамеша дар ҷустуҷӯи тад-

бирхоест, ки эътибори ўро дар назари халқ рӯз то рӯз бояд зиёдтар кунанд. Нависанда ҳам ин «чуству-чӯҳои фикрии» ўро ягон-ягон тасвир намудааст.

Абдуллоҳоҷа барои ин ки худро «шoir, файласуф ва ҳаким» нишон диҳад, ба даст асои русӣ мегирифтагӣ шуд. Вай аз ин тадбири худ хеле хурсанд шуда, фикр мекард: «Дур наравем, Аҳмади Қалла бо ҳамаи нотамомии шеъраш ва нуқсони ҳикмату фалсафааш, бо вучуди ин ки вай ба бединӣ шӯҳрат ёфтааст, калону хурд ўро ҳурмат мекунанд ва ҳокимон аз вай метарсанд. Ин фазилати ў ба омма аз кучо маълум шуд? Аз ҳамин асои русии моргардан» (VII, 264 — 265).

Дӯсти ў Парвардигорхӯча асои дарози шайхӣ гирифта мегашт ва дар бораи фазилатҳои асои худ чунин андеша дошт: «Ин асо ба болои ин ки қуҳансоли сазовори ҳурмат будани маро мефаҳмонад, инчунин як шайхи хонақоҳнишин буданамро ҳам ба омма эълон мекунад. Ҳурмате, ки аз номи шайхӣ ба одам насиб мегардад, як «ҳалвои бедуд» аст. Шайхӣ дар замони мо фазилатест, ки на танҳо сазовори ҳурмат, ҳатто лоиқи парастии омма гардидааст. Чор муллои пойлучи файласуфтарош шайхҳоро ҳурмат накунанд, ҳеҷ зарар надорад! Охир, ҳукуматдорон, ки ҳақиму файласуфро бад мебинанд, ба шайхҳо бандавор изҳори ихлос менамоянд...» (265).

Қаҳрамонони ҳикоя ҳар қадар ки бештар ба ин гуна фикру мулоҳизаҳо ғӯтавар мегарданд, то рафт маълум шудан мегирад, ки онҳо фақат як фикр дар сар ва танҳо як мақсад дар дил мепарваранд, ки шӯҳрат ба даст оранд ва ҳар қадоме мехоҳад, ки иззату эҳтироми ў аз ҳурмату эътибори «дӯсташ» бештар бошад. Дар ин ҳикояҳо он маҳорати баланди нависанда, ки бо ёрии воситаҳои ҳаҷвӣ ҳам дили қаҳрамони худро ба хонанда кушода нишон медиҳад, боз як бори дигар намоён шудааст. Нависанда дар ин ҳикояҳо низ аввал асосан бо «таҳлили психологӣ» машғул шуда, ба масъалаи ин ки ин хислатҳои қаҳрамонон ба рафтори зоҳирии онҳо чӣ гуна нақше гузоштааст, камтар аҳамият додааст. Дуруст аст, ки ҳанӯз дар портрети қаҳрамонон, ки дар аввали ҳикояҳо

меояд, инчунин баъд аз он ҳам ба атвору кирдори онҳо низ чанд ишорате рафтааст, вале ин ишоратҳо воситаи кушодани ягон ҷиҳати психологияи қаҳрамон мебошанд. Масалан, сафи намозро вайрон карда аз падар пеш гузаштани Абдуллоҳоча, ки мухтасар қайд шудааст, боиси ҳарҷониба равшан шудани фикру андешаҳои ӯ гардидааст.

Лекин вақте ки фикру мулоҳизаҳои қаҳрамонон, тарзи тафаккур ва маънавияти онҳо маълум шуд, нависанда асосан ба тасвири рафтору кирдори онҳо мегузарад ва нишон медиҳад, ки он андешаҳои аҳмақона онҳоро ба ҷи қорҳои бемаънии оварда мерасонад, ба ҷи вазъиятҳои хандаовар дохил карда, охир боиси тамоман расво гардидани онҳо мешавад.

Абдуллоҳоча ва Парвардигорхӯча бо ҳам дӯст шуданд ва аҳд карданд, ки ҳеч гоҳ шаъни ҳамдигарро паст намекунанд, «дар кӯчаҳо аз якдигар пеш намегузаранд ва дар маҷлисҳо аз якдигар боло намешинанд ва монанди инҳо». Бинобар ин онҳо дар кӯча баробар роҳ мерафтанд ва нависанда кӯчагардии онҳоро чунин тасвир кардааст:

«Дар кӯчаҳо бо ҳам гаштани ин ду дӯсти калонгир бисъёр тамошо дошт: ҳарду дар паҳлуи ҳамдигар қадамхошонро чунон баробар бардошта, баробар ба замин мегузоштанд, ки агар вазнинона қадам мондани онҳо намебуд ва дар танашон либосҳои низомӣ мебуд, бинанда онҳоро ду сарбози низомии бисъёр машқдида гумон мекард.

Агар дар роҳ аз пеши яке аз онҳо монеае баромада, ба бозистодан маҷбур кунад, дар ҳол он дигар ҳам монанди сояи рафиқи худ баробари вай бозмеистод ва ҳар гоҳ ки он монеа баргараф шуда, он рафик ба роҳ дарояд, он дигар ҳам соявор баробар қадам мегузошт» (265).

Ин ҷо нависанда қаҳрамонони худро чунон тасвир кардааст, ки аз одам дида бештар ба зочае монанд ҳастанд ва гӯе касе ин ду зочаро баробар ва як хел бозӣ доронда истодааст ва ин ниҳояти муболиға аст. Ба лӯхтак ва механизме монанд намудани одамон дар асарҳои ҳаҷвӣ яке аз воситаҳои маъмулу машҳури тасвир аст, ки дар эҷодиёти С. Айни ҳам дида мешавад.

бирхоест, ки эътибори ўро дар назари халқ рӯз то рӯз бояд зиёдтар кунанд. Нависанда ҳам ин «чусту-чӯҳои фикрии» ўро ягон-ягон тасвир намудааст.

Абдуллохоҷа барои ин ки худро «шоир, файласуф ва ҳаким» нишон диҳад, ба даст асои русӣ мегирифтагӣ шуд. Вай аз ин тадбири худ хеле хурсанд шуда, фикр мекард: «Дур наравем, Аҳмади Қалла бо ҳамаи нотамомии шеъраш ва нуқсони ҳикмату фалсафааш, бо вучуди ин ки вай ба бединӣ шӯҳрат ёфтааст, калону хурд ўро ҳурмат мекунанд ва ҳокимон аз вай метарсанд. Ин фазилати ӯ ба омма аз куҷо маълум шуд? Аз хамин асои русии моргардан» (VII, 264 — 265).

Дусти у Парвардигорхӯча асои дарози шайхӣ гирифта мегашт ва дар бораи фазилатҳои асои худ чунин андеша дошт: «Ин асо ба болои ин ки куҳансоли сазовори ҳурмат будани маро мефаҳмонад, инчунин як шайхи хонақоҳнишин буданамро ҳам ба омма эълон мекунад. Ҳурмате, ки аз номи шайхӣ ба одам насиб мегардад, як «ҳалвои бедуд» аст. Шайхӣ дар замони мо фазилатест, ки на танҳо сазовори ҳурмат, ҳатто лоики парастии омма гардидааст. Чор муллои пойлуҷи файласуфтарош шайххоро ҳурмат накунанд, ҳеҷ зарар надорад! Охир, ҳукуматдорон, ки ҳакиму файласуфро бад мебинанд, ба шайхҳо бандавор изҳори ихлос менамоянд...» (265).

Қаҳрамонони ҳикоя ҳар қадар ки бештар ба ин гуна фикру мулоҳизаҳо ғўтавар мегарданд, то рафт маълум шудан мегирад, ки онҳо фақат як фикр дар сар ва танҳо як мақсад дар дил мепарваранд, ки шӯҳрат ба даст оранд ва ҳар кадоме меҳодад, ки иззату эҳтироми ӯ аз ҳурмату эътибори «дўсташ» бештар бошад. Дар ин ҳикояҳо он маҳорати баланди нависанда, ки бо ёрии воситаҳои ҳаҷвӣ ҳам дили қаҳрамони худро ба хонанда кушода нишон медиҳад, боз як бори дигар намоён шудааст. Нависанда дар ин ҳикояҳо низ аввал асосан бо «таҳлили психологӣ» машғул шуда, ба масъалаи ин ки ин хислатҳои қаҳрамонон ба рафтори зоҳирии онҳо чӣ гуна нақше гузоштааст, камтар аҳамият додааст. Дуруст аст, ки ҳанӯз дар портрети қаҳрамонон, ки дар аввали ҳикояҳо

меояд, инчунин баъд аз он ҳам ба атвору кирдори онҳо низ чанд ишорате рафтааст, вале ин ишоратҳо воситаи кушодани ягон ҷиҳати психологияи қаҳрамон мебошанд. Масалан, сафи намозро вайрон карда аз падар пеш гузаштани Абдуллохоҷа, ки мухтасар қайд шудааст, боиси ҳарҷониба равшан шудани фикру андешаҳои ӯ гардидааст.

Лекин вақте ки фикру мулоҳизаҳои қаҳрамонон, тарзи тафаккур ва маънавиёти онҳо маълум шуд, нависанда асосан ба тасвири рафтору кирдори онҳо мегузарад ва нишон медиҳад, ки он андешаҳои аҳмақона онҳоро ба ҷи қорҳои бемаънӣ оварда мерасонад, ба ҷи вазъиятҳои хандаовар дохил карда, охир боиси тамоман расво гардидани онҳо мешавад.

Абдуллохоҷа ва Парвардигорхӯҷа бо ҳам дӯст шуданд ва аҳд карданд, ки ҳеҷ гоҳ шаъни ҳамдигарро паст намекунанд, «дар кӯчаҳо аз якдигар пеш намегузаранд ва дар маҷлисҳо аз якдигар боло намешинанд ва монанди инҳо». Бинобар ин онҳо дар кӯча баробар роҳ мерафтанд ва нависанда кучагардии онҳоро чунин тасвир кардааст:

«Дар кӯчаҳо бо ҳам гаштани ин ду дӯсти калонгир бисъёр тамошо дошт: ҳарду дар паҳлуи ҳамдигар қадамхошонро чунон баробар бардошта, баробар ба замин мегузоштанд, ки агар вазнинона қадам мондани онҳо намебуд ва дар танашон либосҳои низомӣ мебуд, бинанда онҳоро ду сарбози низомии бисъёр машқдида гумон мекард.

Агар дар роҳ аз пеши яке аз онҳо моненае баромада, ба бозистодан маҷбур кунад, дар ҳол они дигар ҳам монанди сояи рафики худ баробари вай бозмеистод ва ҳар гоҳ ки он монена бартараф шуда, он рафик ба роҳ дарояд, они дигар ҳам соявор баробар қадам мегузошт» (265).

Ин ҷо нависанда қаҳрамонони худро чунон тасвир кардааст, ки аз одам дида бештар ба зочае монанд ҳастанд ва гӯё касе ин ду зочаро баробар ва як хел бозӣ доронда истодааст ва ин ниҳояти муболиға аст. Ба лӯхтак ва механизме монанд намудани одамон дар асарҳои ҳаҷвӣ яке аз воситаҳои маъмулу машҳури тасвир аст, ки дар эҷодиёти С. Айни ҳам дида меша-

вад. Ба ин восита симои инсонии худро гум кардани персонажҳои ҳаҷвӣ ба ҳубӣ таъкид меёбад: онҳо чунон ночизанд, ки мисли бозичае ҳатто боиси дилхушии кӯдакон метавонанд шуд; чи калонсолон ва чи хурдсолон бо дидани ҳаракатҳои ғайриинсонии онҳо наметавонанд аз ханда худдорӣ кунанд.

Ин муболиғаҳои болохонадор тасвири ҳаҷвии нависандаро ба дараҷаи карикатура расонидааст. Тасвири рафтору кирдори Абдуллоҳоҷа ва Парвардигорхӯҷа на танҳо дар порчаи боло, балки дар дигар ҷойҳои он ду ҳикоя низ хусусияти карикатурӣ гирифтааст. Беҳтарин тасвири карикатурӣ дар охири ҳикояи «Дӯстии ду калонгир» омадааст. Ду дӯст ба Чорҷӯй сафар карда, ба назди ҳокими вилоят мебароянд ва воқиаеро, ки дар ҳокимхона дар хузури ҳоким шуда буд, Абдуллоҳоҷа чунин ҳикоя мекунад:

«Дар вақти сӯҳбат ногоҳ чашмам афтод, ки хешатон (Парвардигорхӯҷа — М. Ш.) оҳистекак гежида аз рӯ ба рӯи ман қариб як ваҷаб болотар рафтааст. Ин кори ӯ ба нафси ман бисъёр саҳт расид. Ман ҳам ба фикри ниқоргири афтодам ва оҳиста гежида болотар рафта, тахминан як ваҷаб аз рӯ ба рӯи ӯ боло гузаштам. Ӯ ҳам дар навбати худ ин корро такрор карда, боз як ваҷаб аз рӯ ба рӯи ман болотар рафт. Мо ҳарду ҳам барои ҳифзи иззати нафси худ ин корро инодкорона давом додем. Дар охир зонуи ман рафта ба зонуи ҳоким расид, ки дигар ман боло рафта наметавонистам. Аммо ӯ боз гежида боло рафта, дар гушаи пешгоҳии он тарафи хона, ки худ нишаста буд, ҷой гирифт ва дар натиҷа ҷои нишастии ӯ аз ҷои нишастии ман ба қадри ҷои нишастии як одам болотар ва баробари ҷои нишастии ҳоким шуд. Ман ба ин ҳол тоқат наоварда, ба ғазаб омадаму фаръед кардам:

— Ӯй саҳроии нуриқаш! Туро ки роҳ дод, ки аз ман болотар ва баробари ҳокими вилоят менишинӣ?...» (268—269).

Пас аз ин ду дӯст даст ба гиребон шуданд, одамони ҳоким онҳоро бароварда пеш карданд ва дӯстии он ҳарду низ ба охир расид.

Дар ин ҷо рафтору кирдори қаҳрамонон дар нуқтаи олии инкишофи ҳислатҳои онҳо хеле масҳараомез

тасвир шудааст ва маҳз ба ҳамин восита аҳмақиҳои насабтарошӣ ва калонгирии ду мулло беҳтар аён гардидааст. Ҷолиби диққат аст, ки нависанда дар ин маврид санъати худфошқунии қаҳрамонро истифода кардааст, ҳуди яке аз қаҳрамонони асосӣ воқеаро ҳикоя мекунад. Худфошқунии қаҳрамонони манфӣ, ки яке аз усулҳои тасвир дар адабиёти классикии тоҷик буд, дар асарҳои С. Айни, аз он ҷумла дар «Ёддошт-ҳо» бисёр дида мешавад. Дар ин сурат модоме ки нақл аз забони қаҳрамони ҳаҷвӣ меояд, ҳуди ин қаҳрамонро расво кардан, албатта, мушкил буд. Аммо нависанда нақлро аз забони Абдуллоҳоча ҷунун сохтааст, ки аз як тараф, бо камоли ҷиддият гап зада истодани қаҳрамон ба ҳубӣ намоён буда, аз тарафи дигар, ӯро масҳара карда истодани муаллиф тамоман ошқор аст. Дар айни замон баъзе суҳанҳои, ки нависанда бояд аз худ мегуфт, низ ба қаҳрамон нисбат дода шудааст. Масалан, Абдуллоҳоча мегӯяд: «Одамони ҳоким... моро аз ҳам ҷудо карда, ҳардуюмонро зада-зада, аз ҳокимхона ба кӯча бароварда пеш карданд» (269). Албатта, «ҳардуюмонро зада-зада бароварда пеш карданд» гуфтани Абдуллоҳоча ба шаъни ҳуди ӯ ҳам иснод меорад ва гӯё ин гапро гуфтани ӯ мумкин набуд. Лекин модоме ки нависанда ба зимми қаҳрамони худ вазифаи худфошқуниро гузоштааст, ба ӯ ҷунун имконияте ҳам додааст, ки ҳама гапро гӯяд. Абдуллоҳоча дар бораи Парвардигорхӯча бо хашму газаб суҳан карда, ба даҳанаш ҳар ҷӣ ояд, гуфта истодааст ва беихтиёр баъзе гапҳои ҳам гуфта мемонад, ки ҳуди ӯро фош мекунад. Умуман нақли Абдуллоҳоча аз аввал то охир ҷунун аст, ки ӯ мехоҳад ҳарифаш Парвардигорхӯчаро мазаммат намояд, аммо зимнан ҳудро низ расво мекунад ва худ аз ин беҳабар аст.

Бунёди санъати адабии худфошқунии қаҳрамон бар ин аст, ки нависанда гӯё ба мазмуни мақоли «суҳан аз даҳони Лукмон беҳ» амал кардан мехоҳад. Қаҳрамони манфӣ дар пеши хонанда худ ба айбу нуқсонҳои худ иқро менамояд, худ ба забони ҳол омада, аҳмақию бемаънигии худро тасдиқ менамояд. Вале ин эътирофи қаҳрамон аз ғайри хоҳиши ӯ ба вуқӯ

меояд, зеро вай худаш ин айбхоро айб хисоб намекунад, балки ҳодисаи муқаррарие медонад. Аз ақли салим маҳрум будани қаҳрамони ҳаҷвӣ дар ин маврид тамоман маълум мешавад. Бинобар ин санъати худшоқунии қаҳрамон дар асари ҳаҷвӣ аҳамияти калонро молик аст.

Хикояи «Дустии ду калонгир» ба эътибори мавзӯи повести Н. В. Гоголь «Мочарои Иван Иванович бо Иван Никифорович»-ро ба хотир меорад. Чунон ки С. Табаров ҳам дар як мақолаи худ таъкид карда буд,¹ воқеаҳои, ки дар хикояи С. Айни тасвир шудааст, инчунин моҳияти аслии феълӣ атвори қаҳрамонони ин хикоя ба он чӣ, ки дар асари Н. В. Гоголь тасвир ёфтааст, монандие дорад. Ин монандӣ аз ҳамин иборат аст, ки қаҳрамонони ҳарду асар ҳам як ҳаёти пуч ва бемаънӣ ба сар мебаранд. Дустии Иван Иванович бо Иван Никифорович ва он мочарое, ки байни онҳо сар зад, пучӣ ва бемаънигиҳои зиндагии онҳоро хеле равшан маълум кард. Ҳаҷвӣнависи беҳамтои рус шодию хурсандихоеро, ки ду дуст аз рафоқати худ ва аз сӯхбасти якдигар пайдо мекарданд, хусусан он хафаги ва азобҳои руҳиро, ки аз канда шудани риштаи ин дустӣ рафоқат дар онҳо рӯй дод, инчунин бедор шудани ҳисси насабтарошӣ ва кибру гурури онҳоро тасвир кардааст. Вай нишон медиҳад, ки ҳатто шодию хурсандӣ ва ғаму ғусса, дустии меҳрубонӣ ва хашму ғазаб барин ҳиссиёти онҳо мазмуни баланди инсонии худро ба тамом гум кардааст ва бо чунии шаклҳои зоҳир мешавад, ки ба мулкдорони бекормонда ва муфтхурони бетамизу бефаросатшуда хос аст.

Аммо С. Айни ҳамин гуна шахсонро, ки дар шароити Бухорони охири асри XIX амал мекунанд, нишон додааст. Албатта, шароити Бухоро ва Россия, хусусан Россияи замони Гоголь — пеш аз ислоҳот, ба якдигар бисёр монандӣҳо дошт ва дар ин ду кишвар пайдо шудани баъзе ҳодиса ва шахсоне, ки ба якдигар монанданд, ҷои таъҷуб надорад. Эҳтимол аз ҳамин сабаб асари Гоголь тавонистааст, ки С. Айниро

¹ Ниг. С. Табаров, Гоголь ва адабиёти тоҷик, «Шарқи сурх», 1952, № 3, саҳ. 20.

илҳоме бахшад ва ӯ хоштааст, ки аини як мавзуъро ба ҳамон тарзе, ки дар повести Гоголь буд, ба миён гузорад ва ҳал кунад. Аз ин чост, ки ҳалли сюжетии мавзуъ низ дар асари С. Айнӣ ба ҳамон тарик аст, ки дар асари Н. В. Гоголь буд: масъала ба воситаи тасвири дӯстию меҳрубонӣ ва мочарои баъдинаи байни ду рафиқ ҳал мешавад.

Нависандаи тоҷик бо ин пайравии худ гӯё ба нависандаи бузурги рус изҳори ташаккур менамояд, ки он ҳама расвоиҳои намояндагони синфҳои истисморкунандаи замони худро ба ин хубӣ ва ба ин назокату зарофат тасвир намуда, бетамизиҳои онҳоро то ин дараҷа бо назари бориксанҷ дида тавонистааст, ки асари ӯ моҳиятан аз доираи миллӣ берун гардида, барои фаҳмидани баъзе ҷиҳатҳои ҳаёти Бухорои охири асри XIX низ аҳамият пайдо карда, дар тасвири онҳо илҳом бахшидааст.

Ҳикояи С. Айнӣ, ҳарчанд ки дар мавзӯи асосӣ ва тарзи ҳалли он ба масобаи як назираи хубе ба повести Н. В. Гоголь аст, хусусиятҳои хосеро соҳиб буда, ҷи аз ҷиҳати мавзуъ ва ҷи ба эътибори шакл комилан миллист. Аввал ин ки дар ҳикояҳои «Наҷибут-тарафайн» ва «Дӯстии ду калонгир», ки дуйӯмӣ давоми якумист, масъалаи насабтарошӣ ва такаббурмавқеи асосӣ дорад ва мавзӯи бемаънигиҳои ҳаёти уламо пеш аз ҳама аз ҳамин нуқтаи назар ҳал шудааст. Сониян, зоҳир шудани расвоиҳои кирдору атвори қаҳрамонон ҳамеша асоси мустаҳқами миллӣ дорад. Чунончи баҳси ду дӯст дар масъалаи интиҳоби асо ва ё мусобиқаи инодкорои онҳо дар пеши ҳоким барои аз якдигар болотар ништастан ҳодисаҳоанд, ки хоси баъзе синфу табақаҳои сарзамини мо буданд. Дар ин ҳикояҳо ҳам, чунон ки дар дигар қисматҳои «Ёддоштҳо» ҳаст, дар тасвири қабоҳатҳои уламои расмии Бухоро назари борикбини С. Айнӣ ба хубӣ зоҳир гардидааст.

Муболиға ва тасвири карикатурӣ дар портрети қаҳрамонон низ бисёр дида мешавад. Дар «Ёддоштҳо» на танҳо қиёфаи зоҳирии қаҳрамонони ҳаҷвӣ, балки умуман портрети қаҳрамонони манфӣ аксаран ба тарзи ҳаҷвӣ тасвир шудааст. Бинобар ин портрети

ҳачвиरो на фақат дар ҳикояҳои ҳачвӣ, балки дар баъзе ҳикояҳои ғайриҳачвӣ ҳам дучор кардан мумкин аст. Ҷолиби диққат аст, ки дар ҳикояҳои ғайриҳачвӣ ҳам қиёфаи зоҳирии персонажҳои манфӣ гоҳо бо муболиға ва хеле масҳараомез тасвир шудааст. Қаҳрамони манфӣ ҳар қадар ки золимтар ва ноодамтар бошад, дар портрети у муболиға ва унсурҳои карикатура низ ҳамон қадар пурқувваттар аст. Нависанда дар бораи ин гуна одамон ором суҳан ронда наметавонад, тасвири ӯ ё хашму ғзаб ё захрхандаро ифода менамояд. Муболиғаҳои болохонадор ва ташбеҳҳои масҳараомез аломати ҳамин хашму ғзаб ва захрхандаи нависанда мебошанд ва дар дили хонанда нисбат ба қаҳрамон нафрати бепоён бедор менамоянд.

Портрети Ҳайдаркул-ҷўҷка дар ҳикояи ғайриҳачвӣ «Одами бадбашара» (қ. II) аз ин ҷиҳат хеле ҷолиби диққат аст:

«Қомати ин одам аз миёна пасттар, рангаш сиёҳча, биниаш иўғпаст ва паҳн, чашмонаш танги бемижгон, аммо сиёҳ, сараш он қадар калон не, аммо дароз-рўятар, пешонааш дўнг ва ноҳамвор, рўяш борик, аммо ду устухони ду ҷоғи болоиаш берун дамида баромадагӣ буда, онҳо бо дўнгии пешонааш намуди се меҳи ҷўбини калладори ба шакли секунча дар замин то гулӯ кўфташударо ба назари бинанда намоён мекарданд.

Аз ҳама зиёдтар тарафи даҳон ва зери бинии ӯ аҷиб буд: ҷоғи зерини ӯ гўё ки нўг надошт, ё он қисми ҷоғашро, ки дар забони адабӣ «занаҳ» меноманд, гўё аз пеши лаби зеринаш тамоман бурида гирифта, ба ҷои буридашуда як порча чарми сиёҳеро дўхта, ё часпонда монда буданд. Он чарми сиёҳ ҳам аз иўсти буз буда, гўё дар вақти ош дода чарм пухтан якчанд тора пашм боқӣ монда будааст, ки он торҳо дар ин одам ба ҷои риш хидмат мекард» (VI, 344).

Ин тасвир башараи манфуреро пеши назари мо таҷассум медиҳад, ки дар камоли нозебӣ ва кароҳат-оварӣ буда, ҳама разолату ваҳшонияти Ҳайдаркул-ҷўҷка дар ин қиёфаи зоҳирии ӯ аксандоз гардидааст. Мо дар ин ҷо фақат як қисми портрети Ҳайдаркул-ҷўҷқаро нақл намудем. Вақте ки тасвири пурраи порт-

рети у, «бо як хирси сагона» нону гушт хурдани вай ва аҳволи ҳавлии онро аз назар гузаронем, дар мо шубҳае наместонад, ки ин дар ҳақиқат мурдортабиати хуктинатест ва лақаби «чўчка» ба у хеле муносиб афтадааст. Қамоли иқтидори қалами нависанда аст, ки танҳо бо як-ду тасвири муфассал ва бидуни нақл қардани воқиае симои ҳақиқии қаҳрамони худро дар ниҳояти барҷастагӣ нишон медиҳад. Воқеае, ки пас аз ин тасвирҳо омадааст, образи қаҳрамонро боз аз як ҷиҳати дигар кушода, сангдилӣ ва бераҳмии даррандавори уро ба қулӣ маълум менамояд.

Дар тасвири портрети Ҳайдарқул ташбеҳу тавсифҳои муболиғадори масҳараомез роли қалон бозӣ қардаанд. Пешона ва устухони ду ҷоғи болоии у ба се меҳи ҷубини қалладор монанд қарда шудааст, ки гӯё ба шакли секунча дар замин то гулу қуфта шуда бошад, ҷоғи зеринаш «гӯё аз пеши лаби зеринаш тамоман бурида гирифта» шудааст, занардон ва риши вай ба як порча чарми нусти буз, ки дуруст даббоғи нашуда, чанд тора пашм дар он боқӣ монда бошад, монанд қарда шудааст. Лекин шиками Ҳайдарқул бе муболиға тасвир шуда бошад ҳам, нафрат ва қарохат пайдо мекунонад: «Шикамаш, ки ба сабаби қалониаш аз барҳои якҷақ берун баромада ба сари зонухояш овезон шуда меистод, ба назар хеле баднамо менамуд» (344).

Хуроқхурии Ҳайдарқул ин тарз тасвир шудааст: «Бо як дасташ як порча нонро дошта ва бо дасти дигараш як бурда гуштро гирифта, он гуштро дар он нон печонда, ба даҳонаш мезад ва дар вақти хоидани он бо дастҳояш боз ба шикастани нон ва пора қардани гушт машғул мешуд» (343—344). Дар рӯ ба рӯ ҷавоне менишаст ва «ин ҷавон чашмашро аз одами гуштхӯр ҳеҷ намеканд ва гӯё мунтазири он буд, ки агар он одам бо ишора ҷой талаб кунад ё гушт дар гулуяш банд шавад, дар пиёла ҷой қашида, ҷобуқона бурда, бо лаълича пеши у хоҳад гузошт» (344). Ин тасвир ҳам муболиғанок ва масҳараомез аст.

Ин аст, ки портрети Ҳайдарқул-чўчка бо ёрии воқеаҳои тасвири ҳаҷвӣ эҷод гардидааст, вале ин тас-

вири ҳаҷвӣ низ боиси ханда намешавад, балки нафрати хонандаро бедор мекунад.

Дар ҳикояҳои ҳаҷвӣ ҳам портретҳои ҳастанд, ки муболиғаомез ва ба тарзи карикатура тасвир шудаанд. Азбаски мақсади нависанда дар ин ҳикояҳо бо таъсири ханда аз чиҳати маънавӣ маҳв кардани қаҳрамон аст, тавсифу ташбеҳҳои муболиғадор ва унсурҳои тасвири карикатурӣ дар ин портретҳо чунон омадаанд, ки боиси хандаи беихтиёр мегарданд. С. Айни одатан портретро дар аввали ҳикоя, дар мавриди якӯмин бор дар назди хонанда пайдо шудани қаҳрамон меорад ва бинобар ин ҳуди тасвири намуди зоҳирии қаҳрамон ҳам барои фошкунии ҳаҷвӣ аҳамияти калон пайдо мекунад.

Аз портретҳои пурмуболиға ва масхараомез пеш аз ҳама портрети Абдуллоҳоча дар ҳикояи «Начибутарафайн» ҷолиби диққат аст:

«Абдуллоҳоча чунон қоматбаланд буд, ки монандаш дар Бухоро кам дида мешуд. Ин қади дарози ӯ бо шиками калони ба пеш овезон шудаистодааш ба сафедоре монанд буд, ки ба танаи вай як хуми калонро баста монда бошанд. Риши зардҷатобаш он қадар калон набуд, аммо ҳамин тавр менамуд, ки он риш аз бозе, ки бар рӯю манаҳи ӯ рӯидааст, на рӯи қайчиро дидааст ва на рӯи шонаро: торҳояш пилта-пилта бо ҳам печида, ба печакҳо ҷудо шуда меистоданд ва он печакҳо тоб хӯрда, ба пойи овезон шуда, нӯғхошон ба боло ҳалқа зада, чунон ҳам хӯрда меистоданд, ки ба назари кас каловаҳои чигилшударо ҷилва медоданд.

Дастори Абдуллоҳоча бисёр калон буда, аммо басташ аз дастори дигар муллоҳои саллакалон фарқи калон дошт: печҳои дастори ӯ бо якдигар зич печида, ҳар печ аз таҳти печи дигар ҳалқавор ба пойи овезон шуда, ба ҳалқаҳои ришаш раеида меистод...

Қиёфаи Абдуллоҳочаро чашму биниаш ҳам нафратангез карда буданд: аз чашмони ӯ кам-кам об ме-рафт, ки он обҳо ба рӯи сафеди бенураш шорида фу-ромада, баъд аз хушкидан шӯра зада меистоданд. Аз сӯроҳҳои биниаш ҳам ҳамеша об шорида, ба тарафи лабаш ме-рафт. Аммо ӯ ба ин ҳол парвоя надошт. Фа-

кат гоҳо аз биниаш хурӯсзанон ба боло ҳаво кашада, ягон сония шоридани он обро бозмедошт. Тарафдорони ӯ мегуфтанд, ки азбаски фикри ӯ ҳамеша ба маъниҳои оли банд аст, афшонда пок кардани биниаш ба хотир намерасад» (VII, 255—256).

Ин портретест, ки ба рассомони карикатуракаш барои кашидани карикатураи аълое материали фаровон медиҳад. Ба қиёфаи қаҳрамони худ бо истеҳзову тамасхур назар андохтани нависанда аз ҳар ибораву чумла ва тавсифу ташбеҳи ӯ намоён аст. Аввалин ташбеҳи вай муболиғаи тамасхуромезе дорад: нависанда қади дароз ва шиками калони Абдуллоҳочаро ба сафедоре монанд кардааст, ки ба танаи он хуми калонеро баста монда бошанд. Риши бетартиб, саллаи вайрон ва бинию чашми обрави ӯ, хусусан шоридани оби бинии вай — ҳамагӣ ба тарзи масҳараomez ва бо таъбирҳои сахт тасвир шудааст ва нависанда дар ин маврид аз кинояҳои обдор низ худдорӣ накардааст.

Дар назари аввал чунин менамояд, ки дар портрети Абдуллоҳоча асосан намуди зоҳирии ӯ тасвир шуда, ба олами ботинӣ ва хислатҳои ӯ ишорае нест. Вале агар дурусттар диққат кунем, мебинем, ки дар ин зоҳири хандаовари қаҳрамон маъиюбии рӯҳии ӯ инъикос ёфтааст. Нависанда дар ришу дастори ӯ як бетартибӣ ва бепарвоиро таъкид намуда, сабаби шоридани истодани оби биниашро низ аз бепарвоии ӯ эзоҳ медиҳад. Ғайр аз ин, нависанда чунин ишорате низ овардааст, ки «баъзеҳо» сабаби ин бетартибҳои сару рӯи Абдуллоҳочаро дар ин медонистанд, ки «у ба корҳои илмӣ ғӯта хурда рафтааст», ё ки «фикри ӯ ҳамеша ба маъниҳои оли банд аст» ва бинобар ин ба тартиб овардани сару рӯяш ба хотираш намерасад. Ин ишоратҳо қайдҳои тасодуфӣ нестанд, балки барои ин ки аз қиёфаи зоҳирии Абдуллоҳоча олами ботинии ӯ фаҳмида шавад, ёрӣ мерасонанд.

Дар ҳақиқат, чунон ки аз тасвири минбаъдаи нависанда маълум мешавад, Абдуллоҳоча як насабтароши шўҳратпарастест, ки худро «шоир, файласуф ва ҳаким» (263) ҳисоб мекунад. Вай кӯшиш мекард, ки худро бо ин сифатҳо ба мардум шиносонад ва аз халқ

иззату икром бинад. Аз ҳамин сабаб $\bar{u}$ ба тартиби
риш ва дастори худ аҳамият намедод, то ки мардум
гумон кунанд, ки вай дар ҳақиқат ба илм ғута хурда
рафтааст ва ороиши зоҳирии ришу салларо писанд
намекунад.

Бетартибҳои сару рӯи Абдуллоҳоҷа, чунон ки на
висанда ишора кардааст, ба ақидаи худ $\bar{u}$ чунин
маъни дорад, аммо дар тасвири нависанда маънии
дигаре ҳам пайдо намудааст. Қиёфаи зоҳирии қахра-
мон дар ин маврид ҳам беҳуда будани орзую омоли
 $\bar{u}$, пуч ва бемаънӣ будани олами ботинии вайро хеле
хуб нишон медиҳад. Он ҳама дӯлобӣ ва бесарусомони-
ҳои Абдуллоҳоҷа аломати аҳмақӣ ва бетамизҳои уст.

Ин аст, ки тасвири карикатурӣ барои равшан кар-
дани моҳияти аслии масъала ва барҷастатар кушода-
ни образ халал нарасонидааст, балки баръакс чун
воситаи муҳимме хизмат кардааст.

Муболиға ва тасвири карикатурӣ яке аз муҳимта-
рин унсурҳои аст, ки ҳаҷвиёти С. Айниро аз ҷиҳати тар-
зи тасвир ба ҳаҷвиёти классикий тоҷик наздик бур-
дааст. Алоқаи ҳикояҳои ҳаҷвии С. Айни бо ҳаҷвиёти
классикӣ равшантар аз ҳама маҳз дар ҳамин маврид
намоён мешавад. Дар ин ҷо ҳам беҳтарин имконият-
ҳои тарзи тасвири ҳаҷвии классикийро эҷодкорона
истифода кардани нависанда мушоҳида мегардад.

Муболиға ва тасвири карикатурӣ дар ҳаҷвиёти
классикӣ тоҷик мавқеи калон дошт. Нависандагон
гузаштаи мо дар ин кор хеле маҳорати тасвир ва
хаёлотӣ баландпарвоз ба кор бурда, чунин муболи-
ғаҳои аҷибу ғариб эҷод намудаанд, ки хонандаро ба
ҳайрат меоранд. Дуруст аст, ки баъзе нависандагон
гузашта муболиғаву игроқ ва хусусан муболиғаи ғу-
лувро нарасонидаанд ва ҳатто чунин сухани машхуре
пайдо шуда буд, ки меғуфтанд: «Муболиға асли мат-
лабро аз миён мебарад». Албатта, баъзе нависанда-
гон муболиғаро фақат ба хотири суханбозии хушку
холӣ кор мефармуданд, зеро на танҳо ба муболиға,
балки ба дигар санъатҳои бадеӣ ҳам гоҳо аз нуқтаи
назари шаклпарастӣ наздик шудани як қисми нави-
сандагон дида мешуд. Аммо дар адабиёти гузашта
муболиғаҳои самимонаи бетакаллӯф ва ҳатто реалис-

тонаро низ бисъёр дучор кардан мумкин аст, ки чун воситаи муҳимми тасвири ҳаҷвӣ хеле табиӣ ва бамаврид омадаанд. Хусусан вақте ки асарҳои ҳаҷвиرو аз назар мегузаронем, мебинем, ки муболиға чун яке аз воситаҳои асосии тасвир истифода шудааст.

Тасвири портрети ҳаҷвӣ дар адабиёти классики қариб ҳамеша пур аз муболиғаҳои болохонадор аст. Масалан, портрети пиразанхоро гирем. Ба тарзи ҳаҷвӣ тасвир намудани қиёфаи пиразанҳо дар дoston, метавон гуфт, ки ба анъана мубаддал шуда буд. Дар ҳар дostonе, ки пиразане ҳаст, дар тасвири қиёфаи ӯ хеле муболиғаҳои аҷиб ба қор рафтааст ва бисъёр шоирон дар ин роҳ доди суҳан додаанд. Ҳатто дар он сурате, ки ин пиразан дар асар роли мусбат мебозад, портрети ӯ обу ранги ҳаҷвӣ гирифтааст. Чунончи дар «Юсуфу Зулайхо»-и Нозими Ҳиротӣ пиразане, ки персонажи мусбат аст, чунин тасвир шудааст:

Кухан золе асояш дастмоя,
Шабн мавлуди¹ гардун буд доя.
Мухаббат² карда пири ончунонаш,
Ки дандон рафта аз ёди дахонаш.
Зада мӯи димоғаш бар шикам шох,
Занахдон синаашро карда сӯроҳ...
Чунонаш дидаҳо афтада дар қав³
Ки дидӣ аз паси сар зулмату зав⁴...
Дахонашро зи беобӣ забоне,
Чу кирми ташнае дар устухоне.
Қашида аз ду сӯ боло ду шона,
Саре дар вай чу дар минқор дона.
Ба гирди осийн марг ларзон,
Ба душ афқанда аз пистон ду анбон⁵...
Ду абру мавчи шири дудхурда,
Ду лаб як нима норанҷи фасурда...
Чу чодар аз сафедӣ мӯй бар сар,
Чу гард аз беқарорӣ чома дар бар.
Чу фонус устухонаш зохир аз пӯст,
Вале ботин чу шамъаш равшанидуст.⁶

¹ *Мавлуд* — вақти таваллуд.

² *Мухаббат* — девонаги.

³ *Қав* — чуқури.

⁴ *Зав* — рушноӣ.

⁵ *Анбон* — саноч.

⁶ *Нозим*, Юсуфу Зулайхо, боби «Харидани Зулайхо Юсуф алайҳи-с-саломро».

Аз ин порча пеш аз ҳама фаровонии муболиға ва фавкулудда рангину ҳайратангез будани он диққатро ба худ мекашад. Вақте ки шоир синну соли пиразанро муайян кардани мешавад, мегӯяд, ки ӯ дар шаби таваллуди дунё доягӣ мекард. Муи димоги пиразан ба шикамаш рафта расидааст, манаҳи ӯ чунон дароз шудааст, ки синаашро сӯроҳ намудааст ва ғайра. Тасвири шоир дар пеши назари мо як пиразани хеле баднамою бадафтро чилвагар менамояд ва бинои ин тасвир асосан бар муболиға аст. Дар ин ҷо муболиға чун воситаи тасвири як симони бадҳайбати ваҳмангез хеле хуб истифода шудааст.

Дар ин портрет характеристикаи қаҳрамон дида намешавад ва ин бесабаб нест. Шоир мехоҳад, ки қиёфаи зоҳирии пиразанро ба сифатҳои инсонии ӯ зид гузорад. Кампирак бо вучуди ин ҳама бадафгӣ, чунон ки дар охир ишора шудааст, ботинан «чу шамъ равшанидӯст» буд. Дар қиёфаи безеби пиразан хислатҳои неки ӯ инъикос накардаанд ва аз ҳамин сабаб шоир пас аз тасвири портрет ба баёни хислатҳои ӯ мегузарад.

Портретҳои ҳаҷвии классикӣ, бо вучуди он ки аксаран хеле пурмуболиға ва карикатурӣ мебошанд, одатан ба ин ё он дараҷа характеристикаро низ дар бар мегиранд. Тавсифу ташбеҳҳои муболиғанок ба тасвири ҳолату вазъият ва хислатҳои қаҳрамон ҳалал намерасонанд, балки барои амалӣ шудани ин тасвир чун воситаи муҳимме хизмат мекунанд. Ин хусусият яке аз ҷиҳатҳои пурқуввати портрети ҳаҷвӣ дар адабиёти классикӣ буд.

С. Айни ҳикояи «Начибуттарафайн»-ро бо тасвири муфассали портрети Абдуллоҳоча сар карда, дар охири ҳикоя порчае аз як шеърӣ ҳаҷвии Ҳайрат дар ҳақи ин шахс овардааст, ки дар ин шеър низ қиёфаи Абдуллоҳоча тасвир шудааст. Ҳаҷвияи Ҳайрат аз панҷоҳ байт иборат будааст, вале С. Айни фақат шаш байти онро зикр кардааст. Ҳаҷвияи мазкур дар девони Ҳайрат дида нашуд, лекин аз назар гузаронидани ҳамон шаш байт ҳам барои фаҳмидани алоқаи эҷодии С. Айни бо адабиёти гузашта аҳамияти калон до-

рад. С. Айни аз шеъри Ҳайрат дар «Ёддоштҳо» (VII, 260). чунин байтҳо овардааст:

Эй ҳар ҳама дастори ту бозори калова!
Риши ту ба бозори каловаст илова!
Рухсори ту як шиттазаминест пур аз заҳ!
Бинии ту дар заҳкаши он қитъа чу нова!
Сар ҳамчу каду холию аз ҳарза даҳон пур.
Қомат чу шутур навҷаю ишқам чу қачова!
Ё қомати тулонии ту чӯбаи байрақ,
Дастор бар он чун ялави байрақи Қова!
Дар гушаи чашмони ту чирқобан ҳаммом,
Дар тешуки бинии ту лойбаи чова!
Атвори ту чун ваҳшию андоми ту манфур!
Кирдори ту бемаънию гуфтори ту ёва!..

Албатта, дар пеши он тасвири Нозим, ки мо дар боло дидем, ин шеъри Ҳайрат дар назар қариб ҳоли аз муболиға менамояд. Вале муболиға дар ин шеър ҳам ҳаст. Бо шиттазамини пур аз заҳ ташбеҳ дода шудани рухсор, ба новаи заҳкаш монанд карда шудани бини, ё ин ки қомати баландро ба чӯби байрақ ва салларо ба ялав монанд намудани шоир, бешубҳа, муболиға дорад. Ҳамин қиз қомилан равшан аст, ки ин тасвири Ҳайрат низ фавқуллода рангин ва назаррабост.

Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки дар ин шеър фақат айбу нуқсонҳои қисмонии қаҳрамон ҳаҷв нашудааст. Шоир дар зимни ҳаҷв намудани маъюбиҳои қисмонии қаҳрамон баъзе сифатҳои ўро низ масҳара кардааст. Шеър аз тасвири салла ва риши калони Абдуллоҳоҷа шурӯъ гардидааст, ки ба қадом гуруҳи иҷтимоӣ тааллуқ доштани ўро равшан нишон медиҳад. Бинобар ин тасвирҳои минбаъда мазмуни иҷтимоӣ пайдо намуда, шеърро бар зидди як намояндаи гуруҳи муайяни иҷтимоӣ равона мекунад. Дар байтҳои баъдина сифатҳои шахсии Абдуллоҳоҷа баён гардидааст: вақте ки шоир рухсори қаҳрамони худро ба шиттазамини пур аз заҳ монанд мекунад, мо як чехраи бенуреро пеши назар мебинем, ки ботини бенур ва тирае дар он акс шудааст. Мисраъҳои зерин низ хислатҳои хусусии қаҳрамонро нишон медиҳанд: сар ҳамчу каду холию аз ҳарза даҳон пур; атвори ту чун ваҳшию андоми ту манфур, кирдори ту бемаънию гуфтори ту ёва. Дар

айни замон аз ҳамаи ин тасвирҳо нисбат ба салла-
калонони ёвагӯй — уламои иртиқои ислом, ки ҳуҷ
балои иҷтимоӣ ба сари халқу мамлакат фаромада бу-
данд, нафрату адовати бепоён доштани шоир ба ҳуби
намоён аст. Шубҳае нест, ки ин мазмуни баланди иҷ-
тимоии ҳаҷвия дар замони худ аз назари хонандагон
пинҳон намонд ва дар ҷамъият роли муайяне бозӣ
мекард. Тасвири карикатури ва масҳараомези Ҳайрат
барои ифода шудани ин мазмуни иҷтимоии шеър на
ин ки халал нарасонидааст, балки баръакс барси хе-
ле барҷаста ва ниҳоят тезу тунд зуҳур кардани он
воситаи асосӣ гардидааст.

Ҷолиби диққат аст, ки ду портрети Абдуллоҳочаи
Абдӣ, ки ба қалами Ҳайрат ва Айни тааллуқ дорад,
ба якдигар хеле монанд аст. Хусусиятҳои асосии қиё-
фаи ўро ҳарду муаллиф таъкид кардаанд: риш ва
саллаи калон, қади дароз, чашми обрав ва бинии ове-
зон дар ҳарду тасвир ҳам мавқеи асосӣ гирифтааст.
Ҳарду нависанда ҳам он ҷиҳатҳои портрети қаҳра-
монро, ки муносиби ҳаҷв аст, як хел муайян карда-
анд, вале ҳар кадоми онҳо воситаҳои тасвир, ташбеҳу
тавсиф ва муболиғаҳои дигар ба кор бурдаанд.

Дар айни замон тарзи тасвири С. Айни ба эъти-
бори пурмуболиға будани он ва ҷиғунагии муболиға-
ҳо ба ҳамон тасвири Ҳайрат ва ё Нозим наздики до-
рад. Пайдо шудани муболиғаҳои аҷибу ғариб дар
тасвирҳои С. Айни ҳодисаи тасодуфӣ нест, балки иш-
рае бар алоқаи эҷодии ў бо тарзи тасвири ҳаҷвии
адабиёти классикӣ мебошад. С. Айни муҳимтарин ҷи-
ҳатҳои тасвири пурмуболиға ва карикатурии ҳаҷвие-
ти классикиро дар адабиёти советии тоҷик давом ва
инкишоф додааст. Вале ў фақат шакли зоҳирии ин
тарзи тасвир, танҳо шакли пурмуболиға ва масҳара-
омези онро нагирифтааст, балки дар муайян кардани
мазмуне, ки ин шакл ифода мекунад, низ ба пешқа-
дамтарин анъанаҳои ҳаҷви гузашта тақия кардааст.
Дар асарҳои С. Айни тасвири пурмуболиға комилаи
ба як воситаи муҳими таъкид намудани мазмуни иҷ-
тимоӣ ва хеле барҷаста нишон додани ҳолату ҳислат-
ҳои қаҳрамон табдил ёфтааст. Дар ҳаҷвиеҳои классики
бисёр порчаҳои ҳам мушоҳида кардан мумкин аст,

ки диққати асосӣ ба айбҳои ҷисмонии ҳаҷвшаваанда, ба ҷиҳатҳои зоҳирии портрети ӯ равона шудааст. Аммо С. Айни аз ин тарзи тасвир ба қулли даст кашидааст. Дар маркази диққати С. Айни «симои маънавии» шахси ҳаҷвшаваанда ва ҷиҳатҳои гуногуни психологияи ӯ меиҷтад, муболиға ва тасвири карикатурӣ барои ҳар ҷи беҳтар ба даст овардани ин мақсад истифода мешавад. Намунаи ин гуна портретҳо портрети Ҳайдарқул-ҷучқа ва Абдуллоҳоча аст, ки дар боло дидем.

Мо ҳоло ба як портрети дигар диққат ҷалб кардани ҳастем. Ин тасвири қиёфай Парвардигорхӯча аст, ки дар ҳикояи «Дустии ду калонгир» омадааст:

«Қади ӯ миёна бошад ҳам, химча ва рост, рӯяш пуробила бошад ҳам, доим тару тоза, чашмаш тангтар бошад ҳам, ҳамеша бо нигоҳи пурдиққатона пур, лабаш қач бошад ҳам, ҳар вақт ба табассуми шафқатомез моил буда, ришаш миёнаву майгунтоб бошад ҳам, аз бисъёрии собуншӯӣ ва шоназанӣ тор-тор аз ҳам ҷудо шуда, ҷун лоси абрешим як навъ тобандагии ба худ махсус дошт.

Кафшу масҳӣ, саллаву ҷомаи ӯ тоза ва беғубор буда, камарчаҳои ҷомаи рӯйпӯшашро, ки ду тӯфи сафеди абрешимӣ дар ду нуғи онҳо пайванд ёфта буданд, ба тарзе баста мемонд, ки тӯфҳо бар сари синааш ба назари бинанда ҷилва карда меистоданд. Саллаи ӯ калон бошад ҳам бар ҳилофи саллаи Абдуллоҳоча суфта баста шуда буд» (VII, 262).

Дар ин портрет аҳволи рӯҳияи қаҳрамон бисъёр нозук тасвир шудааст. Нимаи аввали он ҳамагӣ ба тарзи муқобил гузоштани ҳолати гуногуни симои ӯ тартиб ёфтааст ва нависанда тобишҳои рангоранги зоҳир шудани «бузургвории» вайро нишон медиҳад. Парвардигорхӯча худро ба ҳазор ранг меандозад, то ки қиёфай «шайхи бузургвореро», ки меҳрубонии худро аз касе ҷарег намедорад, пайдо кунад.

Ҳамин тасвири нозук ҳам, аз як тараф, то андозае муболиға дорад ва аз тарафи дигар, масҳараомез аст. Худи пай дар пай омадани чанд муқобилгузориҳои аҷиб аз муболиға ҳоли нест. Дар айни замон аз ин тазод ба қиёфай қаҳрамони худ бо тамасхур назар андохтани нависанда ҳувайдост. Хусусан таъкид шудани пу-

робилагии руй, вале тару тезда будани он, качии лаб, вале ба табассуми шафқатомез моил будани он тамасхури нависандаро маълум карда меишад. Дар тасвири минбаъда ин тамасхур то рафт қувват гирифта, дар он ҷое, ки аз қади худ чор ангушт баландтар асое гирифта гаштани Парвардигорхуча ва бо раҳгузарон ҳолпурсӣ кардани ӯ тасвир мешавад, портрети вай комилан ба карикатура табдил меёбад.

Лекин портрети Парвардигорхуча аз портретҳои ҳаҷвӣи классикӣ тамоман фарқ мекунад. Қувваи азии реализми С. Айни аз ҳамаи дигар портретҳои ҳаҷвӣи ӯ дида дар ин портрет комилтар намоён гардидааст. Дар ин ҷо санъати нависанда ба нуқтаи олиӣ тасвиркорӣ расидааст, ки бо таъкиди ду-се ҷузъиёт нозуктарин ҷиҳатҳои олами ботинии қаҳрамонро нишон медиҳад. Агар гӯем, ки портрете, ки ба ин муъҷазӣ тасвир ёфта бошад ва омулу андешаҳои инсонро бо ёрии воситаҳои ҳаҷвӣ ба ин барҷастагӣ ва равшанӣ дар симон ӯ инъикос кунонда бошад, дар тамоми адабиёти тоҷик дигар вучуд надорад, эҳтимол хато накунем.

Ин аст, ки С. Айни дар ҳаҷвиёти худ ба эътибори тарзи тасвир ва воситаҳои бадеӣ бо адабиёти классикӣи тоҷик алоқаи мустаққами эҷодӣ дорад ва бисёр хусусиятҳои ҳаҷвӣи классиконро дар «Ёддоштҳо»-и ӯ низ дидан мумкин аст. Беҳтарин анъанаҳои ҳаҷвиёти гузашта дар эҷодиёти С. Айни на танҳо давом ёфтааст, балки бештар такмил ёфта ва пурқувват шуда, моҳияти пешқадамии худро боз беҳтар зоҳир намудааст. Яке аз сабабҳои асосии ба хубӣ намоён шудани шакли миллии ҳикояҳои ҳаҷвӣи С. Айни ҳам дар ҳамин аст, ки ӯ чунин тарзу усулҳоро ба кор мебарад, ки хоси адабиёти тоҷиканд, чунин воситаҳои тасвирро истифода мекунад, ки асоси моддии онҳо ҳаёти халқи тоҷик буда, шаклан ба анъанаҳои адабии вай тақия менамоянд, вале комилан ба тасвири реалистонаи воқеият мувофиқанд.

Ба анъанаҳои адабиёти классикӣи тоҷик то ҷӣ андоза эҷодкорона наздик шудани С. Айниро аз ҳикояи «Баққоли хасис» низ ба хубӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Чунон ки гуфта шуда буд, ин ҳикоя назираи

ҳикояи Аҳмади Дониш аст. Мавзӯи асар аз Аҳмади Дониш гирифта шудааст. Вақте ки С. Айни «Наводир-ул-вақоъ»-ро мехонд, тасвири барҷастаи Аҳмади Дониш С. Айниро хеле мутаассир намуд ва ўро маҷбур кард, ки чунин типӣ баққоли хасиси лаинеро аз ҳаёт ҷустуҷӯ карда, ёбад ва тамошо кунад. Ниҳоят, ў баққоли хасисеро ёфт ва чандин вақт вайро зери назар гирифта, феълӯ атвораширо омӯхта дид, ки айнан ба тасвири Аҳмади Дониш мувофиқ меояд. Ин аст, ки дар ҳикояи С. Айни на танҳо мавзӯ аз Дониш гирифта шудааст, балки рафтору кирдор ва хислатҳои қаҳрамон низ ба ҳикояи Дониш хеле наздик ва монанд аст.

Вале ба эътибори тарзи тасвир ва сохти сюжети композиция ҳикояи С. Айни аз ҳикояи Аҳмади Дониш хеле фарқ дорад.

Ҳикояи Аҳмади Донишро ҳикояи характеристика номидан мумкин аст. Нақли нависанда на ба тарзи тасвири як ё чанд эпизод аз ҳаёти қаҳрамон, балки ба тарзи характеристикаи умумии аъмол ва хислатҳои ў сурат мегирад. Аз аввал то охири ҳикоя асосан сифатҳои баққол ягон-ягон тавсиф меёбад ва гуё фақат барои исботи сухан аз кирдори ў ҷо-ҷо мисол оварда мешавад. Дикқати муаллиф бештар ба он нигаронида шудааст, ки манзараи умумии ҳаёти баққолеро тасвир намояд ва тавсифи умумии кирдору атвори ўро диҳад, аммо дар мавриди конкретӣ ҷи гуна зоҳир шудани хислатҳои ў барои нависанда чандоне аҳамият надорад. Ҳамаи инҳо чунин маъни надорад, ки қаҳрамони Дониш аз хислатҳои конкрет маҳрум аст. Баръакс, хасисӣ, ки хислати умумии ин баққол аст, бо шаклҳои конкретӣ зоҳир шудани тасвир ёфтааст ва хусусиятҳои шахсии қаҳрамон хеле нағз намудор аст. Аҳмади Дониш образи барҷастаи бозории мумсикеро ба вуҷуд овардааст, ки ҷи ҳамчун типӣ иҷтимоӣ ва ҷи ҳамчун фарди алоҳида ниҳоят мукамал тасвир шудааст.

Чунин тарзи тасвир на танҳо ба Аҳмади Дониш, балки ба баъзе намоёндагони дигари адабиёти классикӣ ва на фақат ба ин ҳикояи Дониш, балки ба дигар ҳикояҳои ў, масалан, ба ҳикояи мочарои арӯсу

робилагии руй
вале ба та
хури
ри

Фаромӯш набояд кард, ки ин рисолаҳои ахлоқии у омадаанд ва ақсади асосии вай тасвири лавҳаҳои баровардани ҳулосаҳои умумист. Бисёр ҷойҳои рисолаҳо ба асари бадеӣ ва аз ҷумлаи бехтарин намунаҳои ристика мебошанд. Дар эҷодиёти Аҳмади Шукрбеки дузд ва Мулло Холмуҳаммад низ унсурҳои характеристика бисёр аст.

Вай ба ҳикояи С. Айни ба ҳикояи Аҳмади Дониш назира навиштани шуд, қонунҳои назиранивасӣ аз ӯ талаб мекард, ки тарзи тасвири Дониш ва сохти сюжети композицияи ҳикояи вай қатъиян риоя шавад. Аммо С. Айни ин қонидаро риоя накардааст ва ҳикояи худро тамоман ба шакли дигаре, ба тарзе ки ба услуби ҳикояҳои ҳаҷвӣ «Ёддоштҳо» хос аст, навиштааст. Вай ҳикояи худро аз ҷиҳати сюжети композицияи чунон сохтааст, ки бо овардани як эпизоди муҳим аз ҳаёти қаҳрамон хислатҳои ӯ хеле барҷаста намоед гардад. Аҳмади Дониш чунон ки худаш гуфтааст, ҳамсояи қаҳрамони худ буд ва дар давоми чанд сол ӯро омӯхтааст. Вай муҳимтарин қисми ҳамаи ин мушоҳидаҳои худро дар ҳикоя меорад, аҳволи баққолро дар тобиестон зимистон, дар мавриди хӯрокхӯрӣ, дар вақти адои намоз ва ғайра тасвир мекунад. С. Айни ҳам чанд вақт аз паси қаҳрамони худ афтада, феълӣ атвори ӯро мушоҳида карда буд, лекин ӯ аз мушоҳидаҳои дуру дарози худ танҳо як воқеаро нақл мекунад ва ин воқеа чунон муҳим аст, ки барои маълум шудани ҳамаи хислатҳои баққол имконият медиҳад. С. Айни қаҳрамони худро асосан як бор нишон медиҳад, вале чунон нишон медиҳад, ки тамоми ҳастии ӯ пеш аз чашми хонанда равшан намудор мешавад. Дар ҳикояи Дониш тасвири ҳолати вазъият мавқеи асосӣ дошта бошад, дар ҳикояи С. Айни воқеаи воситаи асосии тасвири инсон аст.

С. Айни дар «Ёддоштҳо» пас аз овардани ҳикояи Аҳмади Дониш ва назирани худ дар охир чунон гуфтааст:

«Ду воқеаро, ки дар як мавзӯ бошад, дар як чо ба тарзи ҳикоя овардан, хусусан ки дуйумӣ аз нахустин аз чиҳати бадеият паст бошад, кори бисёр бад аст. Аммо ман дар ин чо бо нақли аҳволи «баққоли Аҳмади Дониш» ва «баққоли худ» ин кори бадро кардам. Ман ин корро барои он кардам, ки хонандагон бо андоза карда дидани тасвири аҳволи ин ду баққол қувваи қалами Аҳмади Донишро ба ҳубӣ даръёбанд» (VII, 461).

Устод ин чо хеле бо хоксори ва шикасти нафс суҳан кардааст. Зеро вақте ки ҳикояи Дониш ва ҳикояи С. Айниро аз назар мегузаронем, ҳукм кардан мушкил аст, ки кадоми онҳо беҳтар аст. Ҳардуи онҳо ҳам аз чиҳати бадеият баланданд. Ду нависанда ба тасвири як ҳодиса ду хел наздик шудаанд ва ҳарду ҳам вазифаи худро ба дараҷаи аъло адо кардаанд.

Бинобар ин ҳикояи С. Айниро яке аз беҳтарин намунаҳои назира дар адабиёти советии тоҷик ҳисоб кардан мумкин аст. Ҳарчанд дар сохти сюжети композицияи ҳикоя С. Айни Донишро пайравӣ накардааст ва ин вайрон шудани яке аз шартҳои асосии назирагунист, лекин мавзӯе, ки Дониш илҳом дода буд, хеле хуб ҳал гардидааст.

С. Айни дар «Ёддоштҳо» худро чун устоди забардасти ҳикояи ҳаҷвӣ нишон дод. Ҳар як ҳикояи ҳаҷвӣ у ҳаёти Бухорои феодалиро аз ягон чиҳати муҳимташ нишон дода, чароҳатҳои онро кушода, тамоми чирку фасод ва маддаҳои онро аён месозад. Дар ҳаҷвиёти у ҳар як ҳодисаи зиндагӣ бо қувваи азиме умумият дода шуда, ҳар як ҳикоя мазмуни баланди иҷтимоӣ пайдо кардааст, ки барои дар «Ёддоштҳо» тасвир шудани муҳимтарин процессҳои ҷамъиятӣ ёрии қиддӣ мерасонад. Он воқеаҳои хандаовар, ки С. Айни тасвир кардааст, дар ҳақиқат ҳодисаҳои даҳшатноке мебошанд, ки сохти феодалӣ дар дами марг ва талвосаи ҷонканиаш ба сари халқи мазлум оварда буд. Вақте ки мо ин ҳикояҳои ҳаҷвиро мехонем, боз як бори дигар боварии қуллӣ ҳосил менамоем, ки галабаи Революцияи Октябрь дар Осие Миёна ҳодисаи қонунӣ ва зарурӣ буд, зеро маҳз мисли Революцияи Октябрь як

табаддулоти азими иҷтимоӣ лозим буд, ки он ҳама даҳшатҳоро решақан кунад.

Чавҳари фикри С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» ҳамин буда, дар ҳикояҳои ҳаҷвии он низ ифода гардидааст. Пафоси ғошқунандагии нависанда ба тасдиқи воқеияти советӣ ниғаронида шудааст. Нависанда бо сеҳри қалами санъату маҳорати худ ба он ҳайкалҳои мудҳиш ва лухтакҳои ночиз чун дамида, онҳоро чунон ба чилва овардааст, ки вучудашон ба як айбномаи қатъӣ дар ҳаққи соҳти пӯсидаи феодалии Осиёи Миёна табдил ёфтааст. Лекин ҳаҷвиёти «Ёддоштҳо», ки ба замони феодали лаънат мефиристад, чунин мазмуни зимнӣ ҳам дорад, ки миннатдории мардуми советиро аз Инқилоби Октябр ва соҳти советӣ, ки халқи тоҷикро аз он даҳшатҳо ва расвоию бемаънигиҳои тартиботи амирӣ абадан начот дод, ифода менамояд.

Ҳикояҳои ҳаҷвии «Ёддоштҳо», ки соҳиби мазмуни баланди ғоявӣ ва бадеияти олии мебошанд, дар эҷодиёти устод Айнӣ мавқеи муҳимме ишғол менамоянд ва яке аз беҳтарин қисмҳои ҳаҷви советии тоҷикро ташкил мекунанд.

ХАЛҚИЯТ ВА МАҲОРАТ

Нависандагони совети тамоми ҳаёт ва эҷодиёти худро ба хизмати халқи мубориз ва бунёдкори ҷамъияти коммунистӣ супурдаанд. Ҳар яке аз адیبони советии тоҷик ҳамеша қушиш менамояд, ки чи бо фаъолияти ҷамъиятӣ ва чи бо асарҳои бадеии худ дар сохтмони бинои азими коммунизм баробари меҳнаткашони мамлақати мо иштирок кунад.

Нависандаи советӣ нависандаи навест, ки тақдирӣ ӯ, орзую омили ӯ аз сарнавишти халқ ва фикру зикри мардуми меҳнатӣ фарқ надорад.

Пешқадамтарин нависандагони советии тоҷик дар эҷодиёти худ муҳимтарин манфиатҳои халқи моро инъикос мекунонанд, кайфияту рӯҳияи ӯро ифода менамоянд, он чиро, ки халқ дар дил дорад, ба забон меоранд. Онҳо дар офаридани асарҳои санъат аз ҳаёту муборизаи халқ илҳом мегиранд ва дар айни замон халқ аз асарҳои онҳо садои дили худро мешунавад.

Ҳамин ваҳдати фикру зикр ва орзую омили санъаткору халқ асоси халқияти эҷодиёти нависандаи советиро ташкил медиҳад. Хушбахт он нависандаест, ки рӯҳи халқи худ, нозуктарин хусусиятҳои психологияи ӯро дар ниҳояти дақиқӣ дарк менамояд ва ба камоли возеҳию равшанӣ ба рӯи қоғаз меорад.

Мунаққиди бузурги рус В. Г. Белинский меғуфт, ки дар асари бадеӣ «инъикосии хусусиятҳои индивидуалӣ ва характерноки халқ, зоҳир намудани рӯҳияи ҳаёти дохилӣ ва ботинии ӯ бо ҳама тобишҳои типии

он, бо ҳама хусусиятҳо ва обуранги хоси он» халқият аст.

Асари халқӣ асарест, ки муҳимтарин ҳодисаҳои ҳаёти халқро инъикос мекунонад, масъалаҳои асосии зиндагонии мардуми меҳнатиро ба миён гузошта, онҳоро аз нуқтаи назари пешқадамтарин тамоюлотӣ чамбиятӣ, аз нуқтаи назари манфиатҳои меҳнаткашон ҳал менамояд.

Барои ин ки асари бадеӣ ба маъноӣ комили суҳан асари халқӣ ҳисоб шавад, ба миён гузошта шудани муҳимтарин масъалаҳои ҳаёти мардуми меҳнатӣ кифоя нест. Аз нависанда талаб карда мешавад, ки чиҳатҳои асосии зиндагонии халқӣ худро ба он тарзу ба он шаклҳое, ки хоси тафаккури бадеии маҳз ҳамин халқ аст, тасвир кунад. Нависанда бояд на танҳо аз забони халқӣ худ суҳан ронад, балки инчунин бо забони халқ гап занад, он чӣ нависанда гуфтан меҳояд, бояд чунон гуяд, ки гӯё онро худи халқ аз забони дил мегуяд.

Ҳамин саодати эҷодӣ, ки ба ҳар кас муяссар намегардад, халқияти ҳақиқист ва он имконият меҳояд, ки асари нависанда ба дили халқ роҳ ёфта, аз ганҷинаи ҳаёти маънавии ӯ чун дурдонаи бебаҳое чой гирад.

Асрҳост, ки дар адабиёти тоҷик халқияти назм барқарору устувер аст. Халқияти эҷодӣ бузургтарин намояндагони адабиёти классикии тоҷик хеле барҷаста ифода шудааст. Классикони мо ҳамеша ҳамовози халқу замон буданд, муҳимтарин масъалаҳои ҳаёти халқро, ки давраи феодалий пеш мегузошт, дар асарҳои худ муҳокима намуда, дар ҳалли онҳо аксаран ба ифодаи манфиатҳои чафодидагон бевосита наздик меомаданд. Дар айни замон шакли бадеии асарҳои оламшумули классикон маҳсули ҳаёту муборизаи халқ ва шароити табиӣ кишвари мо буда, аз бисёр чиҳатҳо ба фольклор хеле наздикӣ дошт ва ба завқи эстетикӣ мардуми ин сарзамин мувофиқ буд. Халқияте, ки ба мазмуну шакли адабиёти мо обуранги маҳсусе баҳшида буд, онро дар адабиёти ҷаҳон соҳиби мавқеи басазое гардонид.

Нависандагони советии тоҷик дар роҳи ба даст овардани халқияти ҳақиқӣ аз адабиёти классикӣ бисёр чизҳо омӯхтаанд ва хоҳанд омӯхт.

Лекин халқияти адабиёти советии тоҷик, халқияти адабиёти реализми социалистӣ аз халқияти эҷодиёти классикони бузург фарқи ҷиддӣ ҳам дорад. Классикони мо бо ҳама бузургӣ фарзанди замони худ буданд ва баъзе маҳдудиятҳои таърихӣ гоҳо ба онҳо имконият намедод, ки манфиати оммаи меҳнаткашонро комилан дарк намоянд ва ин ҳолат дар мазмуну шакли асари онҳо нақши худро мегузошт.

Ҷаҳонбинии марксистӣ-ленинӣ ба нависандагони советӣ имконият медиҳад, ки қонунҳои инқилоби ҷамъият ва манфиатҳои имрӯзаю ояндаи халқу мамлакатро ба ҳубӣ бубинанд ва дар эҷодиёти адабӣ ба роҳбарӣ гиранд. Халқияти адабиёти советӣ чунин халқияти комил аст, ки ғоянокӣ социалистӣ ва партиявияти коммунистӣ қувваи онро яке бар чанд афзудааст.

Партиявияти коммунистии адабиёту санъати советӣ шакли олии халқият аст. Халқи мо бо ғояҳои олии коммунизм зиндагӣ мекунад, дар зерин байрақи марксизм-ленинизм саҳт муттаҳид аст, бо шохроҳе, ки Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ нишон додааст, пеш рафта, барои барпо намудани ҷамъияти коммунистӣ бо муваффақият мубориза бурда истодааст. Ин муборизаи таърихӣ халқи советӣ мазмуни асосии ҳаёти имрӯзаи ӯро ташкил мекунад. Он ғояҳои бузург, ки меҳнаткашонӣ мамлакатаи моро ба қаҳрамонӣ ва фидокориҳои беназире рӯҳбаланд карда истодаанд, дар айни замон манбаи илҳомӣ адибони мо мебошанд, ба сухани бадеии онҳо болу пар медиҳанд ва қувваи азими тарбиявӣ мебахшанд.

Халқияти социалистӣ, партиявияти коммунистӣ мағз андар мағзи адабиёти советӣ ҷойгир аст. Вай фақат соҳаи мазмуни асари адабӣ ё танҳо ҷиҳати шакли онро дар бар намегирад, балки ҷиҳатҳои гуногуни мазмун ва шакли адабиётро баробар ва ба як дараҷа фароҳам меорад. Фақат дар натиҷаи таҳлили якҷояи мазмун ва шакли асар дараҷаи халқияти онро таъин намудан мумкин аст. Дар ин маврид хусусан зоҳир

намудани ягонагии мазмуни социалистӣ ва шакли миллӣ аҳамияти калон дорад.

Барои муайян кардани асосҳои халқии эҷодиёти нависандае аз назар гузаронидани баъзе тарзҳои миллии тасвир, истифодаи эҷодии анъанаҳои фольклор ва адабиёти классикӣ, инчунин навиовариҳои эҷодӣ ва мисли инҳо, ки дар асар воситаи ифода намудани мазмуни социалистӣ мебошанд, хеле зарур аст. Вале афсус ки таҷрибаи намоёндагони асосии адабиёти советии тоҷик аз ин нуқтаи назар ҳанӯз қариб тамоман омӯхта нашудааст.

Ва ҳол он ки адабиёти советии тоҷик дар муддати кӯтоҳи чил солу андак чанд намоёндаи барҷастаеро ба майдон овард, ки халқияти социалистӣ дар эҷодиёти онҳо хеле барҷаста зуҳур кардааст. Лауреати Мукофоти Ленинӣ ва Давлатӣ Мирзо Турсунзода яке аз онҳост.

Пеш аз ҳама дар мисоли эҷодиёти шоире мисли М. Турсунзода муайян намудани баъзе хусусиятҳои халқияти адабиёти советии тоҷик хеле ибратомӯз хоҳад буд. М. Турсунзода чунин ходими маданият аст, ки тамоми фаъолияти ҷамъиятӣ ва маҳсули эҷодии ӯ намунаи барҷастаи адо кардани хизмати халқ аст. Муборизаи собитқадамонае, ки ӯ дар роҳи муҳофизати сулҳу амнияти ҷаҳон давом медиҳад, ифодаи азмуиродаи халқи советӣ дар соҳтмони ҷамъияти коммунистӣ мебошад. Чандин сол аст, ки шоир дар конгресси конференцияҳои гуногуни байналхалқӣ аз номи тамоми халқи сермиллати советӣ сухан ронда, садон меҳнаткашони сулҳҷӯи мамлакатаи паҳновари моро ба аҳли олам мерасонад. Вай чун шоир низ ба маънои пурраи сухан аз номи тамоми халқи советӣ баромад мекунад ва ҳоло эҷодиёти ӯ дар адабиёти умуми Иттифоқ мавқеи устувор ишғол кардааст. Ҳодисаи тасодуфӣ нест, ки М. Турсунзода аз ҷумлаи шоирони советӣ яке аз аввалин касоне буд, ки сазовори Мукофоти олии Ленинӣ гардид. Эҷодиёти адабии ӯ низ ҳамон иборат аз таҷассуми бадеии ғояҳои сулҳ ва социализм, ғояҳои озодӣ ва дӯстии халқҳои дунёест. Ин ғояҳо дар назари ҳамаи халқҳои советӣ ба як дараҷа азизу муътабаранд.

Вале М. Турсунзода гоҷаҳои олии замони моро ба гарзе, ки хоси симои эҷодии худи ӯст, ифода кардааст. Барои ташаккул ёфтани хусусиятҳои хоси эҷодии М. Турсунзода шароити хоси зиндагии халқи тоҷик ва анъанаҳои миллии он, аз ҷумла фольклор ва адабии классикии мо роли хеле калон бозидаанд. Эҷодии вай аз ҷиҳати шакли бадеӣ хеле гуногун ва рангоранг аст. Шеърҳои М. Турсунзода аз лиризми нарми ҳароратбахше саршор аст, ки ҳаяҷони қалби ҳассоси ӯро бо ҳама мавҷу туғён ва назокату нафосаташ намоён мекунад. Дар бехтарин асарҳои вай гоҳ назокати мафтункунандаи лирикаи халқӣ, гоҳ ҳиссиёту ҳаяҷон ва сузу гудози дostonҳои ишқии романтикии классикӣ, гоҳ фикру андеша ва мулоҳизаҳои амиқро, ки ҳам баъзе шеърҳои фольклору қасидаҳои фалсафии классикии тоҷик ва ҳам назми ишқӣ ва граждании русро ба хотир меоранд, дидан мумкин аст. Гоҳ чанде аз инҳо як ҷо ҳам омада, бо якдигар узван омезиш ёфта, ба шеъри шоир қувваи азиме мебахшанд.

Дар эҷодии М. Турсунзода бисёр хусусиятҳои халқияти назми советии тоҷик хеле барҷаста намоён шудааст. Муайян кардани ҷиҳатҳои халқии осори ӯ барои таъин намудани баъзе хусусиятҳои умумии халқияти адабии советии тоҷик ёри хоҳад дод. Бинобар ин доир ба ин масъала баъзе материал ва қайдҳои мулоҳизаҳоро хотиррасон кардан аз ғоидаи ҳоли нахоҳад буд. Бо ин мақсад аз назар гузаронидани ҳамаи асарҳои хурду калони ин шоири сермаҳсул кори хеле мушкул аст ва фурсати зиёде талаб мекунад. Бинобар ин мо ҳоло меҳомем, ки фақат дар асоси баъзе аз муҳимтарин асарҳои М. Турсунзода барои муайян намудани хусусиятҳои асосии халқияти назми ӯ кӯшиш карда, ба услуби асарҳои гуногуни вай, ба санъату маҳорати бадеии ӯ ҷиҳати гуна таъсире боқӣ гузоштани онҳоро нишон диҳем.

1

Шеъри ҳар шоири барҷаста мазияте дорад, ки дар шеъри шоирони дигар нест. Эҷодии М. Турсунзода низ аз эҷодии дигар шоирони намоёни тоҷик фарқ

намудани ягонагии миллӣ аҳамияти калонро ба худ меорад. Барои муайян кардани нависандае аз назари адабии тасвир, истифодаи адабиёти классикӣ мисли инҳо, ки муниси социализм сус ки таҷрибаи тоҷик ашӯмӯхта нашуда. Ва ҳол ҳақиқати кӯтоҳи ҷаҳон ба майдаҳои кофторонҳо онҳоро ба

имои адабии у якбӯрури замон ба худ и имрузаи худ раёти у ҳама роҳи й намуда, такдиди у на фақат пайдо карда хо низ боирдидааст. «Ш» ҳарфа ва дигаре ҳар кадоми ай эҷодӣ гузошнҳо ва аз он ҷумла аз якдигар фарк ме

ҳалқияти назми у ҳанӯз даст, ки дар оянда ҳосиятҳои на

матҳои намоёни халқияти назм дар турсунзода дар нимаи дуйӯми солҳои шуда буд.

аз ҳама ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки қувват гирифтани халқияти назм дар эҷодиёти турсунзода омӯзиши фольклор ва адабиёти классикӣ тоҷик аҳамияти хеле калон дошт. Омӯзиши назми халқӣ ва классикӣ ба шоири ҷавон имконият медод, ки руҳи халқи худро беҳтар фаҳмад, таъби худро мувофиқи завқи бадеии омма тарбия намояд, ба халқ наздиктар шавад.

М. Горький дар соли 1934, дар съезди якуми нависандагони советии СССР диққати ҳамаи ходимони адабиётро ба ҷамъ овардан ва омӯхтани фольклор ҷиддан ҷалб намуд. Бисёр нависандагони тоҷик ба даъвати А. Горький ҳамовоз шуданд ва пеш аз ҳама ба кофтукови асарҳои халқӣ камар бастанд. Дар натиҷа, ғайр аз чанд маҷмӯаи хурд, дар арафаи Ҷанги Ватанӣ ду маҷмӯаи калони фольклори тоҷик аз ҷоп баромад, ки яке аз онҳоро нависанда Алихуш ҳамроҳи А. Н. Болдырев ва дигареро М. Турсунзода ҷамъ оварда, ба нашр тайёр карда буд.

Пас аз ин М. Турсунзода ва А. Дехотӣ мутасадди навиштани либреттои аввалин операи тоҷикӣ — «Шуриши Восеъ» гардиданд ва шоир ба ин муносибат ҳам кофтуков ва омӯзиши фольклорро давом дод.

Дар худи ҳамон солҳо шоир ба омӯхтани адабиёти классикӣ, аз ҷумла эҷодиёти Низомӣ, хусусан «Лайлию Мачнун» ва «Хисраву Ширин»-и ӯ диққати махсус додааст¹ ва дар натиҷа дар соли 1938 ҳамроҳи А. Дехотӣ драмаи «Хисрав ва Ширин»-ро навишт.

Албатта, фольклор ва адабиёти классикиро омӯхтани М. Турсунзода бо ин чанд сол маҳдуд нашуда, балки пеш аз ин ва алалхусус баъд аз он ҳам давом дошт, вале маҳз дар ҳамин солҳо омӯзиши ӯ аввалин бор махсусан хусусияти ҷиддӣ гирифт ва яке аз сабабҳои пайдо шудани дигаргунӣ намоена дар эҷодиёти ӯ гардид.

Шоир, ки дар ибтидои солҳои 30-ум ба майдони адабиёт қадам гузошта буд, то охири он давра хеле таҷрибаи ҳаётӣ ва адабӣ ба даст овард. Иштироки фаъолони ӯ дар муборизаҳои идеологӣ, кори пушқӯшу хуруши матбуот, наздикии бевосита ба зиндагонӣ ва муборизаи халқ — ҳамаи инҳо доираи ҷаҳонбинии шоирро васеъ мекард, ӯро обутоб меод ва ин ҳолат дар навбати худ боиси инкишофи минбаъдан маҳорати шоирӣ вай мегардид. Шоир таълими собитқадмонаи худро дар мактаби ҳаёт ва мактаби фольклору адабиёти классикӣ баробар давом меод. Вале ин ду мактаб дар назари М. Турсунзода аз якдигар ҷудой надошт, балки аслан як мактаб буд, ки ду соҳа дорад: илми зиндагӣ ва илми адаб. Шоир фольклор ҳамчун мекард ва ин фаъолияти ӯ боиси бехтар шинос шудан бо зиндагонӣ ва тафаккури халқ мегардид, аммо он ҳама ҳаётомӯзии рӯзафзун барои бехтар ва амиқтар дарк намудани фольклор ва адабиёти классикӣ роҳи фикрро бештар мекушод. Ин ду процессе буд, ки ба якдигар саҳт вобастагӣ пайдо карда, суръати инкишофи эҷодии шоирро рӯз то рӯз меафзуд.

¹ Дар ин бора муфассалтар нигаред: Ю. Бобоев, Мирзо Турсунзода, «Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик», к. II, Душанбе, 1958, сах. 305.

Аввалин дигаргуни қатъӣ дар сифати шеъри М. Турсунзода асосан дар солҳои 1936—1938 рӯй дод. То ин вақт асарҳои ӯ қалами як нафар шоири навомӯзро ба хотир меоварданд, ки ҷигунагии тараққиёти минбаъдаи ӯро тасаввур кардан хеле мушкил аст. Лекин шеърҳои «Суруди ҷавонӣ» (1937), «Мамлақати тиллоӣ» (1938), «Оҳанрабо» (1939), «Халқи далер» (1939), «Чаманистон» (1940), «Ба офтоб» (1940) ва достони «Хазон ва баҳор» (1937) аз шеърҳои пештараи ӯ тамоман фарқ мекунанд. Аз онҳо қалами ҷунин шоирро ҳис кардан мумкин буд, ки ояндаи дурахшоне дорад ва ба роҳи мустақили эҷодӣ дохил шуда истодааст.

Мавзӯи аксарияти ин шеърҳо васфи Ватан аст ва онҳо чун суруди оммавӣ навишта шудаанд. Дар ҳуди ҳамон солҳо бастакорони мо ба ин шеърҳо оҳанги хубе бафта буданд, ки боиси дар республика хеле шӯҳрат пайдо кардани онҳо гардида буд.

Дар съезди яқуми нависандагони умумӣ Иттифок М. Горький диққати шоирон ва бастакорони советиро ба эҷод намудани сурудҳои дилчаспи оммавӣ ҷалб карда, дар назди онҳо вазифа гузошта буд, ки талаботи халқ ба ин навъи ғизои маънавӣ ба қуллӣ қаноат кунонида шавад. Ин даъвати М. Горький барои тараққиёти пуравчи жанри суруд дар тамоми мамлакат тақоне гардид. Шоирон ва бастакорони тоҷик низ аз ин маърака берун намонданд. Шеърҳои М. Турсунзода «Оҳанрабо», «Халқи далер», «Чаманистон», қисман «Мамлақати тиллоӣ» ва мисли инҳо ҷавобан ба ҳамон даъвати Горький бузург эҷод шудаанд.

Вале одатан ҳар шеър ба суруди оммавӣ табдил намеёбад. Барои ин ки шеъре чун суруд вирди забони мардум гардад, лозим аст, ки ба табиӣ халқ мувофиқ ва ба дили ӯ наздик бошад. Шеърҳои М. Турсунзода ба ин талабот аз бисёр ҷиҳатҳо ҷавоб дода метавонистанд.

Пас кадом хислатҳо буд, ки шеъри шоирро ба завқи бадеии оммаи хонандагон мувофиқ мекард?

Пеш аз ҳама соддагӣ, равоӣ ва хушоҳангини он шеърҳои М. Турсунзодаро қайд кардан лозим аст. Аз ин асарҳо дида мешавад, ки шоир бо вучуди ҷавонии

худ сирри соддагию равонии лирикаи фольклорро кашф карда истодааст ва дар амалиёти шоирии худ бо муваффақият татбиқ карда метавонад. Он самимият ва назокате, ки хоси асарҳои халқист, дар шеърҳои М. Турсунзода ҳам пайдо шуда, оҳиста-оҳиста тақмил ёфта, ба яке аз хусусиятҳои муҳимми эҷодиёти ӯ табдил меёфт.

Шоир ғояи олии ватандӯстиро тарғиб мекунад, он меҳру муҳаббати хоку оби диёрро, ки дар дили софу беғубори одами совети макон дорад, тараннум менамояд. Вале шакли бадеии шеъри ӯ низ тоза, беғилу ғиш ва софу беғубор аст:

Тоҷикистони Советӣ ҳамчу як гулдаста аст,
Қомати сабзаш дар ин боғи ленинӣ рastaаст,
Рангу бӯяш қимати сад мушқро бишкастааст,
Халқи дилшодаш ба вай меҳру муҳаббат бастааст,
3-ин сабаб ҳам хизматашро аз дилу чун мекунад.

(«Мамлақати тиллоӣ»)

Он қадар дар дилписандӣ дилписанд астӣ, Ватан,
Дар сари тасвири хуснат кас намеёбад сухан,
Ҳеч дар дунё надорад рангу бӯятро чаман,
Аз ту дар осоишу роҳат бувад чун дар бадан,
Чунки инсонро фазои дилкушо гардидаӣ,
Халқ чун оҳан, ту чун оҳанрабо гардидаӣ!

(«Оҳанрабо»).

Шеърҳои мазкур хеле оҳангдор ва мусикавӣ мебошанд. Ин мусикавият ҳамон аз ниҳояти равонӣ ва сабуки ҳосил шудааст. Калимаву ибораҳо чунон интиҳоб гардида, чунон ҷо ба ҷо гузошта шудаанд, ки ҳамагӣ байни худ ҳамоҳангии комил пайдо намудаанд ва сухан дар ниҳояти мавзунӣ бо як гушнавозӣ садо медиҳад. Ин ҳама аз муҳимтарин сифатҳост, ки тозагии шеърро таъмин мекунад ва аз таби равоии шоир хабар медиҳад.

Шоир барои ба даст овардани ин сифати шеър баъзе санъатҳои машҳури фольклор ва адабиёти классикиро истифода кардааст. Масалан, санъати баргардониш, ки яке аз намудҳои тақрор аст, аслан аз санъатҳои шеъри халқӣ буда, сонӣ ба адабиёти классикӣ низ гузашта, мураккабтар шуда буд. Дар шерҳои «Халқи далер» чунин тақрори калимаҳоро дидан мумкин аст:

Ватан, меҳрат ба дил азбаски чо шуд,
Дилам аз хурраи чун гунча во шуд...
Ба монандат касе модар **надидаст**,
На дидасту на дар олам шундаст.
Ту дилшод **ҳастию халқи** ту дилшод,
Ту озод **ҳастию халқи** ту озод...
Ба хифзат халқ аз чоначи **гузар кард**,
Гузар карду дар охир ҳам зафар кард.

Такрори калимаҳо дар байтҳои боло такрори маҳз нест, балки барои ифодаи мазмуни шеър ва ҳиссиёти шоир вазифаи муҳимме иҷро намудааст. Вазифаи асосии такрор ин чо аз таъкиди маъно иборат аст. Дар байти дуйӯм ва чорӯм феъле, ки дар охири мисраи якӯм омадааст, дар аввали мисраи дуйӯм такрор шуда, мазмуни мисраи якӯмро махсусан таъкид мекунад, диққати хонандаро ба он боз як бори дигар ҷалб менамояд, хонандаро водор мекунад, ки аз ин маънии сар-сарӣ нагузарад. Аммо дар охири мисраи дуйӯми байт боз як феъл омадааст ва ин феъл он таъкидро боз ҳам бештар қувват медиҳад, аз ҷиҳати маъно пурратар мекунад.

Ин такрору таъкид хусусан дар байти дуйӯм бо муваффақияттар баромадааст. Дар ин байт фикри асосӣ аз зарбулмасали «шундан кай бувад монанди дидан» гирифта шудааст: касе мисли Ватан модареро надидааст, балки дидан ҷӣ, ки ҳатто нашундааст. Яъне Ватани социалистӣ мушфиктарини модарҳост. Ҳамин аст ҷавҳари фикр, ки ба воситаи таъкиди гаштаву баргаштаи мазмуне, ки ҳуди халқ дар зарбулмасале баён карда буд, ифода шудааст.

Вале ин ҳама такрору таъкидҳо дигар вазифаи муҳимме ҳам доранд. Онҳо яке аз воситаҳои асосии ифода гардидани ҳиссиёту ҳаяҷони шоиранд. Такрору таъкидҳои дубора аломати мавҷи ҳиссиёти шоир аст, ки дили ӯро чун баҳр ба ҷӯш овардааст ва акнун гаштаву баргашта худро зоҳир карда истодааст. Оре, ин шеър бо дили беэҳтирос гуфта нашудааст, балки эҳсосоти пурқуввате аз ҳар мисраи он намоён аст.

Ҳамаи он шеърҳои, ки дар боло аз онҳо намуна оварда шуд, на танҳо соддаву раво небошанд, балки инчунин як шавқу завқ ва ҷӯшу хурӯше низ аз онҳо ҳувайдост. Ифодаи барҷастаи ҳаяҷон, ки дар ҳа-

маи шеърҳои М. Турсунзода дида мешавад, нишонан ҳамон лиризмest, ки хусусияти хоси эҷодии ӯро ташкил медиҳад. Лиризм нарме дар шеъри ӯ аз ҳамон вақтҳо пайдо шуда буд, вале дар солҳои минбаъда, хусусан пас аз Ҷанги Ватанӣ бештар ба камол расид.

Ҷолиби диққат аст, ки шоир барои ёфтани тарзҳои ифодаи ҳаяҷони худ низ аз фольклор ва адабии классикӣ бисёр чизҳо омӯхтааст. Аз фольклор ва адабии классикӣ аълотарин намунаҳои ифодаи ҳиссиати гуногун ва ҳаяҷони баландро пайдо кардан мумкин аст. Аз ин нуқтаи назар бо диққати тамоми омӯхтани мероси адабӣ, бешубҳа, боиси ба дили халқ боз ҳам наздиктар шудани шеъри шоир мегардид. Осори ин гуна омӯзиши шоир аз он шеърҳои ӯ, ки дар охириҳои солҳои 30-ум навиштааст, хеле равшан намоён аст.

Масалан, чанд байт аз шеъри «Чаманистон»:

Қурбони ту, эй диёри ишқам,
Боғу чаману баҳори ишқам...
Аз нури ту чашми ман дурахшон,
Аз руи ту маҳфилам ҷароғон.
Пурнур ту мисли офтобӣ,
Фарзанди азизи инкилобӣ...
Боғ аз ту таровати нав омӯхт,
Хуршеди фалак ҷамол афрӯхт.
Ҳам аз ту ҳаёти халқ хуррам,
Ҳам аз ту бинои умр маҳкам.
Навъя башар аз ту сарфароз аст,
Дастони муҳаббаташ дароз аст...

Дар тамоми ин шеър эҳсосоти ватандӯстии шоир, ки эҳсосоти халқ аст, хеле гарму ҷӯшон ифода шудааст. Шеър бо ҳиссиати баланд гуфта шудааст ва ҳиссиати шоир чунон нозук ва табиӣ зоҳир гардидааст, ки баъзе аз байтҳои болоӣ ба санъати тарсез наздик аст, аммо байти зерин саропо мурассаъ аст:

Булбул ба чаман нашида¹ гуяд,
Шоир ба Ватан қасида гуяд.

Лекин ин шеър аз ҷиҳати шакл то андозае услуби классикон, хусусан Низомиро ба хотир меорад. Монандии он ба шеъри Низомӣ аз он ҷиҳат нест, ки

¹ *Нашида* — суруд, суруди дилнишин.

дар вазни «Лайлию Мачнун» (мафъулу мафонлун фаулун) навишта шудааст, балки аз он чиҳат аст, ки тарзи баёни фикру ҳиссиёти шоир ва сохту тартиби баъзе байтҳо ба Низомӣ шабоҳате дорад. Чунончи байтҳои зерини Низомиро ҳарчанд дар тасвири манзара ё манзиле набуда, дар бораи қаҳрамони асосӣ гуфта шудааст, аз назар гузаронем:

Бо наргиси тоза чом гирад,
Бо лола набяди хом гирад.
Аз зулф диҳад бунафшаро тоб
В-аз чехра гули шукуфтаро об.
Аз нофай ғунча боч хоҳад,
В-аз мулки чаман хироч хоҳад.
Бар сабза зи соя нахл бандад,
Бар сурати сарву гул бихандад.
Не, не ғаразаш на ин сухун буд,
Не сурхгулу на сарвбун буд.
Будаш ғараз он, ки дар паноҳе
Чун сукхтагон барорад охе.

Албатта, он сангинию матинӣ, ки шеъри Низомӣ дорад, дар шеъри М. Турсунзода нест ва шеъри шоири ҷавон то андозае оддӣ ва соддатару сабуктар буда, аз ин чиҳат бештар ба фольклор наздик аст. Лекин агар порчаи мазкури «Чаманистон»-ро аз чиҳати сохту тартиб бо ин байтҳои Низомӣ муқоиса кунем, дидан мумкин аст, ки М. Турсунзода ҳам мисли шоири бузург мисрае сохтани ва байте бастанӣ шудааст ва ин кӯшиши ӯ муваффақиятнок баромадааст.

Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки агар шоири бузург сузу гудози ишқро ба қамоли муассирӣ тасвир карда бошад, шоири ҷавон тавонистааст, ки аз ӯ илҳом гирифта, шодию хурсандии бепоёни худро ба қалам орад, он кайфияту руҳбаландиро, ки аз наззораи манзараҳои Ватан ҳосил мегардад, изҳор намояд. Албатта, манбаи асосии илҳоми М. Турсунзода худ Ватан — диёри азиз, кишвари зебову бошукӯҳи мо буд, аммо ба эътибори тарзи ифодаи эҳсосот пайравии ӯ ба Низомӣ равшан намоён аст.

Ба ин тарик, дар солҳои сиюм асоси халқияти эҷодии М. Турсунзодаро ҳамон тарғиби ғояҳои олии замони мо ба воситаи шеъри соддаву равони халқӣ ва ифодаи пурқуввати ҳиссиёту ҳаяҷон ташкил менамояд. Аз ҳамин солҳо маълум буд, ки М. Турсунзода аз

дилу ҷон шеър мегӯяд. Вай ҳамон вақтҳо ҳам идеяҳои ватандӯстӣ ва халқпарвариро монанди мунодии оддии беэҳтирос эълон намекард, балки муносибати худро ба мавзӯ ба воситаи ибрази ҳиссиёту ҳаяҷони дили пурҷуши худ возеҳу равшан намоён карда, муваффақ мегардид, ки он ғояҳо дар дили хонанда низ чунин ҳиссиёту ҳаяҷоне бедор кунанд.

Вале инҳо ҳама аввалин қадамҳои чиддии ӯ дар роҳи ба даст овардани халқияти ҳақиқии назм буданд.

Камбудии асосӣ ин буд, ки дар асарҳои ӯ ҳиссиёту ҳаяҷон бештар, аммо фикри амиқ камтар буд. Шеърҳои «Мамлақати тиллоӣ», «Оҳанрабо», «Халки далер», «Чаманистон» ва мисли инҳо, ки бештарин қисми лирикаи он давраи эҷодиёти ӯ мебошанд, бештар бо самимияти худ моро мафтун менамоянд, аммо мазмунҳои баланд дар онҳо нисбатан кам дучор мешавад. Дар шеъри «Чаманистон» ҳатто системаи образҳо низ ба классикон монанд аст, он сифатҳоеро, ки классикон дар лирикаи ишқӣ ба маҳбуба нисбат медоданд, Турсунода дар баъзе байтҳо ба Ватан нисбат додааст, яъне дар муайян намудани сифатҳои аслии Ватани социалистӣ аз ёфтани суханҳои нав, ки муносиби он бошад, душворӣ кашидааст. Ҳамаи инҳо натиҷаи камтаҷрибагӣ буд. Барои шоири ҷавон таҷрибаи зиндагӣ камӣ мекард ва бинобар ин мазмуни ҳаётии бисёр шеърҳои ӯ чандоне баланд набуд.

Он мазмуни амиқи фалсафӣ, ки дар давраи пас аз Ҷанги Ватанӣ, масалан дар «Қиссаи Ҳиндустон» дида мешавад, маҳсули инкишофи минбаъдаи эҷодии шоир, натиҷаи таҷрибаи калони ҳаётӣ ва нависандагӣ чамъ кардани ӯ буд.

Бо вучуди ин, шеърҳои номбаршуда дар он солҳо барои назми тоҷик аҳамияти калоне доштанд. Онҳо аз пайдо шуда истодани услуби нави шеър дар адабиёти советии тоҷик хабар медоданд. Ба ин маънӣ аҳамияти онҳо ҳатто аз доираи адабиёти тоҷик ҳам берун шуда буд. Ҳодисаи тасодуфӣ нест, ки адабиётшиноси Эрон Парвези Дориюш дар маҷмӯаи махсусе дар қатори намояндагони мамлакатҳои гуногуни форсизабон, ки «дар шоирӣ шевае нав паدید оварда ё

лоақал дар идроки маънои шоирона роҳе тоза ёфтаанд», номи М. Турсунзодаро низ зикр карда, шеърҳои «Мамлакати тиллоӣ» ва «Оҳанрабо»-ро намуна овардааст¹. Дар ҳақиқат, чунон ки Лоҳутӣ ва Пайрав барин намояндагони насли якуми назми советии тоҷик ҳар кадоме ба таври худ ба роҳи навиоварӣ даромада буданд, бисёр намояндагони насли дуюми он, аз ҷумла М. Турсунзода ҳам бо тарзу равиши худ ба ҳамин роҳ қадам мениҳоданд. Он тариқу тозагӣ, ки шеъри М. Турсунзода дошт, на танҳо аз кӯшиши рӯз-афзуни ҳар чи мукамалтар аз худ намудани тарзҳои реалистонаи тасвир пайдо мешуд, балки инчунин аз самимияти фольклорӣ, аз асарҳои дилнишин ва мафтункунандаи халқию классикӣ сарчашма мегирифт.

2

Оҳанги фольклор ва адабиёти классикии форс-тоҷик, ки чун ҷузъи муҳимми халқияти назм дар эҷодиёти шоир то рафт бештар роҳ меёфт, дар ҳар яке аз асарҳои калони ӯ ба як шаклу намуди дигаре зоҳир мегардид. Барои нишон додани аҳамияти унсурҳои фольклор дар аввалин асарҳои калони М. Турсунзода либреттои «Шӯриши Восеъ» (1938—1939), ки ҳамроҳи А. Деҳотӣ навишта шудааст, хеле ҷолиби диққат аст.

Либреттои «Шӯриши Восеъ» дostonест дар бораи муборизаи қаҳрамононаи меҳнаткашони кӯхистони тоҷик ба муқобили золимон — маъмурони амир, заминдорон ва рӯҳониён, ки дар охири асри XIX дар вилояти бекнишини Балҷувон рӯй дода буд. Дар асар образи халқи шӯришгар, роҳбари диловари шӯришчиён — Восеи деҳқон, наздикони ӯ Назир, Гулбизор ва дигарҳо, образи истисморкунандагон — ҳокиму амлоқдор, до-

¹ *Парвези Дориюш*, Намунаҳои шеъри нав, интишороти «Сухан», № 4, Техрон (соли таъби номаълум), саҳ. 129—132. Дар ин маҷмӯа аз Пайрав Сулаймонӣ шеъри «1905» (саҳ. 144—145) ва аз Лоҳутӣ шеърҳои «Вафо ба аҳд» (саҳ. 25—26) ва «Суруди оҳангарон» аз либреттои «Қоваи оҳангар» (саҳ. 27—28) низ оварда шудааст.

муллои риёкор, Касири хоин ва мисли инҳо ба вучуд оварда шудааст.

Воқеаҳои таърихӣ, ки шоҳидони зинда ҳикоя кардаанд ва нақлу ривоятҳои халқӣ, ки ҳанӯз дар байни мардум мавҷуданд, асоси пьесаро ташкил намудаанд. Муаллифон кӯшиш кардаанд, ки зиндагонии меҳнаткашон ва руҳи исбёнкоронаи ҷабрдидагонро тасвир намоянд. Онҳо дар назди худ мақсаде гузоштаанд, ки на танҳо воқеаҳои таърихӣ ва асоси таърихӣ сюжет, балки ҳуди матни асар, ҳуди шеърӣ шоирон низ руҳи халқро ифода кунанд. Бо ин мақсад онҳо ба фольклор ва адабиёти классикӣ рӯ овардаанд. Дар натиҷа бисёр шеърҳои фольклорӣ ва чанд шеърӣ классикӣ ба либретто дохил шудааст, ки ҳар кадоме аз онҳо дар мавриде барои ифодаи ғояи асосии асар аҳамияти калон пайдо кардааст.

Намоиши якуми либретто бо як ғазали аълои классикӣ сар мешавад, ки арияи Гулзизор аст:

Ёр аз дили ман хабар надорад,
Ё сӯзи дилам шарар надорад.
Ё гуши нигори ман гарон аст,
Ё нолаи ман асар надорад.
Ё мазраан мурод хушк аст,
Ё гирьяи ман самар надорад.
Ё рӯзи фироқ тирагун аст,
Ё шои ғамаи саҳар надорад...
Ё майли гузори ӯ ба сар нест,
Ё бар сари ман гузар надорад.
Ё васли ту толеи башар нест,
Ё толеи ман ҳунар надорад.
Ё мавсими сабри ман хазон шуд,
Ё боғи умед бар надорад.

Пас аз ин суруди Назир сар мешавад, ки иборат аз се банд мухаммаси хеле содда ва равони классикӣ буда, ба ривояте, мухаммаси Ҳофиз бар ғазали Саъдист ва дар байни халқ хеле шӯҳрат дорад.

Шеърҳои, ки аз эҷодиёти даҳанакии халқ гирифта шудаанд, низ асарҳои машҳур буда, аз ҷиҳати мазмун ва жанр хеле гуногунанд. Дар байни онҳо бисёр рубоӣҳои ҳастанд, ки мазмуни ишқӣ доранд. Дар асар суруду таронаҳои халқии ишқиро ҳам дучор кардан мумкин аст, ки дар шакли мураббаъ (ҳар банде чор мисраъ) гуфта шудаанд.

лоақал дар идроки маънои ш
 анд», номи М. Турсунзодаро
 «Мамлақати тиллой» ва
 дааст. Дар ҳақиқат,
 рин намояндагони
 ҳар кадоме ба тар
 буданд, бисъёр
 чумла М.
 ҳамин роҳ
 шеър
 афзу
 хо

амой шикоят ва
 даанд:

ба вақте,
 раҳте,
 локан шуд,
 баҳте.

клорӣ ҳам истифода
 хлоқомӯзӣ гуфта шу-
 гааш ин аст:

р андеша кун!
 и хор андеша кун! ¹

ар аз суруди таърихӣ
 Ёқлори Қўлоб пайдо шу-
 удааст. Ин суруд асосан
 нде се мисраъ) гуфта шу-
 халқро аз ҳалокати пеш-
 вои қаҳрамони худ ифода мекунад.

Умуман дар либретто аз мероси адабӣ 14 порчаи
 хурду калон ҳаст, ки 2 порчаи он аз адабиёти класси-
 кӣ ва 12 порча аз эҷодиёти даҳанакии халқ буда, аз
 он чумла 6 банд аз суруди таърихӣ «Шӯриши Восеъ»
 аст. Дар байни ин порчаҳои иқтибосӣ ғазал, мухам-
 мас, маснавӣ, рубоӣ, дубайта, мусаллас, тарона ва
 гайраро дидан мумкин аст.

Мероси адабиёро ин қадар бисъёр истифода кар-
 дани М. Турсунзода ва А. Дехотӣ, хусусан шеърҳои
 аз ҷиҳати мазмуну шакл хеле гуногунро гирифтани
 онҳо, албатта, бесабаб набуд. Ба ин восита онҳо гӯё
 гуногунӣ ва рангорангии ҳаёти маънавии халқро таъ-
 кид менамоянд. Ин шеърҳо барои пурра ва ҳартара-
 фа кушодани образи халқ, ки дар асар мавқеи муҳим
 дорад, хизмати калоне адо кардаанд. Муаллифон
 халқро гоҳо ба воситаи шеърҳои дилнишин ва шӯҳи
 ошиқона, баъзан ба тавассути эътирозҳои ҷонгудози
 иҷтимоӣ, гоҳ ба воситаи шеърҳои фалсафии ҳикмато-
 мез, баъзан бо сурудҳои қаҳрамонона дар васфи кор-

¹ Ин байтро ба Носири Хисрав ҳам нисбат медиҳанд.

номаҳои шуришгарон нишон медиҳанд. Дар асар ҳам азоби укубат ва ғаму кулфати халқ, ҳам қаҳру ғазаб ва муборизаи бераҳмонаи ӯ, ҳам нашъаи ғалаба ва шодию хурсандии вай, ҳам маъюсии шикаст ва мотаму азон пешво, ҳам рӯҳи баланду боварии қатъии мардуми меҳнати бар ояндаи дурахшон тасвир ёфтааст. Барои ҳар кадоми ин мавридҳо шоирон аз мероси адабӣ чунин мисраъҳои обдор ёфтаанд, ки дили халқро ба беҳтарин тарзе намудор мекунад. М. Турсунзода ва А. Деҳоти худи халқро ба забони ҳол оварда, муҳимтарин хислатҳои симои маънавии уро аз забони худи вай баён мекунанд. Хислатҳои, ки қаҳрамони лирикии шеърҳои халқӣ ва классикӣ дорад, ба сифати қаҳрамонони мусбати либретто табдил ёфта, ин қаҳрамонон ҳамагӣ якҷоя образи халқро ба вучуд меоранд. Ин усул усули асосии тасвир дар либреттои «Шуриши Восеъ» мебошад.

Дар айни замон дар сухани қаҳрамонони манфии либретто ягон мисраъ аз эҷодиёти даҳанакии халқ ё адабиёти классикӣ истифода нашудааст. Онҳо, ки тамоми вучудашон зидди халқ аст, аз адабиёти халқ ҳам бегонаанд ва аз он ҳазар мекунанд. Беҳтарин асарҳои фольклор ва адабиёти классикӣ ба халқ тааллуқ доранд ва танҳо халқ ба воситаи онро арзи мударо мекунад.

Он қисми матни либретто, ки аз мероси адабӣ айнан гирифта нашудааст, балки зодаи табъи худи М. Турсунзода ва А. Деҳотист, низ аз ҷиҳати забон ва услуб асосан ба фольклор хеле наздик аст ва аксаран рӯҳи халқро ифода карда метавонад. Дар ин хусус бисёр порчаҳоро мисол овардан мумкин буд, вале мо бо як мисол қаноат мекунем. Дар намоиши сейум балладае ҳаст, ки Восеъ ва халқ мехонанд. Охири ин баллада чунин аст:

Восеъ:

Ҳокиму амир —
Ҳамчу аждаҳо,
Мисли Рустамед
Ҳар яки шумо.
Қаҳрамон шавед,
Беамон шавед,
Гурз бар сари
Аждаҳо занед.

То ки номатон
Човидон шавад,
Дар миёни халк
Достон шавад.

Х а л қ:

Ҳар касе шавад
Қаҳрамони халк,
Нест ғайри вай
Меҳрубони халк.
Гум намешавад
Аз миёни халк,
Достони уст
Дар забони халк!

Дар ин суруд Восеъ халкро ба мубориза даъват менамояд ва халк даъвати уро қабул карда, бо миннатдорӣ ҷавоб медиҳад. Он мисраъҳое, ки аз забони халк омадааст, дар давоми баллада се бор такрор мешавад ва пас аз як намоиши дигар — дар охири намоиши панҷум, ки хотимаи либретто мебошад, бо як бори дигар зикр шудааст.

Ин мисраъҳои бениҳоят соддаву раван бо як оҳанги ҷарангдори тантанавию қаҳрамононаи маршӣ навишта шудаанд, ки азму иродаи қавӣ ва руҳи дилваронаи халку пешвои вай аз онҳо хувайдост. Восеъ афсонаи Рустами Достонро ёдоварӣ намуда, халкро ба Рустам ва амиру ҳокимро ба аждаҳо монанд кардааст. Вале танҳо ин образҳои шеър халқӣ нест, балки тамоми шеър фикру зикри халқ ва ҳолату кайфияти уро ифода мекунад.

Ин аст, ки М. Турсунзода ва А. Деҳотӣ дар либреттои «Шуриши Восеъ» дар соҳаи ба вучуд овардани образи халқи мубориз вазифаи худро ба хубӣ иҷро кардаанд ва наздикии эҷодиёти онҳо ба фольклор яке аз сабабҳои муҳими ин муваффақияти онҳо буд.

Мавзӯи «Шуриши Восеъ» ба фольклор хеле наздик бошад ҳам, аслан мавзӯи таърихист. Аммо дар солҳои Ҷанги Ватанӣ М. Турсунзода ба мавзӯи соф фольклорӣ ҳам муроҷиат намуд: аз рӯи афсонаи «Тохиру Зӯхра» барои опера либретто навишт. Дар либреттои «Тохир ва Зӯхра» (1943) он дастурҳои асосии истифодаи фольклор, ки дар «Шуриши Восеъ» дида мешавад, аз баъзе ҷиҳатҳо дигар шудааст.

Дар замони Чанги Бузурги Ватанӣ эҷод гардида-ни операи «Тохиру Зӯҳра» бесабаб набуд. Дар ин афсонаи машҳури халқӣ ишқу муҳаббати ду ҷавони маъсум, ки таҷассуми қувваҳои нек дар ҷамъият аст, ба Қаро-ботур барин сангдилони беҳис, ки беибо ҳуқуқи инсонро поймол мекарданд, зид гузошта шудааст. Ин афсонаи дилчасп иқтидоре дошт, ки мардуми советиро ба муқобили бедодгарӣҳои фашистони гитлерӣ ба ҷанги беамон сафарбар кунад. На танҳо образи шоҳи золим ва Қаро-ботур фашистони ваҳширо ба хотир оварда, нисбат ба онҳо хашму ғазаб пайдо мекунонд, балки образи Тоҳир ва Зӯҳра низ ҷанговарони моро даъват менамуд, ки барои ҷунин бегуноҳон, ки гирифтори панҷаи хуниини зулм гардидаанд, интиқом гиранд.

Ғояи асосии ин афсонаи қадимӣ комилан халқист. Вай муборизаи халқро дар роҳи озодии шахс, нафрату адовати меҳнаткашонро нисбат ба ҷабру зулм ифода менамояд. Ҳамин ғояи олии ин афсонаро ба замони мо, хусусан ба давраи Чанги Ватанӣ ҳамовоз карда буд ва М. Турсунзода кӯшиш намудааст, ки онро ҳар чи пурратар ва барҷастатар ба хонандаи худ расонад.

Мазмун ва сюжети фольклорӣ аз шоир талаб кардааст, ки дар асари худ боз ба эҷодиёти даҳанакии халқ ва услуби фольклорӣ рӯ оварад.

Дар либреттони «Тохиру Зӯҳра» ҳам порчаҳое дучор меоянд, ки аз фольклор ё адабиёти классикӣ гирифта шудаанд. Ҷунончи ин байти халқӣ дар намоиши дуйӯм:

Шоҳ агар одил набошад, мулк вайрон мешавад;
Бод агар аз қибла хезад, ҷангу тӯфон мешавад.

Дар намоиши панҷӯм нақши калоне дохил шудааст, ки бо байти зерин шуруъ меёбад:

Як донаи мо ду дона шуд,
Ин ошиқи мо бегона шуд-е
ёр.

Дар ҳуди ҳамин намоиш ҷунин рубоии халқӣ зикр ёфтааст:

Аз орази ту бӯи гули сад ҷаман ояд,
Аз қомати ту ҷилваи сарву суман ояд,
Гул ҷок занад пираҳани хеш ба гулшан,
Ҷун дилбари симинбари нозукбадан ояд.

Дар намоиши чорум ин байти халки ҳаст:

Шаби маҳтобу абри пора-пора,
Шароб аз кишмишу май дар пиёла.

Дар ҳамин чо байти зерини Ҳофиз ҳам оварда шудааст:

Чу офтоби май аз машриқи пиёла барояд,
Ба боғи орази соқӣ ҳазор лола барояд.

Лекин умуман дар ин либретто шеърҳое, ки аз фольклор ё адабиёти классикӣ айнан гирифта шуда бошанд, кам дида мешаванд. Иқтибоси шоир аз мероси адабӣ ҳамагӣ аз панҷ-шаш порчаи хурд иборат аст. Дар ин асар шоир он роҳи иқтибосоварӣ аз мероси адабиро, ки дар либреттои «Шӯриши Восеъ» пеш гирифта буд, қариб тамоман тарк кардааст.

Ҳамаи матни «Тоҳир ва Зӯҳра» асосан ба қалами ҳуди шоир тааллуқ дорад, вале муҳимтарин хусусияти услуби ӯ ин аст, ки кӯшиш кардааст дар шеъри худ услуби лирикаӣ халқӣ ё классикиро то андозае рӯя кунад. Шеърҳое, ки дар рӯҳи ягон шеъри халқӣ ё классикӣ навишта шуда бошанд, дар «Шӯриши Восеъ» камтар буданд, вале дар «Тоҳиру Зӯҳра» мавқеи асосӣ доранд. Матни муҳимтарин арияҳо, сурудҳо, дуэтҳо ва монанди инҳо дар «Тоҳиру Зӯҳра» шеърҳое мебошанд, ки дар рӯҳи шеъри халқӣ ё классикӣ навишта шудаанд.

Либретто бо суруде сар мешавад, ки дар шакли ғазал навишта шудааст ва ба ғазалҳои ишқии халқӣ монанд аст:

Баҳор омад, чаман дилхохи мо шуд,
Зи сар то по тамошогоҳи мо шуд.
Зи ишқи гул занад фаръед булбул,
Магар дар ошиқӣ ҳамроҳи мо шуд?
Табассум карда гуяд зери лаб гул,
Ки: «Булбул ошиқи гумроҳи мо шуд».
Ба дунёи ишқ агар мебуд одил,
Чаро пас ӯ ситамгар шоҳи мо шуд?
Дили ошиқ месузад чу машғал,
Шаби ториқи ҳичрон моҳи мо шуд.
Магар аз ишқ моро офариданд,
Ки маҳкам лои он аз қоҳи мо шуд?

Дар охири намоиши якҷум суруди видоии Тоҳир, ки матлааш ин аст:

Видоат кардаму аз дасти зулми беамон рафтам,
Чудо аз ошно гардида, бо бегонагон рафтам.

хусусан байти охирини он:

Гули худро химоят кун ту аз ҳар офате, Зӯҳра,
Ки ман чун гунҷаи нашкуфта аз ин бустон рафтам

баъзе шеърҳои халқиро, алалхусус он шеъреро ба хотир меорад, ки чунин байте дорад:

Аз ин пас, эй гулам, бо ҳар кӣ меҳаҳад дилат, бинши¹,
Ки ман аз ин чаман чун лола бо доғи чигар рафтам¹.

Дар намоиши дуйум Зӯҳра дар бораи падари худ,
ки подшоҳи мамлакат аст, чунин мегӯяд:

Чоҳ кандан ба фарқи сар дар кӯҳ,
Дили хоро ба гирья тар кардан
Балки осонтаранд аз он ки
Ба дили саҳти шаҳ асар кардан.

Ин мисраъҳо дар пайравии як силсила шеърҳои
машҳур, ки шоирони намоёни гузашта дар ҳавоби як-
дигар гуфта буданд, навишта шудаанд. Чунончун ин
қитъаи Анвариро хотиррасон кардан мумкин аст:

Ба домани мижа рӯфтан зи тарфи хоро хас,
Ба милки чашм сутурдан зи рӯи хоро хор;
Ҳазор лукма ба нохун рабудан аз дами шер,
Ҳазор укда ба дандон кушудан аз сари мор;
Ба қаъри чоҳ фитодан зи осмони баланд,
Ба фарқ баршудан аз дашт чониби кӯҳсор;
Аз ин мухотира гар сад ҳазор беш ояд,
Беҳ аз ҷудоии ёрон ҳазор бор, ҳазор².

Албатта, дар суҳанони Зӯҳра муболиға, ба он тар-
зе ки дар қитъаи Анварӣ ҳаст, тафсил ва илҳами
наёфтааст, зеро ин ҷо мавриди тафсилу тавзеҳи
дати нест, аммо мақсади асосӣ, ки таъкид кардани бе-

¹ Ниг. «Намӯнаи фольклори диёри Рудаки», Душанбе, 1963, саҳ. 161.

² М. Турсунзода ба ин силсилаи шеърҳои классики муруҷиат
чаид соя дар «Қиссаи Ҳиндустон» боз як бори дигар муваф-
намуда, аз ҷиҳати ифодаи барҷастаи мазмуни ғоявии асар муваф-
фақияти калон ба даст овардааст. Дар ин бора муруҷиат ба шавад
ба асари Ю. Бобоев «Мирзо Турсунзода», Нашриёти АФ РСС То-
ҷикистон, Душанбе, 1961, саҳ. 227—228, ки мисол аз Абду-
Ҷомӣ оварда шудааст.

раҳмии подшоҳ аст, қариб ба ҳамон тарик ифода шудааст.

Дар либретто ғазал бисёр аст (ҳамагӣ ҳашт порча ба шакли ғазал омадааст) ва аксарияти онҳо ба тақлиди ғазалҳои ишқии адабиёти гузашта навишта шудаанд. Масалан, дар намонши дуйум чунин ғазале хаст:

Мархабо, аз оразат афруз шамъи хонаро,
Дар фироқи худ масузон ин қадар парвонаро.
Дар биёбони ғамат озод то ҷавлон занам,
Пора кун занчиру банди пой ин девонаро.
Соқие, хушбӯр шав, ки маҷлисоро омадаст,
Машкан аз мастӣ дубора соғару паймонаро.
Бар сарам хоҳанд гардонанд санги осие,
Дар раҳат собит намоям ваъдаи мардонро.
Рӯзгоро, баъд аз ин сангиндилиро тарк кун,
Беш аз ин дигар маранҷон хогири чононаро.
Гар ту бинӣ боз як ҷуфти қабутар дар ҳарам,
Раҳм кун, ҳозир макун, сайёд, дому доноро.

Мазмуни ин шеър асосан аз лирикаи ишқии гузашта гирифта шудааст. Лекин шакли он аз ғазалҳои классикӣ фарқ дошта, аз ҷиҳати соддагӣ ба фольклор наздик аст, вале дар айни замон ҳукм кардан мумкин нест, ки ба асарҳои фольклорӣ тамоман монанд аст. Ин ғазали М. Турсунзода аз ҷиҳати услуб дар байни шеърҳои классикӣ ва халқӣ меистад. Ба ин маънӣ шеърӣ баъзе шоирони асри XIX ва ибтидои асри XX-ро ба хотир меорад, ки эҷодиёти онҳо низ ба эътибори хусусиятҳои услубӣ дар байни адабиёти классикӣ ва фольклор меистод.

Дар либреттои «Тоҳир ва Зӯҳра» бисёр истифода шудани ин гуна ғазали ишқӣ бесабаб нест. Ғазал дар адабиёти классикӣ ва халқӣ яке аз жанрҳои асосӣ буд, ки бештар барои ифодаи мазмунҳои ошиқона истеъмоли мегардид. Аксарияти ғазалҳои мероси адабии мо дар тасвири ишқ ва тавсифи ёр гуфта шудаанд. Ҳол он ки «Тоҳиру Зӯҳра» низ чунин афсонаи халқист, ки ишқу муҳаббати ду ҷавони нокомро тараннум менамояд. Пас барои дар либретто нигоҳ доштани рӯи халқии асар маҳз ба ғазал рӯ овардани шоир ҳодисаи табиӣ буд. Ғазалҳои М. Турсунзода, ки баъзе хусусиятҳои лирикаи ишқии фольклорӣ ва классикиро дар бар мегиранд, асоси халқии пьесаро хеле қувват медиҳанд.

Шоири маъруфи совети Семён Кирсанов дар вақти намоиши даҳрузаи адабиёти советии тоҷик дар Москва дар соли 1949 умуман ба эҷодиёти М. Турсунзода, хусусан ба «Қиссаи Ҳиндустон» баҳои хеле баланд дода, аммо дар бораи «Тоҳиру Зӯҳра» чанд фикри нодуруст баён карда буд. Аз ҷумла у матни шеърӣ либретторо мазаммат карда буд, ки хулосаи фикри ӯ ин аст: «...Образҳои пурнақшу нигори кӯҳна ва шеъри анъанавӣ қарахти ин асар ба замон, ба ҳаёт, ба тараққиёти халқ мувофиқат надоранд». Албатта, ба матни пьеса ин гуна сифатҳои маъфиро нисбат додан мумкин нест. Фаромӯш набояд кард, ки шоир маҳз афсонаи халқиро ба назм даровардааст ва кӯшиш намудааст, ки дар услуби шеъраш ҳам руҳи асарҳои ишқӣи фольклорӣ ва классикӣ бештар аз ҳама риоя карда шавад. Дар ҳақиқат, шоир наметавонист, ки «Тоҳиру Зӯҳра»-и худро дар услуби «Писари Ватан» ё «Мақтуби чанговарони тоҷик» нависад. Жанр ва мавзуу мазмуни ҳар кадоми ин асарҳо дигар буда, мақсаду вазифаҳои эҷодӣ, ки шоир дар вақти навиштани ҳар яке аз инҳо дар назди худ гузоштааст, низ дигар аст ва хусусиятҳои услубӣ онҳо ҳам ба нияти бадеии нависанда мувофиқат доранд. Аз ин нуқтаи назар, дар «Тоҳиру Зӯҳра» дохил шудани баъзе шаклҳо, тарзу усулҳои тасвир ва калимаву ибораҳои, ки ҳоси адабиёти даҳанақӣ ва классикӣ буда, хусусияти анъанавӣ доранд, вазифаи муайяни ғоявиро иҷро менамоянд. Онҳо барои кушодани образҳои афсонавӣи халқӣ, баъри нишон додани он мазмуни ғоявӣ, ки меҳнатқашон бо ин асар талқин кардан меҳостанд, хеле мувофиқ эмадаанд.

С. Кирсанов як байтеро, ки мо дар боло овардем (Ғули худро ҳимоят кун ту аз ҳар офате, Зӯҳра, ки ман чун ғунҷаи нашқуфта аз ин бӯстон рафтам), мисол оварда, онро чун суханбозии хушқу ҳоли эзоҳ меҳиҳад. Ва ҳол он ки ин байт дар пайравии як байти фольклорӣ гуфта шудааст ва он байти халқиро низ мо дар боло зикр кардем. Пас, шоире, ки афсонаеро

¹ Декада таджикской советской литературы в Москве. сборник материалов, Душанбе, 1950, сах. 116.

ба назм дароварда истодааст, агар мувофиқи мазмун ва шакли як шеъри халқӣ шеъре нависад, ин кори ӯ чӣ бадӣ дорад? Баръакс, агар шоир дар тасвири эҳсосоти қаҳрамонҳои афсонаи қадимӣ аз воситаҳои тасвир ва образҳои анъанавии машҳур тамоман худдорӣ менамуд, агар у либретторо бо услубе мисли услуби «Қиссаи Ҳиндустон» ё либреттои «Арус» менавишт, бешубҳа, қораш ба сохтакорӣ меанҷомид. Зеро дар он сурат афсонаи ишқӣ аз заминаи фольклории худ ҷудо мешуд ва тасвириҳои шоир ба тасвириҳои сунъӣ ва ғайритабиӣ табдил меёфтанд. Шоир хуб кардааст, ки қаҳрамонони худро бо забони имрӯзаи интеллигенцияи тоҷик ба гап надаровардааст, балки тарзи тафаккур ва шаклҳои ифодаи эҳсосоти онҳоро аз бисёр ҷиҳатҳо ба муаллифи аслии асар — ба халқ наздик бурдааст.

Албатта, тарзи тафаккури халқ ҳамеша як хел наместад, балки бо мурури замон дигар шуда, хусусан дар давраҳои муҳимми таърих тағйироти ҷиддӣ пайдо мекунад ва имрӯз халқи тоҷик он халқе нест, ки пеш аз революция буд. Вале М. Турсунзода дар ин асар маҳз ба гузаштаи халқ муроҷиат кардааст ва бо ҷилва додани манзараҳои ҳаёти пештара ба сари мақсади имрӯзӣ омадааст. Ҳеч мумкин набуд, ки ин ҳолат ба услуби асар таъсире боқӣ нагузорад.

«Тоҳиру Зӯҳра»-и М. Турсунзода баъзе камбудихо дорад, вале онҳоро, ба фикри мо, аз дигар ҷой ҷустуҷӯ кардан лозим аст. Камбудии асосии асар баръакс ин аст, ки ҳамон шакли халқии он, ҳамон оҳанги фольклорӣ ва классикӣ ҳамеша софу беғубор набуда, гоҳо нуқсон пайдо кардааст. Дар либретто байту мисраъҳоеро, ки аз ҷиҳати шеърӣ суст буда, ба талаботи саҳни лирикаӣ ишқӣ гузашта ҷавоб дода наметавонанд, дучор кардан мумкин аст. Афсӯс, ки шоир дар нашрҳои баъдинаи пьеса ҳам чунин ҷойҳои онро таҳрир накард. Агар дар вақти ҷопи минбаъда шоир ин гуна порчаҳоро ислоҳ кунад, сифати он боз беҳтар хоҳад шуд.

Аммо умуман аз нуқтаи назари истифодаи оҳангҳои фольклор ва адабиёти классикӣ «Тоҳиру Зӯҳра»-ро нисбат ба «Шӯриши Восеъ» як қадам ба пеш шу-

моридан лозим аст. Дар «Шуриши Восеъ» роҳи асосии истифодаи мероси адаби айнан иқтибос овардани порчаҳо мебошад, ки роҳи нисбатан осонтар аст. Усуле, ки дар «Тоҳиру Зӯҳра» пеш гирифта шудааст — асосан ба воситаи шеърҳои дар рӯҳи асарҳои халқию классикӣ навишташуда ба вучуд овардани образи қаҳрамони халқӣ — бештар хусусияти эҷодӣ дорад. Ин вазифаи эҷодиро бомуваффақият ҳал намудани шоир шаҳодат дод, ки ӯ дар соҳаи аз худ намудани асосҳои шеъри халқӣ то рафт бештар ҷидду ҷаҳд нишон дода истодааст ва дараҷаи маҳорати бадеии ӯ баландтар шудааст.

Давраи Чанги Бузурги Ватанӣ ва хусусан, солҳои пас аз ҷанг давраи боз ҳам мустаҳкамтар гардидани асосҳои халқии эҷодиёти М. Турсунзода, давраи гуногунтар шудани шаклҳои зоҳирии ифодаи он буд.

Дар достони «Писари Ватан» (1942) лиризм хоси эҷодиёти ӯ бештар қувват гирифта, ҷидду ҷаҳди вай дар тасвири психологияи мардуми советӣ аввалин самараро намоён дод. Аслан мавзӯи ин дoston мавзӯи қаҳрамонист, вале шоир корномаҳои мудофеони Ватанро, ки бар зидди фашистони гитлерӣ мардона меҷангиданд, низ бо як ҳарорати лирикӣ тасвир намуда, зиёдтар аз ҳама ба кушодани олами ботинии ҷанговарони фронту ақибгоҳ аҳамият додааст. Тараннуми муборизаи халқ ба муқобили фашизм, инъикоси беҳтарин орзуву омоли мардуми ватандӯсти советӣ, кинаву адовати саҳт нисбат ба истилогарон — он ҷӣ мазмуни аслии ҳаёти халқи моро дар он солҳо ташкил менамуд, асоси халқияти дostonро фароҳам меорад. Унсурҳои фольклор ва воситаҳои тасвири классикӣ дар ин асар ҳам мавқеи калон дорад, ки моҳияти онҳо аз тарафи мунаққидони мо муайян карда шудааст¹.

Вале мо ҳоло ба баъзе асарҳои дигари шоир, ки пас аз Чанги Ватанӣ навишта шудаанд, диққат ҷалб кардани ҳастем.

¹ Масалан, мурочиат шавад ба асари Н. Шавкат «Дostonҳои замони Чанги Бузурги Ватанӣ», «Шарҳи сурх», 1960, № 2, саҳ. 123—132, инчунин асари мазкури Ю. Бобоев, саҳ. 93—115, 225—226

Пас аз Чанги Ватанӣ масъалаи сохтмони осоишта, муҳофизати сулҳ ва муборизаи зидди оташдиҳандагони чанги нав дар ҳаёти халқи советӣ мавқеи асосӣ ишғол намуд.

Солҳои Чанги Ватанӣ ва пас аз чанг солҳои ташаккул ёфтани хислатҳои хоси назми М. Турсунзода ва давраи камолоти эҷодии ӯ ҳисоб мешавад. Камолоти эҷодии шоир натиҷаи то рафт вусъат ёфтани алоқаи ӯ бо зиндагонии халқу мамлакат буд. Омӯхтани ҳаёти меҳнаткашон, тааммуқи шоир дар бузургӣ ва иқтидори халқи советӣ, ки дар корномаҳои майдони муҳориба ва баъд аз он дар муолиҷаи ҷароҳатҳои чанг зоҳир гардид, ба шеърӣ ӯ болу пар мебахшид. Нависандагони тоҷик дар он солҳои мушкил бо халқи худ ҳамкору ҳамнафас буданд, ба ғаму кулфатҳои, ки чанг ба сари мамлакати мо овард, ба шодию хурсандихое, ки аз ғалабаи оламшумул ва сохтмони азими пас аз музаффарият ҳосил мегардид, шарик буданд. Зиндагии халқ, рӯҳи халқ, он чи дар ҳаёту муборизаи меҳнаткашон чиҳати муҳим ҳисоб мешуд, дар эҷодиёти М. Турсунзода ҳам пурратар ва беҳтар инъикос меёфт.

Мавзӯи сулҳ ва дӯстии халқҳои дунё, нафрат ба ғосибон ва чангҷӯени империалистӣ дар давраи пас аз чанг ба мавзӯи асосии асарҳои М. Турсунзода табдил ёфт.

Шоир аз соли 1946, аз аввалин сафари Ҳиндустон то имрӯз муборизаи собитқадамонаи худро барои муҳофизати сулҳи пайдор дар миқёси байналхалқӣ давом дода истодааст. Дар рафти ин муборизаи ғайбона ӯ бо ҳаёти бисёр халқҳои Осиё, Африка ва Аврупо шинос шуд, ба тарзи зиндагӣ, расму одат ва ахлоқи иқтисодии сиёсии онҳо аз наздик назар андохт, ба майлу рағбат ва орзую омили онҳо диққат кард. Шоир бо меҳнаткашони оддии мамлакатҳои гуногуни Шарқу Ғарб, бо сиёсатмадорони давлатҳои бисёре, бо намоёндагони илму адаби кишварҳои мухталиф ҳамсӯҳбат мешуд. Вале ҳар чиро, ки меид ва мешунид, ҳамеша аз нуқтаи назари муҳофизати сулҳу ам-

ният, аз нуктаи назари манфиатҳои озодӣ ва истиклолияти халқҳо месанҷид ва мулоҳиза мекард, бо орзуву хоҳиш ва ҷидду ҷаҳди имрузаю ояндаи халқи советӣ муқоиса менамуд. М. Турсунзода ба мамлакатҳои хориҷа чун тамошобини беэҳтиросе сафар намекард, балки ҳар дафъа бо таассуроти рангоранге, бо фикру мулоҳизаҳои гуногуне ба Ватан бармегашт. Ҳамин фикру мулоҳизаҳои амиқ, ҳамин ҳиссиёту ҳаяҷоне, ки аз муҳокимаву муқоисаи таассуроти бешумор ҳосил шудааст, дар шеърҳои ӯ инъикос карда, ба асарҳои вай мазмунӣ баланди фалсафӣ бахшидааст.

«Қиссаи Ҳиндустон» (1947), «Ман аз Шарқи озод» (1950), «Садои Осӣ» (1955), «Ҷони ширин» (1959) ва дигарҳо маҳсули қалами шоирест, ки ба қавли худаш, «суруди сулҳро бо хуни дил, бо тапиданҳои беороми рӯзафзуни дил» менависад. Аз ҳар байти ин шеърҳо, дар ҳақиқат, тапиши дили бузурги муборизони роҳи сулҳу озодӣ ҳис карда мешавад. Дар ин асарҳо муҳимтарин масъалаҳои замони ҳозира ба миён гузошта шудаанд ва онҳо аз нуктаи назари шахси манфиатдор, зиёда аз он, аз нуктаи назари бисёр муборизони шӯрлавар ҳал гардидаанд.

Мо дар асарҳои шоир на танҳо тафаккуру тааммуқи шахси ҳаётозмуда ва муборизадида роҳи дарсҳои таърих, дар бораи тақдири халқҳо, дар бораи моҳияти аслии процессҳои таърихӣ давраи мо мебинем, балки ин тафаккуру тааммуқ бо эҳтироси пурҷӯши граждани, бо ҳамон лиризмӣ ҳаяҷонангез, ки ҳоси шеъри М. Турсунзода буда, хусусан дар давраи пас аз ҷанг хеле қувват гирифт, омехта шудааст.

Силсилаи шеърҳои, ки бо номи «Қиссаи Ҳиндустон», «Ман аз Шарқи озод» ва «Садои Осӣ» машҳур гардидаанд, фақат ба мавзӯи хориҷа бахшида нашудаанд. Дар эҷодиёти М. Турсунзода байни мавзӯи хориҷӣ ва мавзӯе, ки аз ҳаёти халқи советӣ гирифта шудааст, чандон ҷудоие ва дурӣ аз якдигар мушоҳида намешавад. Ӯ ин ду гуруҳи мавзӯёҳоро ба ҳам наздик овардааст, дар бисёр мавридҳо миёни онҳо фарқи калон нагузоштааст ва умумиятеро, ки байни онҳо ҳаст, хеле барҷаста зоҳир намудааст. Вақте ки шоир дар бораи Шарқи хориҷӣ сухан меронад, Шарқи Советӣ

низ дар пеши назари ӯ ҳафт ва ҳангоме ки аз ҳаёти мардуми советӣ шеър мегӯяд, халқҳои озодидӯсти мамлакатҳои дигарро ҳам фаромӯш намекунад.

Масалан, «Қиссаи Ҳиндустон» дар назари аввал гуё танҳо ба тасвири зиндагии пурмашаққате, ки халқи қабири Ҳинд дар зерӣ юги мустамликадорони англис ба сар мебурд, бахшида шудааст. Вале аз ин асар нуктаи назари одами советӣ, фикру зикри халқҳои мамлақати сермиллати мо, симои маънавии бунёдкорони ҷамъияти коммунистӣ низ намоён аст. Хусусан халқҳои Шарқи Советӣ, аз он ҷумла халқи тоҷик ҳеҷ гоҳ ба тақдири меҳнаткашони Ҳинд бетафовут ва бе-парво нигоҳ намекарданд. Дар шеърҳои М. Турсунзода фикру ақидаи халқи советӣ доир ба ҳодисаҳои Ҳиндустон, хусни тавачҷӯҳи халқи озоди тоҷик ба халқи ҷафодаи ва муборизи ҳинду ифода шудааст. Шоир чунин ҳақиқатро, ки халқи мо ба халқи ҳинду ҳамдардӣ ва ҳамовозӣ изҳор намуда, муборизаи ӯро дар роҳи озодию истиқлолият қомилан ҷимоят мекунад, ба аҳли олам элон кард. Халқи мо ба ғамҳои халқи Ҳинд худро шарик медонад ва ба ӯ дасти ёрӣ дароз мекунад:

Шодам,

аммо меҳурам ғамҳои халқи дигаре,
Дар назар меоварам торочашта кишваре
Халқи ҳиндуи ситамкашро расон аз мо салом,
Эй суруди ман, агар дорӣ ту ҳам болу паре.
Ман аминам, мерасад ҳар як садон мо ба ӯ,
Ҳар як овози пур аз меҳру вафои мо ба ӯ,
Қӯҳсорон ҳеҷ нагвонанд садди раҳ шаванд,
Мебарад бӯи муаттарро ҳавои мо ба ӯ.

Халқияти ин асар низ пеш аз ҳама дар ҳамин — дар ифодаи фикру ақидаи халқи советӣ зоҳир мегардад.

Шеърҳои, ки шоири тоҷик дар мавзӯи хориҷа навиштааст, яке аз зуҳуроти интернационализи пролетарии мардуми советӣ буда, ҳамраъӣ ва якдили халқҳои моро бо меҳнаткашони муборизи мамлакатҳои дигар ифода менамояд. Ифодаи барҷастаи интернационализм рӯҳи партиявии асарҳои ӯро хеле қувват додааст. Ин ғоя хусусан дар силсилаи «Ман аз Шарқи озод» хеле пурқувват аст.

Интернационализм дар адабиёти классикии тоҷик низ мавқеи калон дошт. Бисъёр намояндагони адабиёти форсу тоҷик на танҳо ба мамлакатҳои дур сафар намуда, илму маданияти онҳоро меомӯхтанд ва муҳимтарин асарҳои бадени онҳоро тарҷима мекарданд, балки дар асарҳои худ низ образи намояндагони халқҳои гуногунро ба вуҷуд меоварданд. Номи Лайли ва Мачнун, ки чун рамзи садоқату вафодорӣ дар сарзамини мо хеле шӯҳрат пайдо карда буд, аслан аз адабиёти араб омада, боиси навишта шудани чандин асари оличаноб гардидааст. Ғайр аз ин, агар иқтидори рассомии касеро таъриф карданӣ шаванд, ӯро ба «сураткашу наққоши Чин» монанд мекарданд ё агар зебоии вилоятеро баён кардан хоҳанд, онро ба мулки Қашмир ташбеҳ медедан. Ҳатто дар афсонаҳои халқӣ номи Ҳиндустон, Хитой, Арабистон ва ғайра бисъёр дучор мешавад ва намояндагони ин мамлакатҳо гоҳо ба сифати қаҳрамони асосӣ иштирок мекунанд.

Намояндагони халқҳои дигар дар адабиёти классикӣ ва фольклор гоҳ чун пирони оқилу доно, гоҳ чун мардони далеру нотарс, гоҳ чун ошиқони наҷибу содиқ ва ҳоказо — ҳамеша бо эҳтироми тамои тасвир шудаанд. Ин хусусияти адабиёти мо аз ғояи интернационализм, ки комилан ғояи халқист, сарчашма мегрифт. Интернационализи стихиявии халқ чи дар фольклор ва чи дар адабиёти классикӣ таъсир гузоштааст.

Адабиёти советии тоҷик ин анъанаро давом дод. Лекин мавзӯи хориҷӣ дар адабиёти советии тоҷик аз бисъёр ҷиҳатҳо хеле такмил ёфт ва пурра шуд. Нависандагони советӣ, ки дар мавзӯи ҳаёти халқҳои хориҷӣ асар менавиштанд, на танҳо дар пеши хислатҳои оличаноби инсонии он халқҳо ва маданияту адабиёти онҳо сари таъзим фуру меоварданд, балки пеш аз ҳама ба ҳаёти иҷтимоии халқҳо, ба масъалаҳои мубориза ва озодии онҳо диққат ҷалб менамуданд. Адабиёти советӣ, ки худ зодаи инқилоби социалистӣ ва сарояндаи озодии синфию миллӣ мебошад, дар мавзӯи хориҷӣ низ аз аҳволи халқҳои мазлум ва қидду қаҳди онҳо дар роҳи пора кардани занҷирҳои асорат сухан саркард. Ин гуна анъанани тасвири ҳаёти хориҷа дар ада-

биёти советӣ аз як силсила шеърҳои аълои В. Маяковский шуруъ шуда, баъд дар адабиёти тоҷик низ ривож ёфтаи гирифт. Аз шеърҳои Пайрав «Ҳиндустон», «Ба муносибати воқеаи Афғонистон», «Ба фалокатзадагони зилзилаи Эрон», «Як қурбонии кӯчаи буржуазии Аврупо», «Шуриши Чин ё худ воқеаи Нанкин» ва достони Лоҳутӣ «Сафарӣ Фарангистон» сар карда, то он асарҳои шоирони тоҷик, ки дар солҳои 30, 40 ва 50-ум таълиф ёфтаанд, ҳамагӣ аҳволи вазнини меҳнатқашонеро, ки гирифтори панҷаи истисморкунандагони «худӣ» ва мустамликадорон мебошанд, тасвир кардаанд.

Лекин асарҳое, ки дар ин мавзӯ дар адабиёти тоҷик то «Қиссаи Ҳиндустон» навишта шуда буданд, бештар хусусияти фошкунандагӣ доштанд: манзараҳои даҳшатноки ҳаёти халқҳои ҷабрдида, истисмори бераҳмона, фитнаву дасисаҳои капиталистон ва мустамликадоронро дар маркази диққат мегузоштанд. Шеърҳои М. Турсунзода дигар ҷиҳатҳои муҳимми мавзӯро низ нисбатан пурратар дар бар гирифт.

М. Турсунзода халқи ҳиндуҳо на танҳо ба воситаи тасвири ҳаёти мазлумонаи ӯ ва ғоратгарии мустамликадорон нишон медиҳад, балки инчунин ба тасвири манзараҳои табиати дилфиреби кишвари зебо ва шукӯҳу ҳашамати он аҳамияти қалон додааст, осори беназири меъмориро, ки боиси ифтихори халқи Ҳинд аст, бо ҳайрат ва мафтунӣ васф намуда, заковати халқ, даҳои бинокорони он ҳама осори оламшумулро тараннум намудааст.

Тасодуф нест, ки як байти шеъри «Тоҷмаҳал» ҳоло дар девори ин мақбараи зеботарини дунё ба забонҳои ҳиндӣ ва англисӣ бо оби тилло навишта шудааст.

Ғайр аз ин, шоир на фақат оху ғиғони ҳиндувони сарсаҳро дидааст, балки нафрату адоват ва муборизаи онҳоро бар зидди мустамликадорони ғоратгар низ нишон медиҳад. Дар айни замон вай кӯшиш мекунад, ки бо даъватҳои шӯълавари худ фидокорони озодихоро рӯҳбаланд намояд ва ба ғайрати онҳо ғайрат зам кунад. Ин даъватҳо низ ҳамон аз тақозои ҳисси интернационализм аст.

Бисъёр шеърҳои силсилаи «Қиссаи Ҳиндустон» аз ҷиҳати сохти устухонбанди, воситаҳои тасвир ва ғайра шеърӣ навиоварона мебошанд. Чунончи композицияи баъзе шеърҳо хеле қолиби диққат буда, гуфтан мумкин аст, ки дар лирикаи советии тоҷик ҳодисаи наведе мебошад.

Ҳарчанд ки мумкин аст, аз мавзӯю андаке дур меравем, вале дар ин бора як-ду сухан гуфтан лозим аст.

Масалан, шеърӣ «Меҳмони мағрибӣ»-ро гирем. Бунёди ин асар аз аввал то охир бар тазоду муқобила аст. Лекин тазодҳои шоир тазодҳои тафсилӣ буда, ҳар кадоми онҳо як қисми калони шеърро ташкил менамояд.

Тазоди аввал чунин аст: Шеър аз тасвири табиати кишвари Ҳинд сар шуда, шоир манзараҳои кӯҳистони Ҳиндукуш, бешазори Ҳиндустон ва соҳили дарёи Гангро пеши назари мо ҷилвагар медорад. Шукӯҳу зебӣ ва аҷоиботи Ҳинд бо ҳиссиёти баланде тасвир шуда, дар дили хонанда таассуроти ҳаловатбахше боқӣ мегузорад. Вале ин лавҳаи дилкушо бо манзараи тираву торе иваз шудааст, ки аз Ғарб омадани як «бандаи кибру виқор»-ро хабар медиҳад. Шоир портрети аълои ин «меҳмони» ғарбиро тасвир кардааст:

Меравад аз пайраҳаи кӯчабоғ,
Зинати он боғ накарда суроғ.
Мегузарад аз бари вайронаҳо,
Мадрасаю обидаю хонаҳо.
Мегузарад у нанамуда назар,
Бе ҳаяҷони дилу шавқе ба сар.
Ишқи гулу нолаи булбул асар
Ҳеҷ надоранд ба ин раҳгузар.

Аз ин қиёфаи зоҳирии «меҳмон» симои шахсии ӯро дидан мумкин нест. Шоир хостааст портрети умумии ғоратгарони аҷнабиро тасвир кунад. Дар ин тасвир хусусиятҳои асосии ҳамаи «меҳмонони» мағрибӣ, ҳамаи англисҳои мустамликаҳои ҷамъ омадааст. Онҳо симои шахси надоранд, ҳамаи онҳо ба якдигар хеле монанд ҳастанд: на халқи ҳинду, на зебоиҳои табиати кишвар, на ҳашамати осори маданияти мамлакат назари онҳоро ба худ намекашад. Ягона ҳиссе, ки онҳоро ба ин мамлакат овардааст, ҳирси сарват аст. «Амалиёти» ин «меҳмонони» ноҳонда чунин аст:

Омаду бар гардани ҳинду нишаст,
Ҷар чӣ, ки мехост, гирифт у ба даст.
Пусти рӯбоху палангон гирифт,
Ҳосили бечораи деҳқон гирифт,
Пахтаю абрешиму гандум гирифт,
Нони даҳони ҳама мардум гирифт,
Шираи ин бойзаминро кашид,
Хуни дилӣ халқи гадоро макид.

Ин ҷо он чӣ, ки мустамликадорон ба ғорат мебурданд, гуё фақат номбар шудааст. Вале ин номбари хушқу ҳолӣ нест. Аз ин мисраъҳо чӣ қадар изтиробу ҳаяҷони шоир, чӣ қадар дилсӯзии у ба халқи Ҳинд ва нафрати вай ба ғоратгарон намоён аст!

Мисраъҳои боло бо як байт, ки аз чиҳати соддагӣ, равоӣ ва пурмазмунӣ аз ҷумлаи беҳтарин байтҳои «Қиссаи Ҳиндустон» аст, ба охир расидааст:

Ҳукми вай имруз агарчи равост
Пояи ин ҳукм вале бебақост!

Ин байт ҳулосаи умумии тазоди аввал аст. Ин ҳулоса қувваи халқро дар назар дорад. Халқ дар зери он ҳама таҳқиру маҳрумӣ хомӯш нанишастааст, балки коре кардааст, ки пояи ҳукми золимони аҷнабӣ бебақо гардидааст.

Ин аст, ки қисми якуми шеър аз тасвири лавҳаи фараҳбахши табиату сарватҳои Ҳинд ва симои нафратовари мустамликадорон иборат буда, дар охир, дар байти ҳулоса симои халқ низ намудор мешавад.

Пас аз ин тазоди дуйӯм шуруъ мешавад. Лекин тазоди дуйӯм мураккабтар буда, чанд ҳолату ҳодисаеро, ки зидди якдигаранд, дар бар мегирад.

Қисми дуйӯми шеър ҳам аз тасвири манзара сар шудааст. Шоир аз тасвири Тоҷмаҳал, шаҳрҳои мӯхташам ва қўчаю бозори онҳо тадриҷан ба тасвири аҳволи мардум мегузарад. Аҳволи мардум дорои зиддият аст. Аз як тараф, баъзеҳо

Сохта аз нуқраву зар косаҳо,
Дурру зар овехта раққосаҳо,

аз тарафи дигар,

Дар талаби нон шуда ҷамъе ҳалок,
Ҳастаю афтода гуруҳе ба хок.

Вале ин ҳолати халқ ҳолати мутлақ нест, балки халқ мисли ахгари зери хокистар аст, ки метавонад шуълавар шавад:

Гарчи сари халқ шуд аз ғам сафед,
Пур бувад аммо дили ӯ аз умед.
Пайкари он гарчи чу хокистар аст,
Лек ниҳон дар дили ӯ ахгар аст.

Мушоҳидаи чунин ҳодисаҳои мухталиф, муоинаи аҳволи зиддиятноки халқу мамлакат шоирро ба фикру мулоҳизаҳои амиқе ғутавар намудааст. Шоир ба саволу хитобҳои музтарибона мегузарад ва дар давоми ин тааммуку тафаккур дар пеши чашми ӯ боз симои ҳамон «мағрибии худписанд», ки сабабгори асосии ҳама бадбахтихост, пайдо мешавад. Боз аввал портрети мағрибӣ тасвир ёфтааст:

Дар сари ӯ нест ба ғайр аз ғурур,
Дар дили ӯ — мақсади айшу сурур.
Баҳри чӣ ин мағрибии дилсиёҳ
Карда ҳарисона ба Машриқ нигоҳ?
Бурд дилашро магар ин сарзамин,
Бӯи хуши ин чамани нозанин?
Ё ҳаваси дидани бӯзинаҳо,
Ё ба каф овардани ганчинаҳо.

Саволҳои шоир бечавоб намондаанд. Баъд аз ин боз «амалиёти» мағрибӣ нишон дода шудааст, ки чавоби саволҳоро ҳам дар бар мегирад:

Ҳар чӣ, ки мехост дар ин сарзамин,
Пурра даровард ба зери нигин!
Пусти рӯбоху палангон гирифт,
Ҳосили сарпанчаи деҳқон гирифт,
Нукраву тилло зи дили кон гирифт,
Тоқату ороми фақирон гирифт.

¹ Ба фикри мо, дар ин байт иборати «ба зери нигин даровардан» нодуруст кор фармуда шудааст. Маънои ин ибора фатҳ кардан, тобеъ кардан, зери даст кардан буда, дар мавриди аз тарафи подшоҳе тасарруф шудани кишваре гуфта мешавад. Чунончи, Саъдӣ гуфтааст:

Карам кун, на пархоши киноварӣ,
Ки олам ба зери нигин оварӣ.

Аммо М. Турсунзода мақсадро чунин адо кардааст, ки «ҳар чӣ ки мехост,... даровард ба зери нигин». Ҳар чиро — пусти рӯбоху палангон, нуқраву тилло ва мисли инҳоро ба зери нигин даровардан мумкин нест, ин чизҳоро ба зери фармони худ даровардан, ба худ тобеъ кардан имкон надорад. Дар ин маврид «сарзаминро ба зери нигин даровард» гуфтан лозим буд.

Яъне шоир боз ба сари ҳамон мақсад, ки дар охири қисми якуми шеър баён ёфта буд, омадааст. Вале онро акнун боз бештар қувват дода, барҷастатар намоён кардааст. Мисраъҳои такрор ва такрори батаъғбир барои таъкиди фикр ва тақвияи он хизмат мекунанд, симои манфури истилогаронро гаштаву баргашта пеши назари хонанда намоиш медиҳанд. Чун хулосаи мантиқии ин ҳама тасвирҳои таъсирбахш боз ҳамон байт зикр шудааст:

Хукми вай имрӯз агарчи равост,
Пояи ин ҳукм вале бебақост!

Ин аст, ки қисми дуйӯми шеър низ аз тасвири манзараҳои зебо ва бошукӯҳе сар шуда, баъд чанд ҳодисаи ногувор ва мудҳиш ба онҳо муқобил гузошта шудааст. Агар дар қисми якуми шеър табиати зебои Ҳинд ва ҳайкали нафратовари золими аҷнабӣ асоси муқобилгузорино ташкил карда бошад, дар қисми дуйӯм мазмуни иҷтимоии тазод боз ҳам вусъат ёфта, аҳволи мардуми меҳнатӣ низ ба ҳашаматҳо ва аҷоиботи кишвар зид гузошта шудааст. Вале ин ҷо тазод андаруни тазод омадааст: аз як тараф — сарват ва шукӯҳи сармоядорон, аз тарафи дигар — гуруснагию кашшоқии халқ; аз як ҷиҳат — афтодаҳолӣ ва очизии заҳматкшон, аз ҷиҳати дигар — фурузонии аҳгари мубориза дар дили онҳо; аз як сӯ — «ганчи равон», аз сӯи дигар — ғорати мағрибиён. Шоир бо ин ҳама муқобилаҳо зиддиятҳои қиддии кишварии азим ва вазъияти мураккаби онро ба хубӣ ифода мекунад, дар хонанда тасаввуроти дурусте ҳосил менамояд, ки шиддати вазъият дар Ҳинд ба нуқтаи олии расидааст ва дар ояндаи наздик бояд аҳвол таъғир ёбад. Образи халқ, ки дар ҳар қисми шеър мавҷуд аст, ба ин маънӣ бовари кулӣ ҳосил мекунонад: оре, ҳамон халқи меҳнатӣ, ки сараш аз ғам сафед шуда бошад ҳам, дилаш пур аз умед аст, аҳволро дигаргун хоҳад кард, ҳамон аҳгарони зерӣ хокистар шӯълавар гардида, ба пояи ҳукми меҳмонони нохонда, ба беҳу бунёди чабру зулм оташ хоҳанд зад.

Ин гоӣ асосии шеър аст, ки дар қисми сейӯми он ба тарзи ҷамъбасти ифода шудааст:

Фурсати он аст, ки ин «меҳмон»
Тарк кунад кишвари Ҳиндустон:
Чунки дар ин мамлакат ин зарпараст
Ҳеҷ ба чизи дигаре дил набаст.
Сар назад аз мағрибии бекарам
Чизи дигар ғайри ҷафову ситам.
Тир назад мағрибии дилсиёҳ
Ќуз ба дили халқ дар ин сайдгоҳ.
Гарчи дусад сол дар ин хона монд,
Боз ба ин оила бегона монд.
Ҳукми вай имрӯз агарчи равост,
Пояи ин ҳукм вале бебақост!

Қисми сейӯми «Меҳмони мағрибӣ», яъне ҳамин шаш байт хотимаи шеър аст. Он чи дар ин хотимә баён шудааст, хулосаи умумии он ҳама муҳокимаву мулоҳизаҳоест, ки дар ду қисми асосии шеър дида будем. Шоир хонандаи худро ба ин хулосаи умумӣ бо роҳи мураккабе овардааст. Вай барои ифодаи фикр осонтарин роҳро интиҳоб накардааст, фикрҳои худро ба таври оддӣ ягон-ягон баён кардан нагирифтааст. Шоир гоҳ манзараҳои ҳаяҷонангезро зидди якдигар мегузорад, гоҳ аз тасвири манзара ба муҳокимаю мулоҳизаронӣ мегузарад, баъзан ба табиат рӯ меорад, баъзан ба аҳволи мардум ҷашми диққат меदӯзад ва ғайра. Вале бо ҳамаи инҳо ҷобачогузории манзараву эпизодҳо ба як қонунияти қатъӣ тобеъ аст. Ҳодисаи тасодуфӣ нест, ки ҳарду қисми асосии шеър як хел сар шуда, як хел ба охир расидааст. Шоир меҳоҳад, ки дар ҳарду маврид ҳам суҳанро аз як нуқта сар карда, хонандаро ба як хулоса биёрад. Гӯё шоир аз манзараву лавҳаҳои қисми якӯм, ки хонандаро ба хулосаи муайяне оварда буданд, қаноатманд нашуда, дар қисми дуйӯм боз суҳанро аз аввал сар мекунад ва ин дафъа манзараҳоро пурқувваттар ва тазодҳоро мураккабтар карда, оҳанги эмоционалии шеърро бештар қувват дода ва хонандаро ба фикру мулоҳизаҳои амиқтаре водор намуда, уро аз роҳи муътамадтаре ба сари мақсади асли меорад. Дар натиҷа тасвири кишвари Ҳинд шакли як лавҳаи мукамалеро ба худ мегирад ва ғояи асосӣ ба хубӣ таъкид ёфта, дар қисми сейӯми шеър — дар хотима ба тарзи ҷамъбаст ва хулосаи умумии инкишофи таърихии мамлакат садо медеҳад.

Бешубха, ин гуна композиция дар натиҷаи ҷусту-ҷӯи тарзҳои нави ифодаи мазмуни фалсафӣ дар шеърҳои лирикӣ пайдо шудааст. Ин тарз истифодаи бурдани тасвири манзараҳои ҳаёт, ин тавр ҷо ба ҷо гузоштани эпизодҳои гуногун пеш аз ин дар шеърҳои лирикии тоҷикӣ дида намешуд.

Шеърҳои «Руди Гаюг», «Қиссаи Ҳиндустон», «Боғи муаллақ», «Тара Чандрӣ» ва ғайра низ аз ҷиҳати сохту устухонбандӣ навад.

Силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон» нишон дод, ки маҳорати бадеии М. Турсунзода дар тасвири ҳодиса ва манзараҳои ҳаёт хеле тақомул ёфтааст. Аз ҷанд порчае, ки дар боло оварда шуд, ба хубӣ намоён аст, ки хусусиятҳои асосии шеърӣ — соддагию равонӣ ва лиризмӣ дилнишин боз бештар пурқувват шудааст, вале муҳимтар аз ҳама ин аст, ки акнун шеър нисбат ба солҳои пештара хеле пурмазмун гардидааст, ҳар як байт фикру эҳсосоти бештареро дар худ ғунҷоиш медиҳад. Акнун инони ихтиёри суҳан қомилан дар дастӣ шоир аст, шоир ҳар фикру ҳиссиёт, ҳар ҳодисаю манзараеро тасвир қарданӣ шавад, мазмуни баланди ҳаётини онро зоҳир менамояд.

Агар воситаҳои тасвири бадеии ин шеърҳоро аз назар гузаронем, чунин образҳоро низ дучор қардан мумкин аст, ки барои назми имрӯзаи мо образи қўҳна ҳисоб мешаванд. Шоир аз қор фармудани баъзе образҳои обшустаи адабиёти гузашта ҳазар нақардааст. Масалан, дар шеърҳои «Тара-Чандрӣ» дар бораи Бедил чунин гуфта шудааст:

Суҳан меронд сарбаста,

Нихон медошт маъниро,

Ба мисли донаи гавҳар, ки пинҳон аст дар дарё.

Дар ин ҷо маънии шеърҳои Бедил ба донаи гавҳар ташбеҳ шудааст, ки ҳар қас онро дарёёфт қарданӣ шавад, бояд азоби ғаввосиро ба худ раво дида, дар қабри баҳри суҳани ӯ шиноварӣ қунад. Ин мазмун дар адабиёти классикӣ бисёр дучор мешавад ва ин ҷо низ бе тағйироти муҳимме тақрор шудааст.

Дар ҳамаи шеърҳои чунин ташбеҳ ҳаст:

Магар дар хонаи абруи худ ганҷе ниҳон дорӣ,

Қи мисли мор зулфони ба гирдаш посбон дорӣ.

Ганч ва мору аждаҳое, ки онро посбонӣ мекунад, низ аз чумлаи образҳоест, ки асрҳо боз дар адабиёти классикӣ такрор шудааст.

Зиёда аз ин, ҳамон гулу булбуле, ки холо баъзеҳо аз ном бурдани онҳо истиҳола мекунанд, дар шеърҳои М. Турсунзода чанд бор дида мешавад. Чунончи дар «Меҳмони мағрибӣ»:

Ишки гулу нолаи булбул асар
Ҳеч надоранд ба ин раҳгузар.

Ё ки:

Зинати боғу чамани дилфиреб,
Руи гулу савти хуши андалеб.

Дар шеъри «Меҳмони мағрибӣ» шоир духтаронро ҳатто ба парӣ монанд кардааст:

Санъати дар нозукӣ нозуктаре,
Духтаракони ба мисоли парӣ.

Оре, ин образҳо ҳамагӣ кӯҳнаанд, вале ба ифодани мақсади шоир ҳалал нарасонидаанд, ҳатто дар хондани аввал кас аз кӯҳнагии онҳо пай намебарад, чунки онҳо ба нияти эҷодии шоир, ки моҳиятан нав аст, тобеъ гардидаанд, ба чараёни пуршиддати фикру ҳиссиёти ӯ омехта ва чун қатраи ноаёне ба он ҳамроҳ шуда зеҳни хонандаро ба сари матлаби асли мебаранд¹.

Фаромӯш набояд кард, ки ин ташбеҳу истиораҳо дар шеъри М. Турсунзода ягона воситаи ба вучуд овардани образ нестанд, балки танҳо як қузъи он мебошанд. Дар «Қиссаи Ҳиндустон» шеърҳои ҳам ҳастанд, ки хеле кам ташбеҳдоранд. Чунончи дар шеъри якӯми ин силсила, ки низ «Қиссаи Ҳиндустон» номида шудааст, фақат се ташбеҳи равшан ба назар мерасанду бас, аммо ин ҳолат боиси оқибӣ дар тасвир нест. Аз мутолиаи ин шеърҳо чунин боварӣ ҳосил мешавад, ки гап дар сари кам ё бисёр кор фармуда шудани

¹ Марҳум А. С. Эдельман қайд карда буд, ки дар шеъри «Тара Чандри» образҳои кӯҳнаву қадимии назми тоҷик бисёранд, вале аз онҳо «сифати шеър на танҳо паст намешавад, балки баръакс фатонат ва таровати махсусе пайдо мекунад» (А. С. Эдельман, Дар хусуси проблемаҳои эҷодкорона омуختани мероси классикии адабиёти тоҷик, «Шарқи сурх», 1955, № 9, сах. 85). Мутаассифона, ин масъалаи муҳим диққати мунаққидонро дигар ба худ ҷалб накард ва дар роҳи ҳалли он қадами ҷиддие гузошта нашуд.

Лекин танҳо тавсифу ташбехҳо воситаи асосии тасвири манзараи ракси назаррабо нестанд. Ин ҷо як воситаи дигари тасвир низ мавҷуд аст, ки дар ҳарду порчаи боло ҳам роли асосӣ бозидааст. Шоир барои тасвири ракс пеш аз ҳама имкониятҳои мусиқавии забон ва оҳанги вазро истифода кардааст. Интихоби калимаҳо ва сохти мисрау байтҳо чунон аст, ки шеър чун мусиқӣ садо медиҳад ва оҳанги форамии ракс аз он шунида мешавад. Мо на танҳо ҳаракатҳои раққосаро мебинем, на фақат чунбиши сабук ва озодаи у ба назари мо намоён мешавад, балки овози мусиқӣ низ гуё ба гуши мо меояд, он чӣ мебинем ва он чӣ мешунавем, байни худ ҳамоҳангии комил пайдо карда, моро ба олами аҷиби беҳамтое дохил менамояд ва тимсоли санъаткорро пеши чашми мо таҷассум медиҳад.

Шоир чӣ қор кардааст, ки шеъри у мусиқии раксро низ ифода намудааст? Пеш аз ҳама шоир ҳар мисраъро ба ду таксим карда, аз байт гуё як банди чор-мисраи тартиб додааст, ки се мисраи он қофия дорад. Ин гуна сохти байтро як намуди нави санъати чорбаҳра ҳисоб кардан мумкин аст. Ҳамин се қофия ё се саҷъе, ки дар як байт омадааст, муҳимтарин омилест, ки оҳанги мусиқавии шеърро хеле қувват медиҳад¹.

Аммо дар охири байти мисоли боло ҳар чор қисми байт ҳам қофия дорад, аз паси қофияҳо радиф ҳам омадааст ва қофияю радифи қорум ҳатто ду бор такрор шудааст («чонӣ ту, чонӣ ту!»). Илова бар ин, дар як маврид ғайр аз се қофияи асосӣ боз калимаҳои омадаанд, ки ҳамоҳангии онҳо ба ҳамоҳангии қофия монанд аст. Чунончи дар байти якуми порчаҳои боло калимаҳои «мавзунат», «пурафсунат» ва «маҷнунат» қофияҳои асосианд, вале мисраи дуйӯми ин байт на ба ду, балки ба се таксим гардида, калимаҳои «ҳаво» ва «сахро» низ мисли қофия ҳамоҳанг шудаанд.

¹ Ба ду таксим шудани мисраъ дар дигар ҷойҳои шеъри «Тара Чандрӣ», масалан дар аввали он, низ дида мешавад, вале дар ин ҷо ҳамоҳангии байт ба таври маснавий буда, қофияи сейум нест.

Вале шоир бо ин қаноат накардааст. Вай баъзе мисраъхоро чунон сохтааст, ки дар ду қисми мисраъ ҳамаи калимаҳо мугавозӣ буда, аз ҷиҳати шумора ва кайфияти ҳичоҳо баробари якдигаранд. Масалан, мисраи «Ба чунбиш мавчи даръей, ба лағзиш реғи саҳрой» чунин аст, ки аз як тараф калимаҳои «ба чунбиш» ва «ба лағзиш», аз тарафи дигар калимаҳои «мавчи даръей» ва «реғи саҳрой» ба якдигар мувофиқ ва ҳамвазнанд. Инчунин дар мисраи «Ба вақти чархгардонат, ба гирди пой печонат» («ба вақти» — «ба гирди» ва «чархгардонат» — «пой печонат») ва баъзе мисраъҳои дигар низ ҳамин ҳолат дида мешавад.

Ин аст, ки ҳар як байту мисраъ, ҳар як таркибу калима барои ифода қардани мусиқии рақс аҳамият пайдо намудааст. Байтҳо қисм ба қисм ва ҷузъ ба ҷузъ ҳамоҳанг омадаанд, ягон калима оҳанги умумиро вайрон намекунад, балки ҳар калима онро қувват медиҳад, равшантар зоҳир менамояд ва ба мусиқии ҳақиқӣ мубаддал мекунад.

Дар натиҷа мусиқии шеър ба яке аз воситаҳои муҳимми ба вучуд овардани образи санъаткори машҳури Ҳинд, ки номи аслии ӯ Тара Човдрӣ мебошад, табдил ёфтааст. То ин дараҷа бомуваффақият истифода шудани имкониятҳои мусиқагии забон ва шеърӣ тоҷикӣ боз як бори дигар хусусиятҳои лирикии истеъдоди шоирии М. Турсунзодро намоиш дод.

Тасвири рақс шаҳодат медиҳад, ки муҳимтарин хусусияти эҷодиёти М. Турсунзода — соддагии равоии шеър ва мусиқаӣ будани он, ки аз солҳои сиюм намоён шуда буд ва яке аз нишонаҳои халқияти назми ӯ буд, дар солҳои пас аз ҷанг боз бештар инкишоф ёфта ва ба дараҷаи камолот расидааст, шеърӣ ӯ боз бештар сайқал ёфта, сабуктару суфтатар шудааст, хушоҳангӣ ва гушнавозии он ба ҷое расидааст, ки образи мусиқаӣ эҷод менамояд.

Барои тасвири образи Тара Чандрӣ қаҳрамони дostonи Бедил — Комде ва Мудан талмеҳан ёдоварӣ шудаанд. Шоир байни тақдири Комде ва Тара Чандрӣ монандие дидааст. Монандии тақдири ин ду санъаткор иборат аз бадбахтии ҳардуи онҳост. Ҳам-

чунон ки қаҳрамони Бедил бо вучуди он хама муъчизакорӣ аз ғаму ғусса раҳой намеёфт, Тара Чандри ҳам «духтари сарсаҳт» аст. Дар рақсҳои маҳзунонаи Тара Чандри кулфату андӯҳи «диёру кишвари бебахти» ӯ ифода шудааст. Баъзе байтҳои М. Турсунзода низ то андозае оҳанги маҳзунона дорад ва ба ин восита аҳволи руҳияи қаҳрамони шоир кушода мешавад. Лекин дар охири шеър боз образи «субҳи озодӣ» пайдо шудааст ва шоир қаҳрамони худро даъват менамояд, ки бо санъати худ барои озодии халқаш хизмат кунад.

Дар шеъри «Тара Чандри» Ҳофиз ҳам ёдоварӣ шудааст. Шоир мафтунии худро ба холи ҳиндуи рақоса аз забони Ҳофиз бо зикр кардани байти машҳури ӯ баён намудааст:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш баҳшам Самарканду Бухороро.

Вақте ки шоир дар бораи Ҳофиз суҳан меронад, на танҳо ин байтро ба тарзи тазмин айнан нақл менамояд, балки дар дигар байтҳо ҳам аз шоири бузург иқтибос овардааст. Чунончи, дар ин мисраи М. Турсунзода: «Ғазал мегуфту дур месуфт Ҳофиз — шоири Шероз» аз суҳанҳои худи Ҳофиз иқтибос ҳафт, ки гуфта буд: «Суҳан гуфтию дур суфтӣ, биёву хуш биҳон, Ҳофиз». Ғайр аз ин, байти зерини М. Турсунзода.

Дили тоҷику эронӣ муҳаббатгоҳи Ҳофиз шуд,
Суруди ошиқон ҳамсӯҳбати дилхоҳи Ҳофиз шуд.

гӯё ҷавоби як байти машҳури Ҳофиз аст, ки гуфта буд:

Баъди вафот турбати мо дар замин маҷӯй,
Дар синаҳои мардуми ориф мазори мо.

Шоири бузург бовар изҳор карда буд, ки номаш ҷовидонӣ хоҳад монд ва шеъраш аз дили халқҳо ҷой хоҳад гирифт. Шоири советӣ миннатдории халқдорӣ аз ин устои суҳан бо ифтихор эълон менамояд.

Истифодаи мазмуни шеърҳои машҳури фольклорӣ ва классикӣ дар дигар шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон» низ ба назар мерасад. Дар шеъри «Тоҷмаҳал» «ҳиндуи побараҳна», ки корпартой кардааст, аҳволи худро ба ин тариқ баён намудааст:

Дар лаби чую ташнаи обем,
Ер дар хонаю намеёбем.

Ин мазмун аз байти фольклории зерин гирифта
шудааст:

Об дар кузаву мо ташналабон мегардем,
Ер дар хонаву мо гирди ҷаҳон мегардем.

Дар шеъри «Дар орзуи ошъён» ҳасрату надомати
мардуми бехонумони Ҳинд бо чунин мисраъҳо шуруъ
шудааст:

Чаро дар кишвари худ ошъёне
Ҳама паррандагон доранду мо не?
Уқобон дар фазои куҳсорон
Барои худ ҷаҳон доранду мо не?

Ин суханон мазмуни чунин байти Бобо Тоҳири
Урёнро ба хотир меоранд:

Ҳама морону мӯрон лона доранд,
Мани девонаро вайронае на.

Ин гуна истифода шудани мазмунҳои машҳур дар
асарҳои М. Турсунзода аҳамияти хеле калон пайдо
кардааст. Шоир дар мавридҳои муҳим қаҳрамонони
худро бо забони халқ, бо забони машҳуртарин шах-
сонӣ таърих ба гап мебарорад. Он шеърҳои машҳур
фольклорӣ ва классикӣ, ки дар даҳани халқ ба ҳук-
ми ҳикмату зарбулмасал гузаштаанд, барои барҷас-
татар ифода шудани ҳиссиёти қаҳрамонони шоир,
барои ба таври муассиртаре ба хонанда маълум гарди-
дани рози дили онҳо ёрӣ медиҳанд. Ин байтҳо шоир-
ро ба хонанда бештар наздик мекунад, мақсади уро
ба мо зудтар мерасонанд. Ҳасрату надомате, ки дар
шеъри қадимии халқӣ ё дар байти Бобо Тоҳир ҳаст,
оҳу нолаи чандинасраи мардуми меҳнатии Шарқро
ифода мекунад, аммо аҳволи халқи Ҳинд дар зер
юғи мустамликадорон бадтар шуд, ки бештар нашуд
ва ӯ ҳанӯз бо ҳамон забон, бо ҳамон сузу гудоз дар
нолиш аст.

Халқ як вақтҳо дар фольклори худ чунин гуфта
буд:

Лаънат ба касе ки аз ватан қанда шавад,
Афтад ба ғарибию ба кас банда шавад.

Аз ин байт оҳу фиғони бечорагон, ки аз дасти ҷаб-
ру зулм ҷалон ватан карда, дар ғарибӣ ва ғуломию

бандагӣ умр ба сар мебурданд, шунда мешавад. Аммо дар шеъри «Хайр, модари азиз», ки М. Турсунзода дар аввалин рӯзҳои сар шудани ҳучуми фашистони гитлерӣ навишта буд, қаҳрамони асар дар вақти ба майдони муҳориба рафта истоданаш ба модар мегуяд:

Кӣ тавонад, ки маро банда кунад,
Халқро аз ватанаш канда кунад?
Ин фақат хоби фашистона бувад,
Орзуи саги девона бувад!

Дар ин ҷо маҳз истифода шудани мазмуни байти халқӣ ба шоир имконият додааст, ки ифтихори мардуми советиро аз Ватани социалистӣ ва озодии абадӣ, боварии қатъии ӯро бар ин, ки касе дигар наметавонад ӯро аз Ватан ва озодӣ маҳрум намояд, хеле ва хеле барҷаста намоён кунад. Пеш халқ аз бева-танӣ ва бандагӣ менолид, акнун аз Ватан ва озодӣ ифтихор дорад, ба муҳофизати он тайёр аст. Ин ди-гар-унии қатъӣ дар психологияи халқ аст, ки шоир онро аз забони худи халқ ба қалам овардааст¹.

Ин аст, ки мазмунҳои фольклорӣ ва классикӣ на танҳо дар «Қиссаи Ҳиндустон», балки дар бисёр шеърҳои дигари М. Турсунзода низ мавҷуд буда, низ як воситаи ба халқ наздик шудани эҷодиёти ӯ ва ба забони халқ наздик гардидани тарзи баёни вай мебошанд.

Яке аз калонтарин асарҳои М. Турсунзода достони «Ҳасани аробакаш» аст (1954). Бо ин дoston халқияти назми тоҷик чи дар мазмун ва чи дар шакли бадеӣ ба як зинаи инкишоф болотар қадам гузошт.

«Ҳасани аробакаш» аз байни асарҳои калони шоир ягона асарест, ки лиризмӣ шеъри ӯ нисбатан кам зоҳир гардидааст. Дар ин ҷо вазифаи тасвири маншат ва бо роҳи соф эпикӣ ба вучуд овардани харак-

¹ Барои тасвири ҳаёти гузашта ва имрӯзаи халқи тоҷик дар шеъри М. Турсунзода «Муҳочир» истифода шудани мазмуни рубои фольклорӣ «Сари сарчашма рафтам ман ба вақте» дар мақолаи Р. Амонов «Қайдҳо дар бораи муносибати адабиёти советии тоҷик бо эҷодиёти даҳонакии халқ» зикр шудааст. Ниг.: маҷмуаи «Ҳаёт ва адабиёт», Душанбе, 1958, сах. 226—227.

тери комили инсонӣ диққати шоирро ба худ бештар ҷалб намудааст.

Шоир мехоҳад моҳияти он ҳама дигаргуниҳои ҷиддиеро, ки дар сарзамини тоҷикон дар давоми солҳои 20 ва 30-ум ба вуҷуд омада, симои мамлакатро нав карда, дар айни замон шуури одамонро тағйир меоданд, дар ин достони худ кушояд. Дар асар муҳимтарин процессҳои ҷамъиятӣ, ки аз аввалҳои таъсиси Ҷумҳурии Тоҷикистон шурӯъ гардида, дар ҳаёти халқ торафт пурзӯртар амал карда, охируламр дар зиндагӣ тағйироти кулӣ оварданд, нишон дода шудаанд. Дар зери таъсири омилҳои революционӣ дигар шудани ҳаёт ва тағйир ёфтани фикри одамон дар маркази диққати шоир қарор гирифтааст.

Қаҳрамони асосӣ, тақдири ӯ ва хислату характери вай чун оинаест, ки дигаргуниҳои ҳаёти халқу мамлакат дар он инъикос кардааст. Хислатҳои Ҳасан батафсил ва хеле барҷаста тасвир шудааст, мизочи тунду тез ва феълӣ хӯи аҷиби ӯро равшану возеҳ мебинем. Гоҳо чунин тасаввурот ҳосил мешавад, ки ин бебоки якраҳа ба шароити нав, ба талаботи тозаи зиндагӣ гардан нахоҳад фаровард. Лекин оқибат ҳиссиёти нав дар дили ӯ ҳам ғалаба қард, ҷаҳонбинӣ ва фикри тоза дар сари вай низ ҷойгир шуд ва ин ҳолат қувваи азими дигаргунсозии Инқилоби Октябр, аҳамияти оламшумули тағйироти социалистиро, ки дар мамлакати мо ҷараён дошт, ба хубӣ маълум мекунад.

Ҳасан ва дигар аробакашҳо дар аввали дoston ҳам чун шахси манфӣ тасвир нашудаанд. Баръакс, дар симои Ҳасан баъзе беҳтарин хислатҳои батракон ва косибони тоҷик инъикос намудааст. Сари ифтихори Ҳасан ҳамеша баланд аст, ӯ руҳияи истиқлолхоҳӣ дошта, ба қайди фармони касе тан додан намехоҳад. Вале ин хислатҳои нек, ки дар давоми муборизаи зидди истисмор пайдо шуда буданд, пас аз революция, дар шароити нави сохтмони социалистӣ баъзе натиҷаҳои манфӣ ҳам дода, барои ба ҷараёни ҳаёти нав ҳамроҳ гардидани ӯ хеле халал расониданд. Ҳасан соҳиби психологияи яккадастӣ мебошад. Меҳ-

натдустин беназири Ҳасан, касби худро бениҳоят нағз дидани ӯ, меҳри «аспи зотӣ» ва «аробаи қўқан-дӣ» — ҳамаи инҳо бо танҳондустӣ омехта шудааст. Вай ба республикаи навбунёд аз дилу чон хизмат мекунад, вале меҳоҳад ин хизматро ба танҳой адо кунад, у худро аз дигарон, аз коллектив канор ме-гирад.

Ин ҷиҳатҳои иҷтимоии симои маънавии Ҳасан ба воситаи хислатҳои шахсӣ ва хусусиятҳои фардӣ у зоҳир шуда, образи ӯ хеле мураккаб ва гуногунҷи-хат тасвир гардидааст.

Вазифаи душворе, ки дар назди шоир меистод — вазифаи тасвир намудани образи одами оддӣ, образи аробакаше, ки аз поёнтарин табақаҳои халқ ба-ромадааст, хусусиятҳои услуби дostonро муайян кар-дааст.

Муҳимтарин хусусияти услуби дoston, ки пеш аз ҳама ба назари кас мерасад, фаровон истифода шу-дани унсурҳои забони гуфтугӯ мебошад. Дар дoston, хусусан дар нутқи Ҳасан ва дигар аробакашҳо бисъ-ёр таъбиру ибораҳои гуфтугӯӣ дида мешавад. Қаҳ-рамонони асар фикру ҳиссиёти худро бо суханҳои од-дӣ, бо калимаву ибораҳои, ки одатан дар гуфтугӯӣ муқаррарӣ бисъёр дучор мешаванд, баён мекунанд. На танҳо нутқи қаҳрамонҳо, балки умуман тамоми дoston бо оҳанги гуфтугӯ, бо оҳанги забони зиндаи халқӣ фаро гирифта шудааст. Дoston хонандаро ба муҳити зиндагонӣ меҳнати мардумони оддӣ, ба му-ҳити ҳаёти маънавий, ҳазлу шӯҳӣ ва азоби рӯҳии он-ҳо дохил менамояд.

Дар аввали боби якуми дoston сӯҳбати як гуруҳ аробакашон, ки пас аз кори рӯзона дар гирди гулха-не чамъ шуда буданд, тасвир шудааст. Ин сӯҳбати онҳо чунин аст:

Чойро дода чойкаш ба Ҳасан
Гуфт, ки:

— Нуш кун ба чони ғариб,
Дур гаштӣ аз одаму олам
Ту, чавонмарди яккагард, қариб.

Душману дӯстро шинос, писар!
Дур парто хавобаландиро,

Каси одамгурез одам нест,
Кун фаромуш худписандиро.

Мо ҳам одам, аробакаш ҳастем,
Дустӣ дар миёни худ дорем.
Гар ягон рузи бад ба сар ояд,
Ҳамдигарро ҳамеша даркорем.

Ба ҳама кор ёфт мешавад, укаҷон,
Дустро ёфтан вале мушкил.
То тавонӣ, диле ба дастат ор,
Машав аз дӯстони худ баддил.

Наякӣ карда як аробакаше
Нашаро, менишаст чашм хумор,
Гуфт: — Беҳуда хун макун дилро,
Гапи бисъёр ҳаст як хара бор.

Як мақолест, ки чунин гуянд:
«Дави гусола аст то қаҳдон».
Худписанди натиҷаи хомист,
Адаби хешро нахурдаст он.

У гумон мекунад, ки якка худаш
Борбардори мамлакат бошад.
Пеши чашми ҳама қалону хурд
Гули сурхи сари сабад бошад.

Хом тушбераро, нисар, машумор,
Гир ин пилтаро зи гуши худ,
Чун пушаймон шавӣ, пушаймонӣ,
Додари ман, дигар надорад суд!

Дар ин порчаи қалон, ки сухани ду аробакашро дар бар мегирад, дар ҳар банди шеър камаш як таъбири хоси урфият ё мақолу зарбулмасале ҳаст. Дар баъзе бандҳо ҳам ягон таъбири гуфтугӯӣ ва ҳам зарбулмасалу мақоле омадааст. Аммо банди охир тамоман иборат аз инҳост. Ҳамаи инҳо ба гуфтугӯӣ ин одамони оддӣ мазмуни баланде бахшидааст. Ду аробакаш як рафиқи ҳамкасби худро насихат карда истодаанд ва дар ҳақиқат суханони онҳо ҳамагӣ пур аз панду ҳикмати халқист. Шоир ба гапи қаҳрамонони худ ягон мақолу зарбулмасали китобиро дохил накардааст, онҳо бо чунин таъбирҳо, бо чунин мақолу зарбулмасалҳо, ки дар байни халқ хеле машҳуранд, гап мезананд ва ин ҳолат асоси халқии нутқи онҳоро боз ҳам пурқувваттар мекунад. Дар банди

шашӯм зарбулмасал чун далели сухани қаҳрамон зикр шудааст ва қаҳрамон «як мақолест, ки чунин гӯянд» гӯён мақол меорад. Аммо дар дигар мавридоҳо мақолу зарбулмасал ҳатто чун далели фикр наомадааст, балки худи нутқи қаҳрамонон иборат аз мақолу зарбулмасал аст, ҳикмати халқӣ як чузъи сухани қаҳрамонон нест, балки аксаран худи сухани онҳо тамоман ба ҳикмат табдил меёбад ва онҳо ба воқеаҳои мақолҳои машҳур фикр баён мекунанд.

Аз ҳамин сабаб ин мардуми оддӣ дар назари мо чун шахсони оқилу доно, чун одамоне, ки ҳаёт дида, зиндагӣ омӯхта, хеле таҷриба пайдо кардаанд, намоён мешаванд. Вақте ки порчаи болоро мехонем, аз суҳанони ду персонажи эпизодии асар ба гӯши мо овози халқи меояд, мо овози халқеро, ки бунёди зиндагиро гузоштааст ва ҳикмати ҳаётро кашф кардааст, мешунавем.

Вале панду ҳикмат ба тасвири сӯҳбат обу ранги романтикӣ набахшидааст (ва ҳол он ки дар достони «Писари Ватан» образи падари Қодир, ки низ тимсоли ақлу хиради халқ аст, то андозае хусусияти романтикӣ пайдо карда буд). Тасвири шоир тасвири сӯҳбати оддии муқаррариест, ки одамон бо соддатарин забони гуфтугӯ гап мезананд. Оҳанги гуфтугӯи сухани онҳоро бисёр таъбиру ибораҳои умумихалқӣ, аз қабилӣ «нӯш кун ба чони ғариб», «мо ҳам одам аробакаш ҳастем», «беҳуда хун макун дилро», «гапи бисёр ҳаст як хара бор», «якка худаш» ва мисли инҳо хеле қувват додааст. Панду ҳикмат сухани қаҳрамонро аз оҳанги гуфтугӯ дур накардааст, балки баръакс худи панду ҳикмат бо оҳанги гуфтугӯ адогардида, шакли ҳаёти ба худ гирифтааст.

Оҳанги гуфтугӯ хусусан дар забони қаҳрамони асосии асар Ҳасан аҳамияти калон пайдо намудааст.

Шоир қаҳрамони асосии худро аз аввалин банди асар бо забони хос ва тарзи гуфтори махсуси ӯ ба мо мешиносонад:

Пушт, машқоб!

Бохабар, мардум!

Ба қафоят нигоҳ кун, нонвой!

Ҳой ҳезумфуруши варзобӣ,

Хари худро каш аз даруни лой!

Дар ин порча сохти мисраъҳо ва ҷои аъзоҳои ҷумла низ комилан мутобиқи гуфтугӯст. Аз хамин суханони Ҳасан сар карда мо то андозае аз характери ӯ, аз феълӣ атвори вай хабардор мешавем. Ин дӯғу валвала, ин хитобу итобҳои вай ҳамон аломати тундии мизоч ва боварии мағрурони ӯ ба қувваи худ аст. Ин хислатҳои асосии Ҳасан дар рафти тасвирҳои минбаъда тадриҷан хеле пурра ва ҳартарафа кушода шудааст. Яке аз муҳимтарин лаҳзаҳои асар, ки барои фаҳмидани хислатҳои Ҳасан ёрии калон мерасонад, ҷавоби ӯ ба панду насиҳатҳои ҳамон ду аробақаш аст. Ҳасан ба ҳамкасбони худ, ки аз дили соф ба ӯ мурочиат карда буданд, чунин ҷавоб медиҳад:

Нестам ман зи ту забонкӯтох,
Пуш барвақтар даҳонатро!
Ҳасан оё саги туро «тур» гуфт,
Ё ки кардаст нима понатро?

Ман ба роҳи худам, ту ба роҳи худ,
Машав аз ман, йигит, домангир.
Асли олампаҳохро кардаст
Ба мани камбағал худо тақдир.

Девкор аст асли зотин ман,
Заррае ҳам ба нуги ноҳуни он
Аспҳои дигар намеарзанд,
Рашкат ояд агар, қаланфур мон.

Аз ин суханони Ҳасан, ки дар сари қаҳру ҷаҳл гуфтааст, бисъёр ҷиҳатҳои характери ӯ хеле хуб зоҳир мешавад. Ҷавоби ӯ ҷавоби дағали як чапанест, ки дар вақти оташинӣ ҳар чӣ ба даҳанаш ояд, мегӯяд. Дуруштии табиати вай аз бисъёр калимаву ибораҳои, ки дар нутқаш кор фармудааст, намоён аст. Вақте ки Ҳасан ба рафиқи насиҳатгари худ «даҳонатро пуш!» мегӯяд ва хусусан ҳангоме ки беиба «рашкат ояд агар, қаланфур мон!» мегӯяд, мо хис мекунем, ки ӯ айёқи бебокест ва дар чунин мавридҳо аз алфози қабҳ ва ҳақорати саҳт ҳам худдорӣ намекунад. Ин гапҳои ӯ, инчунин иборатҳои «сағро тур гуфтан», «нонро нима кардан», «ман ба роҳи худ, ту ба роҳи худ» ва мисли инҳо аз забони гуфтугӯ гирифта шудаанд. Хислатҳои Ҳасан на танҳо аз мазмуни гапи ӯ, на фақат аз чӣ гуфтани вай, бал-

ки инчунин аз тақрири суханаш, аз ҷи гуна лафзро истифода кардани вай, аз калимаю ибораҳое, ки шоир аз забони гуфтугӯ эҳтиёткорона интиҳоб кардааст, низ маълум мешавад.

Вале образи Ҳасан образи мураккаб аст. Дар дoston характери вай ҳарҷониба ва хислатҳои ӯ гуногун тасвир шудаанд. Чунон ки устод Айни чапан ва олуфтаҳои Бухороро тасвир намуда, пеш аз ҳама ба сифатҳои баланди инсонӣ ва начобати камназири онҳо диққат ҷалб карда буд, М. Турсунзода низ дар симои қаҳрамони худ бисъёре аз ин сифатҳоро дидааст. Ҳасан дар як маврид агар айғоқи гузаро бошад, дар мавриди дигар ошиқи шайдост, ки ишқ начобати дили уро ошкор намуда, ба нутқи ӯ назокате додааст:

Гарчи дар осмон кабутари чуфт
Менамояд баландтар парвоз,
Вақти парвоз бози танҳогард
Қай шавад бо кабутарон дамсоз.

Одаи шири хом хурда бувад,
Ногаҳонӣ ба дом меафтад,
Дода аз даст ақлу ҳуш, ба гапи
Ёри ширинкалом меафтад.

Ҷолиби диққат аст, ки дар ин ҷо нутқи ӯ ҳикматомез ва хеле образнок аст ва ин ҳикмату образҳо ҳамагӣ халқӣ буда, бевосита аз фольклор гирифта шудаанд. Дар бисъёр мавридҳои дигар ҳам забони Ҳасан чунин хусусият дорад ва мо тадриҷан бовар ҳосил менамоем, ки касе, ки соҳиби ин гуна дили начиб буда, ба шарофати меҳнати ҳалоли худ то ин дараҷа аз ҳикмати зиндагонӣ баҳраманд гардидааст, охир дар ҳаёт роҳи дурустero хоҳад ёфт. Шоир ҳам дар тасвирҳои минбаъдаи худ ба ҳамин ҷиҳатҳои умедбахши характери қаҳрамон бештар аҳамият дода, дар зери таъсири пешравтарин ҳодисаҳои ҳаёти нав то рафт инкишоф ёфтани беҳтарин хислатҳои ӯро ягон-ягон таъкид намуда, дар охир ба кулӣ дигар шудани феълӯ атвори ӯро нишон медиҳад.

Оханги гуфтугӯ на танҳо дар забони қаҳрамони асосӣ ва дигар персонажҳои дoston дида мешавад, балки ба нақли худи шоир низ хос аст. Тасвири ҳаё-

ти Ҳасан бо суханҳое, ки ба ифодаи кайфияту руҳияи
ӯ мувофиқ аст, бо истифодаи фаровони воситаҳои
тасвирии забони гуфтугӯ адо гардидааст. Чунончи
дар банди зерин:

Асп — зотӣ, ароба — кӯқандӣ,
Дар бадан дошт чакмани моҳут,
Шахси танҳову як сару ду гӯш —
Ҳамаи давлати Ҳасан ин буд.

Ин ҷо мисраи якӯм пурра аз гуфтугӯи муқаррарӣ
гирифта шудааст. Мисраи сейӯм, хусусан ибори «як
сару ду гӯш» низ ҳамин гуна аст. Ин ибораҳо барои
характеристикаи қаҳрамон хеле муносиб афтадаанд
ва ҳар кадоме ҷузъиётеро дар бар мегиранд, ки ба-
рои нишон додани аҳволи руҳияи Ҳасан хеле муҳим
аст. Алалхусус мисраи якӯм дар чанд ҷои дoston ай-
нан такрор шуда, ғурури Ҳасан ва ифтихори уро аз
аспу аробааш гаштаву баргашта таъкид менамояд.

Дар тасвири манзараи табиати баҳорон чунин
байт ба назар мерасад:

Порча-порча замин сабз ба чашм
Буд мисли палоси серьямок.

Ташбеҳи ин байт бевосита аз ҳаёти камбағалони
он даврае, ки дар қисми якӯми дoston тасвир шуда-
аст, ба адабиёт омада, низ роли чунин ҷузъиёти хур-
дери бозидааст, ки хонандаро бо замони воқеа ва
шарҳи ҳоли қаҳрамони шоир шинос мекунад.

Ё ки дар ҷои дигар шоир мегӯяд:

Кур шуд чашми рӯзу шом омад,
Соя афканд шаб ба гирду пеш.

«Кур шудани чашми рӯз» аз маҷозҳои халқист, ки
дар назми советии тоҷик пеш аз ин ҳам кор фармуда
шуда буд, аммо ин ҷо ба руҳияи умумии тасвир хеле
мувофиқ омадааст.

Хуллас, ки истеъмоли фаровони унсурҳои забони
умумихалқии гуфтугӯ аз муҳимтарин хусусиятҳои ус-
луби шоир дар дostonи «Ҳасани аробакаш» аст, ки
барои амали шудани нияти бадеии ӯ ба беҳтарин тар-
зе хизмат мекунад. Унсурҳои забони халқ ва оҳанги
гуфтугӯ ҷи дар суҳани қаҳрамонҳо, ҷи дар характе-
ристикаҳои муаллиф, ҷи дар пейзаж — умуман сар то

сари дoston дучор мешавад ва аз ин хусус боз ми-
солхон бисъёре овардан мумкин буд.

Шоир дар бораи тақдири халқи худ дoston сарои-
дааст, вай оддитарин марди меҳнатиро қаҳрамони
асосии асар қарор дода, нишон додани бехтарин хис-
латҳои вай, кушодани симои оличаноби уро назди худ
вазифа гузоштааст. Бешубҳа, иҷрои ин вазифа аз шо-
ир ҷустуҷуи роҳҳои нави тасвири бадеиро талаб ме-
кард ва у роҳи дурустero пеш гирифтааст. Услуби
дostonи «Ҳасани аробакаш» услубест, ки шарҳи хо-
ли халқ бо забони худи халқ омадааст.

Чунон ки дар боло дидем, шоир дар дигар асар-
ҳои худ — дар лирикаи солҳои сийӯм, дар «Шуриши
Восеъ», «Тохиру Зухра» ва ғайра низ маҳз ба забони
халқ шеър суруда буд, вале дар ҳар кадоми ин асар-
ҳо як хусусияти дигари забони халқи мо, як ҷиҳати
нави маънавиёти у ошқор мегардид. Дар «Ҳасани
аробакаш» боз як дари дигаре аз ганҷинаҳои пурсар-
вати забони тоҷики кушода шудааст. Шоир дар «Ҳа-
сани аробакаш» чунин имкониятҳои тасвирии забон-
ро кашф кардааст, ки барои ба тарзи наво ҳал кар-
дани бисъёр масъалаҳои муҳими эҷодӣ имконият
медихад.

Он тарзи истифодаи забони гуфтугу, ки дар «Ҳа-
сани аробакаш» дида мешавад, дар назми советии
тоҷик ҳодисаи навест. То ин вақт оддитарин унсурҳои
забони гуфтугу дар ягон асари калони назмӣ барои
ҳалли ин гуна масъалаи муҳими эҷодӣ то ин дараҷа
роли калон набозида буданд. Қадаме, ки дар ин роҳ
М. Турсунзода гузоштааст, қадаме якум буда, барои
инкишофи минбаъдаи назми реалистонаи тоҷик им-
кониятҳои наво мекушояд.

Хеле ҷолиби диққат аст, ки ин муваффақияти шо-
ири тоҷик, бешубҳа, дар натиҷаи омузиши эҷодкоро-
наи назми реалистонаи рус имконпазир гардидааст.
Дар соҳаи истеъмоли имкониятҳои тасвирии забони
оддии гуфтугу, ки дар ҳақиқат ҳадду канор надорад,
назми классикӣ ва советии рус таҷрибаи пурқимате
захира кардааст, ки барои шоирони халқҳои мамла-
кати мо дар соҳаи тақмил додани реализми назм
дарси ибрат хоҳад буд. Дастурҳои эҷодии истифодаи

имкониятҳои забони гуфтугӯ чун воситаи типсозии бадеӣ ва тасвири реалистонаи ҳаёти халқ асосан дар эҷодиёти Некрасов таъин гардида буд ва аз тарафи шоирони советии рус хеле тараққӣ дода шуд. Нуктаҳои асосии ин дастурҳои эҷодиро ба таври махсус аз худ кардани М. Турсунзода маҳз дар «Ҳасани аробакаш» бештар намоён шуд. Аз ин нуктаи назар «Ҳасани аробакаш» барои фаҳмидани як хусусияти бисёр аҷибии таъсири адабиёти рус хеле ва хеле ибратомӯз аст. Таҷрибаи адабиёти рус шоири тоҷикро илҳом бахшидааст, ки унсурҳои забони гуфтугӯи тоҷикро ба назми тоҷик фаровон дохил кунад. Омузиши адабиёти рус боиси ин шудааст, ки таъбирҳои тоҷикии хоси урфият, калимаҳои ибораҳои гуфтугӯ, маҷозҳои халқӣ барои ба вучуд овардани образи халқӣ дар асарҳои калони назми тоҷикӣ бо ин муваффақият сафарбар гардид. Лекин ин ҳодиса бояд моро ба тааҷҷуб намононад. Адабиёти рус, ки халқияти назми реалистонаи он асосҳои мустаҳкамро дошта, бо шакли намудҳои гуногун ва ранг ба ранг зоҳир гардидааст, адибони моро меомӯзад, ки сарватҳои бепояни ганҷинаи забони халқиро бо мақсади тасвиркорӣ бо ҷӣ роҳҳои истифода бояд кард, аз он боз ҷӣ имконияту василаҳои ҷустуҷӯ бояд намуд ва ҳоказо.¹

Ба ин маънӣ таъсири адабиёти рус боиси мустаҳкамтар шудани халқияти назми тоҷик ва шаклҳои нав пайдо кардани он гардидааст.

Албатта, барои амалӣ шудани ин мақсад аз шоири тоҷик талаб карда мешуд, ки ба халқӣ худ хеле наздик бошад, ҳаёти вай, забони ӯро ба хубӣ донанд. М. Турсунзода комилан тайёр буд, ки ба ин талаб ҷавоби қаноатбахше диҳад. Хеле нағз донишмандони забони халқ ба ӯ имконият дод, ки бо илҳомии адабиёти рус василаҳои нави тасвирро аз гуфтугӯи халқ кашф намояд ва онҳоро ба воситаи асосии тасвири реалистонаи образ ва манзараҳои ҳаёт табдил диҳад. Ин кор

---

¹ Ин гуна таъсири адабиёти рус дар насри имрузан тоҷик бештар дида мешавад. Дар ин бора ба мақолаи «Баъзе лаҳзаҳои инкишофи насри тоҷик», ки дар ҳамин маҷмуа омадааст, мурочиат шавад.

аз шоир дониши фаровон, таҷрибаи калон ва маҳорати баланди бадеи талаб мекард. Навиоварӣ дар адабиёт самараи меҳнати пурмашаққат ва ҷустуҷӯи мунтазами эҷодист, ки ин ҳақиқат бо мисоли «Ҳасани аробакаш» боз як бори дигар тасдиқ ёфт.

Албатта, ба таври қатъӣ ҳукм кардан мумкин нест, ки шакли халқии шеърӣ М. Турсунзода тамоман беиҷтисоб аст. Ҳарчанд ки тозагии шеър ва қувваи азими эмоционалӣ пайдо кардани он аз фазилаҳои намоёни эҷодиёти М. Турсунзода аст, вале дар баъзе мавридҳо асарҳои ӯ аз камбудии шакли ҳоли нестанд.

Масалан, гоҳо дар шеърҳои ӯ дуруст рӯя нашоудани муносибати суҳанро мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар достони «Ҳасани аробакаш» шоир мегӯяд:

Чашму рӯи Ҳасан сиёҳӣ зад,
Ларза дар узвҳои он афтод.

Айби ин байт иборат аз он аст, ки шоир иборан халқии «сиёҳӣ задани чашм»-ро дар шакли нодурусти «сиёҳӣ задани чашму рӯӣ» овардааст. Иборан «сиёҳӣ задани чашм» аз он ҷо пайдо шудааст, ки одатан аз ҳаяҷон гардиши сар ҳосил шуда, дунё ба назари кас торик менамояд. Аммо дар ин маънӣ калимаи «рӯӣ» асло ғунҷоиш надорад ва маънои иборан рехтаи халқиро вайрон мекунад.

Ғайр аз ин, аз ҷи сабаб бошад, ки дар байти боло ба ҷои ҷонишини «ӯ» ва «вай» ҷонишини «он» оварда шудааст, ки ишора ба Ҳасан аст. Умуман дар достони «Ҳасани аробакаш» ин ҳодиса бисёр воқеъ шудааст. Ҳол он ки нисбат ба инсон қор фармудани ҷонишини шахсии «вай» ва «ӯ» маъмултар аст, ки дурусташ низ ҳамин аст. Чунончи устод Айни ҳамеша ба қадри имкон аз истеъмоли ҷонишини шахсии «он» нисбат ба одам худдорӣ мекард.

Вайрон шудани иборан халқӣ дар дигар ҷои достон низ дида мешавад:

Хулласи гап, ки обрӯи Ҳасан
Шуд мубаддал ба як пули пуччак.

Ин байти хубест, ки бунъеди он комилан бар ибораҳои халқӣ буда, андаке юмор ҳам дорад ва ба аҳволи қаҳрамони худ бо лабханде назар кардани шоирро ифода менамояд. Вале шоир ба иборҳои халқӣ тағйирот дохил кардааст ва ин тағйирот, ба фикри мо, ноҷоиз аст. Асли иборҳои халқӣ ин аст, ки мегуянд: обрӯяш як пули пучак шуд. Яъне обрӯяш чунон паст шуд, ки қимате надорад. Ва ҳол он ки ибора ба он шакле, ки дар байти мазкур омадааст, ин маъниро намедиҳад. Дар байти шоир гӯё обрӯй ба пули пучак мубаддал шудааст, яъне ба пул табдил ёфтааст. Ин шакли таъбир аз шакли халқӣ он хеле дур аст, дигаргунӣ, ки шоир дохил кардааст, боиси суффататар шудани сухани халқӣ ва беҳтар намоён шудани маъноӣ он нагардидааст, балки баръакс мазмунӣ маҷозии онро сусттар кардааст.

Шеърӣ «Дар ёди кас» (силсилаи «Қиссаи Ҳиндустон») чунин байте дорад:

Халқи онро кӣ чунин хораш намуд?
Дар парешонӣ кӣ водораш намуд?

Ин ҷо барои як предмет ду пурқунандаи бевосита воқеъ шудааст: модоме ки калимаи «халқ» расоянди «ро» қабул кард, бандаки «аш» зиёдтӣ, ё баръакс модоме ки «аш» омад, «ро» барзиёд аст... Ба ин тариқ омадани ду мафъул хилофи қоида аст ва матлабро бидуни яке аз онҳо ифода кардан лозим буд.

Дар шеърӣ «Қиссаи машхур» ин байт ҳаст:

Ҳар кишваре, ки
озод агар нест,
Нафъе ба одам
з-он мамлакат чист?

Ин ҷо пайвандаки «агар» зиёдтӣ, на танҳо зиёдтӣ, балки ба ин тарз омадани ду пайвандак («ки» ва «агар») низ хилофи қоида аст. Дар назари аввал гӯё ин ҷумлаи мураккабест, ки бо ҷумлаи пайравӣ муайянқунанда омадааст ва бинобар ин пайвандаки «ки» зикр шудааст. Вале баъд боз «агар» зикр ёфта, ҷумлаи пайравро ба ҷумлаи шартӣ табдил додааст. Дар натиҷа ҳоло маълум нест, ки ҷумлаи пайрав ҷумлаи муайянқунанда аст ё шартӣ.

Мумкин аст, ки ин гуна нуқсонҳо дар назар норасоии хурде намоянд, вале аз онҳо чашм пӯшидан лозим нест. Инҳо ба тозагии шеър халал меоранд ва ҳол он ки тозагию софии шеър ва бе ғилу ғиш будани он яке аз шартҳои асосии халқияти шакл аст.

Хусусан дар «Ҳасани аробакаш» барин асаре нисбатан бештар дучор шудани чунин байту мисраъҳо барои мо хеле ноғувор аст. Чунон ки гуфта шуд, дар ин асар чун яке аз воситаҳои асосии типсозӣ ва тасвири реалистона истифода шудани унсурҳои забони халқӣ ва оҳанги гуфтугӯ дар назми тоҷик таҷрибаи аввалин аст ва қадами аввал, албатта, аз камбудӣ ҳолӣ нахоҳад буд. Вале «Ҳасани аробакаш» сазовори ин аст, ки ягон мисраи он нуқсони шеърӣ надошта бошад.

Аз нуқсони забон, аз байту мисраъҳои оддӣ тамоман тоза шудани шеъри М. Турсунзода халқияти назми ин устои суҳанро боз ҳам мукамалтар хоҳад кард.

* * *

Яке аз муваффақиятҳои калони М. Турсунзода ин аст, ки дар эҷодиёти ӯ халқияти баланди мазмун бо шаклҳои муносибе, ки низ комилан халқӣ ҳастанд, ифода шудааст. Вақте ки асосҳои халқии эҷодиёти ӯро таъин карданӣ мешавем, бояд пеш аз ҳама аз ин нуқтаи назар мувофиқати кулӣ доштани мазмуну шакли асарҳои ӯро қайд намоем.

М. Турсунзода дар давраи камолоти эҷодиёти худ ба ҳар мавзӯе, ки рӯй орад, ҳар ҳодисаеро, ки ба риштаи назм кашидани шавад, ба ӯ муяссар гардидааст, ки тасвириро ба дараҷаи баланди ҳаққоният расонад. Чи «Қиссаи Ҳиндустон» ва «Ман аз Шарқи озод», чи «Садои Осиё» ва «Ҷони ширин» мазмуни баланди фалсафӣ дошта, фикру зикри мардуми советӣ ва ҳиссиёту ҳаяҷони онҳоро ба камоли пуррагӣ ва ҳаққоният тасвир мекунад. Достони «Ҳасани аробакаш» ғалабаи ғояҳои олиии коммунизмиро дар шуури меҳнатқашони оддӣ тоҷик нишон дод ва хусусиятҳои асосии як давраи муҳими таърихи халқи моро ҳаққонӣ тасвир намуд. Шоир халқи худ, ҳаёту

мубориза ва омолу андешаи ўро ба хубӣ мелонад ва барои тасвири барҷастаи он сухани баланди бадеӣ ёфта метавонад. Ҳамин ба хубӣ дониستاني ҳаёти халқи худ ба ў имконият додааст, ки дарду аламҳои халқҳои мазлуми Шарқро низ ба хубӣ дарк кунат ва қувваи азими муборизаи онҳоро дар роҳи озодӣ ва сулҳу амният тараннум намояд.

В. Г. Белинский мегуфт: «Ҳар он чӣ ҳаққонист, — халқист». Шоири мо эҳсосоти ҳақиқии халқи совети, азизтарин орзую омили халқҳои Осиё ва Африкаро ба гӯши аҳли олам мерасонад ва ин асоси халқияти назми ўро ташкил медиҳад.

Дар байни мавзӯёти эҷодиёти М. Турсунзода ва фаъолияти ҷамъиятию сиёсии ў алоқаи қавӣ вучуҷ дорад. Муваффақияти беназири «Қиссаи Ҳиндустон» сабаб шуд бар ин, ки шоир тадриҷан дар арсаи байналхалқӣ ба муборизи роҳи сулҳ ва озодии халқҳо табдил ёбад. Ҳар қадар ки фаъолияти сиёсию ҷамъиятии ў дар Иттифоқи бузурги Советӣ ва дар микъёси байналхалқӣ бештар вусъат меёфт, мавзӯи сулҳу амнияти аҳли ҷаҳон ва истиқлолияти халқҳои Осиёву Африка низ дар эҷодиёти ў бештар мавқеъ ишғол намуда, то рафт чуқуртар ва мураккабтар мегардид. Шеърҳои, ки М. Турсунзода дар бораи Шарқ ва мухофизати сулҳ, бар зидди мустамликадорон ва оташдиҳандагони ҷанг навиштааст, аз номи миллионҳо мардуми озодидӯст ва сулҳҷӯй садо медиҳанд.

Назми М. Турсунзода имрӯз на танҳо аз доираи адабиёти тоҷик берун шуда, дар адабиёти советии гуногунмиллати умуми Иттифок мавқеи калон ишғол кардааст, балки зиёда аз ин, бисёр халқҳои Шарқи хориҷӣ, онҳое, ки дар Осиё ва Африка акнун озодӣ ба даст овардаанд ё барои истиқлолияти комил мубориза бурда истодаанд, шеърҳои М. Турсунзодаро чун садои дили худ қабул кардаанд.

Бешубҳа, ин саодат ба шоири тоҷик аз он сабаб муяссар шуд, ки эҷодиёти вай пеш аз ҳама ба халқи худ наздик аст ва ў маҳз бо чашми халқи худ ба олам назар мекунад.

АВВАЛИН АСАРИ ТАЪРИХИИ ТАРЧИМАИҲОЛИ ДАР ДРАМАТУРГИЯИ ТОЧИК

Номи мардони бузурги таърих дар муҳимтарин давраҳои тараққиёти ҷамъият ҳамеша ҳамдаму ҳамдасти намоёндагони пешқадами халқ буда, барои пешрафти ҳаёт хизмат хоҳад кард. Бузургии онҳо низ дар ҳамин аст, ки аҳамияти афкори ақидаҳо ва идеалҳои ҷамъиятии онҳо фақат бо як давраи муайян, танҳо бо замони зиндагии худашон маҳдуд нагардида, балки наслҳои ояндаро низ дар роҳи бахту саодат ба мубориза руҳбаланд менамояд. Эҷодиёти мутафаккирон ва шоирони бузург маҳсули замони худ бошад ҳам, доимо ба оянда нигаронида шудааст.

Агар нависандагони советӣ дар асари худ ба образи ин гуна шахсиятҳо мурочиат кунанд, пеш аз ҳама чунин чиҳатҳои онро ҷустуҷӯ менамоянд, ки ба замони мо ҳамсадо бошад ва ба мақсаду вазифаҳои бунёдкорони ҷамъияти коммунистӣ мувофиқ ояд. Он гоҳ мавзӯи таърих тамоман оҳанги ҳозиразамон пайдо мекунад ва дар муборизаи бошарафи ҳамзамонони мо ба аслиҳаи бурроӣ табдил меёбад.

Сотим Улуғзода дар пьесаи «Рудаки» (1958) воқиаҳои ҳазор сол пеш аз инро мавриди тасвир қарор додааст, вале комилан рӯ ба замони мо дорад. Драматург ба воситаи образи сардафтари адабиёти классикии форсу тоҷик чунин масъалаҳоеро пеш гузоштааст, ки на фақат дар замони Сомониён аҳамияти калон доштанд, балки дар давраи мо ҳам аҳамияти худро гум накардаанд. С. Улуғзода қушиш кардааст, ки драмаи ӯ дорои мазмуни баланди фалсафӣ бо-

шад. Образи шоири бузург ва муборизи роҳи ҳақиқат моро дар бораи мавқеи санъаткор дар ҷамъият ба фикру мулоҳизаҳо мебарад ва маҷбур мекунад, ки дар хусуси вазифаи ҷамъиятии аҳли қалам гаштаву баргашта фикр кунем. Ин масъала комилан масъалаи ҳозиразамон аст ва дар асоси материали таърихи гузашта ҳал гардидани он аҳамияташро кам намекунад.

Мулоқоти роҳбарони партия ва ҳукумат бо ходимони адабиёту санъати советӣ, ки дар моҳи декабри соли 1962 ва моҳи март соли 1963 барпо гардид, боз як бори дигар нишон дод, ки дар давраи муборизаи шадиди ду идеология — идеологияи социалистӣ ва буржуазӣ масъулияти азими худро фаромӯш кардани баъзе санъаткорон чӣ оқибатҳои баде метавонад биёварад. Партия ходимони санъат, адабиёт, матбуот ва ғайраро даъват менамояд, ки ҳамеша ҳомию мададгори қувваҳои пешрави ҷамъият бошанд, дар роҳи сохтмони коммунизм, ки орзую умеди чандинасраи тамоми инсонияти тараққиҳоҳ бар он аст, собитқадамона мубориза баранд.

Мубориза дар роҳи саодати халқ доимо ягона мақсади нависандагони ҳақиқӣ буд ва минбаъд низ чунин хоҳад буд. Ҳаёти Рӯдакӣ, Саъдӣ, Аҳмади Дониш ва дигар бузургон намунаи барҷастаи ин аст. Ин фикр дар драмаи С. Улуғзода аз аввал то охир таъкид шудааст. Гуфтан мумкин аст, ки мавзӯи аслии асари С. Улуғзода ҳаёти Рӯдакӣ не, балки масъалаи «нависанда ва халқ», «ҳаёт ва адабиёт» мебошад.

Пьесаи С. Улуғзода ба муносибати ҷашни 1100-солагии устод Рӯдакӣ навишта шуда буд.

Ин асар аввалин намунаи жанри таърихӣ тарҷимаиҳолӣ дар драматургияи тоҷик аст.

Дар асари бадеӣ ба вуҷуд овардани образи Рӯдакӣ барин шахсони таърихӣ вазифаест, ки дар назди нависанда мушкilotи зиёде пеш меорад, зеро дар сарчашмаҳои таърихӣ тарҷимаи ҳоли Рӯдакӣ боқӣ намондааст. Танҳо чанд маълумоти пароканда то замони мо расидааст, ки аз онҳо зиндагии пурҷӯшу хурӯше ба сар бурдани шоирро пай бурдан мумкин

аст. Дар ин сурат ягона сарчашмаи муътамади драматург ҳамано шеърҳои худи Рӯдакӣ буд, ки бо вучуди камшуморӣ табиати оташбор ва омолу орзуҳои шоирро ба хубӣ ифода кардаанд.

Образи Рӯдакӣ дар драма пас аз бориксанҷона омӯхтани мероси адабии шоир ва шоирона ҳис кардани нозуктарин нуктаҳои он офарида шудааст. Муҳимтарин хислатҳои инсонӣ ва ақидаҳои иҷтимоию сиёсии Рӯдакӣ комилан дар асоси амиқ дарк карда шудани ашъори у таъин гардидааст ва маҳз дар тасвири хислату ақидаҳои шоир драматург аз бофтаи бадеӣ ва таҳмини илмӣ даст кашадааст. Ин гуна рафтор имконият додааст, ки образи Рӯдакӣ таърихан дуруст ва бемуболиға тасвир шавад.

Бофтаи бадеӣ дар мавриди таъин намудани баъзе вазъияту шароити конкретӣ зоҳир шудани хислатҳои қаҳрамон истифода гардидааст. Вале он ҳама воқиаҳо ва шароити вазъияти конкретӣ, ки дар пьеса оварда шудаанд, дар асоси ба тафсил омӯхтани сарчашмаҳои сершумори таърихӣ ва тадқиқоти шарқшиносон, ки доир ба давраи Сомониён материали пурқимате чамъ овардаанд, муайян шудааст. Дар пьеса бисёр воқеаҳои таърихӣ, ки аз сарчашмаҳо ба мо маълуманд, бо воқеаҳои, ки бофтаи худи драматурганд, омезиш ёфтаанд. Лекин азбаски тахайюли бадеии С. Улуғзода ба фактҳои таърихӣ ва фаҳмиши дурусти онҳо асос ёфтааст, бофтаи у бо ҳақиқати таърихӣ мувофиқати кулӣ дорад ва барои ошкор намудани муҳимтарин ҷиҳатҳои он ёрӣ мерасонад. Аз ҳамин сабаб дар пьеса он вазъиятҳои, ки боиси таҷаллул ёфтани хислату характери шоир гардидаанд, ба назари мо комилан ҳаққонӣ менамоянд. Вақте ки драматург шароити конкретӣ пайдо шудани ягон ақидаи иҷтимоию сиёсии шоирро нишон медиҳад, мо бояд мекунем, ки ин ақида маҳз дар чунин шароите метавонист пайдо шавад. Ё ҳангоме ки Рӯдакӣ ба муносибате ягон шеър машҳури худро мегуяд, мо шубҳае пайдо намекунем, ки ин шеър маҳз дар ҳамин гуна мавриде гуфта шудааст.

Образи Рӯдакӣ образи мураккабе буда, ҷиҳатҳои гуногуне дорад ва хеле муфассал тасвир шудааст.

Драматург ўро дар соҳаҳои гуногуни зиндагонии шахси ва ҳаёти иҷтимоӣ нишон дода, гоҳ ба дарбор меорад, гоҳ ба миёни халқи оддӣ мебарад, гоҳ бо малика ё сипаҳсолор барин разилони одамфурӯшу хунхор рӯ ба рӯ мекунад, гоҳ дили ўро аз оташи ишқи Нигина шўълавар намуда, ниҳонхонаи қалби ҳас-сосашро мунаввар месозад, гоҳ дар байни шогирдон ва давомдиҳандагони кори худаш ба маҷлиси адабӣ мешинонад ва ҳоказо.

Дар пьеса то дараҷаи муайян масъалаи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Сомониён, масъалаи муборизаи синфи ва ҷараёнҳои динӣ (ҳаракати қарматия), масъалаи исботи ҳуқуқи забони дарӣ ва монанди инҳо пеш гузошта шудааст. Дар натиҷа ҳаёти ҷамъиятии замони зиндагии шоир бо тамоми мураккабиҳои на-мудор мегардад. Ҳамаи ин ҳодисаҳо аз нуқтаи назари муносибати Рӯдакӣ ба онҳо тасвир ёфтаанд.

Ин ҳама вазъияту шароити мухталиф, ин ҳама муомилаву муносибатҳои мураккаби ҷамъиятӣ ва инсонӣ, ки ҳар кадоме аз ягон ҷиҳат симои шоирро маълум мекунад, ба образи ӯ мазмуни баланди иҷтимоӣ бахшида, барои нишон додани беҳтарин хислатҳои инсонии ӯ замина ҳозир кардаанд.

Яке аз мавзӯҳои муҳими пьеса мавзӯи ишқи Рӯдакӣ ва Нигина мебошад, ки аз аввал то охири асар давом дорад. Он ишқи пок, он дилбастагии шоир, ки ба монеаҳои нав ба нав дучор омада, рӯз то рӯз қонғудозтар мегардид, ҳиссиёти софу беғубори инсонӣ ва начобати дили ўро зоҳир менамояд. Фақат шахсе, ки соҳиби дили бузурги инсонист, метавонад ба ин матонат ва собитқадамӣ касеро дӯст дорад.

Дилбохтагии шоир, мафтунии вай ба ҳусну ҷамоли ботинӣ ва зохирии маҳбубаи худ дар вақти мулоқот аз ҳар даҳан гапӣ ӯ хувайдост. Мулоқотҳои Рӯдакӣ ва Нигина то андозае бо обу ранги романтикӣ тасвир шудааст. Ин обу ранги романтикӣ на танҳо аз шеърҳои ва бадеҳагӯиҳои онҳо ҳосил мешавад, балки инчунин онҳо изҳори эҳсосот ва арзи муддао, шодии васл ва ғаму андӯҳи нокомии номуллоиди худро низ бо забони шоирона адо мекунад: «Ту иқболи ман, сарнавишти манӣ. Ба ман бигӯ, зодаи кистӣ?»

Гули кадом бустонӣ?» — мегуяд Рӯдакӣ ва Нигина ба ӯ ҷавоб медиҳад: «Ман... Нигинаам. Нигини ангуштарини дигарон, бозичаи суҳангу. Ман чизам, ки медуздандам, мехарандам, мефурушандам». Аз ин гуфтаҳо шоир бештар ба ҳаяҷон меояд ва хитоб мекунад: «Ганҷҳои дунёро гирд оваранд, ба баҳои ту намерасад. Ту худ ганҷи бебаҳои!»¹

Ин руҳияи романтикони ва лиризмӣ нарм аз таби баланди қаҳрамонони асар, ки ҳиссиёт ва сӯзу гудози худро ба тарзи хоше ба забон меоранд, ҳосил шудааст.

Ишқ мурғи илҳомӣ шоирро ба парвоз меорад, боиси гуфта шудани бештарин шеърҳои лирикии ӯ мегардад, ки эҳтиросу ҳаяҷони инсониро хеле зебо ва амиқ ифода намудаанд.

Лекин мавзӯи ишқу муҳаббат барои кушодани образи Рӯдакӣ аз бисёр ҷиҳатҳои дигар ҳам ёрӣ додааст. Образи Нигина, тақдири ӯ барои тағбири тадриҷии характер ва ҷаҳонбинии Рӯдакӣ роли калон бозидаст.

Нигина духтараки заковатмандест. Вай шоира аст ва ин фазилати уро ғайр аз Рӯдакӣ касе пай набурдааст. Лекин Нигина канизаки зархариди малика буда, аз ҳуқуқи инсонӣ маҳрум аст. Аз аввали сар шудани ишқи Нигина ва Рӯдакӣ байни ҳар дуи онҳо на танҳо малика, балки инчунин сипаҳсолор Саҳл бини Мансур меистад, ки охируламр ба ивази хироҷи вилояти Даббусия Нигинаро аз малика харида боиси ҳалокати ҷаҷеонаи ӯ гардид.

Дар тасвири образи Нигина аз ривояте, ки дар бораи шоираи машҳури асри X Робиаи Балхӣ ҳаст, истифода шудааст. Ҳаёти мазлумонаи Нигина, оқибати ҷаҷеонаи кори ӯ, он тавре ки дар пьеса тасвир ёфтааст, ба тақдири Робиаи Балхӣ бисёр монанд аст.

Робиа хоҳари ҳокими Балх амир Ҳорис буда, гуё ба ғулومه ошиқ шуда буд ва дар ҳаҷри ӯ хеле шеър-

¹ С. Улуғзода, Рӯдакӣ, дастнависи архиви Институти забону адабиёти ба номи Рӯдакӣ, сах. 17. Ҳамаи иқтибосҳои минбаъдаи ин пьеса низ аз ҳамин нусха оварда шудаанд.

хон чонгудоз месуруд. Ниҳоят амир Ҳорис хабари иш-ки уро дар маҷлисе тасодуфан аз Рӯдакӣ шунида, ба газаб омад ва Робиаро ба ҳаммоми тафсон андохта, рағҳои дасташро бурид ва шоира бо хуни худ ба девори ҳаммом шеъре навишта ҳалок шуд¹.

С. Улуғзода дар киносценарияи «Қисмати шоир» ҳамин эпизоди ҳалокати фоҷиавии Робиаро айнан оварда, қувваи таъсири образи Нигинаро боз ҳам зиёдтар кардааст².

Драматург ба тавассути ин воқеаи ҳаяҷоновари Робиаи Балхӣ замони даҳшатангези феодалиро, ки эҳсосоти одаӣ, хусусан ҳуқуқи занонро поймол карда буд, хеле барҷаста нишон додааст. Истифодаи ривояти таърихӣ ба драматург имконият додааст, ки дар симои Нигина образи он гуна маъсумагони боистеъдодро, ки гирифтори ваҳшонияти расму одат ва қонуну қоидаҳои золимонаи замон гардида буданд, ба вучуд орад.

Ҳиссиёти инсонӣ ва наҷобати орзую омоли Нигина ва Рӯдакӣ бо ҷӣ қувваи азиме нишон дода шуда бошад, худраъиҳои малика, ҳирси ҳайвонии сипаҳсолор, бераҳмию ноинсофии ӯ низ бо ҳамон қувваи азим тасвир шудааст. Дар симои сипаҳсолор — ин намояндаи аристократияи ҳарбии феодалӣ ҳама истибодду хунхорӣ ва мансабталозию сарватпарастии муқаррабони дарбор таҷассум ёфтааст.

На танҳо аз сипаҳсолор ҳақорат дидани эҳсосоти наҷиби Рӯдакӣ ва дар дили ӯ то охири умр боқӣ мондани доғи Нигина чашми шоирро ба моҳияти кирдору атвори аҳли дарбори Сомониён қушод, балки муносибати сипаҳсолор ба халқи меҳнаткаш низ сабаби аз онҳо саҳт нафрат пайдо кардани ӯ гардид.

Драматург алоқаи маҳками шоирро бо аҳли меҳнат махсусан таъкид намудааст. Вай худ аз байни халқ баромадааст ва нисбат ба мардуми оддӣ эҳтироми бепоён дорад. Ҳангоме ки амир Наср аз Рӯдакӣ устоди уро пурсид, шоир бо ифтихор ҷавоб дод:

¹ Е. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы, М., Изд. восточной литературы, 1960, стр. 154—157.

² Ниг. С. Улуғзода, Қисмати шоир, киноповесть, Душанбе, 1960, сах. 98.

«Устои аввалинам бадеҳаге буд Сурхак ном, чӯпони дехан худам Панҷруд, устои дуввуминам — Хоча Бахтёри косатарош, шоири самарқандист. Аз он пас ҳама шоирони забардасти Хуросон, Эрон ва Мовароуннаҳр устодони мананд».

Таъкид шудани алокаи Рӯдакӣ бо халқ моҳияти ҳақиқии гуманизми ӯро мекушояд. Инсонпарварии шоир ақидаи мучарраду мавҳуме нест, балки аз алокаи маҳками вай бо ҷабрдидагон сар зада, хусусияти фаъоли пайдо кардааст. Азобҳое, ки мазлумон мекунанд, боиси азоби рӯҳии шоир мегардад, шоир бо ҳар имконияте, ки дорад, кӯшиш менамояд, ки ба онҳо ёри диҳад.

Вай аз аҳволи аҳолии вилояти Даббусия саҳт мутаассир гардида, ангуштарини хоссаи амир Насрро беихтиёр ба хирочдорони сипаҳсолор дода, деҳқонон ва Акбари шӯришгари қарматиро аз банд халос менамояд ва пурое аз он надорад, ки ин «беҳурматӣ» дар ҳақиқи ангуштарини хосса чӣ балоҳое ба сари ӯ хоҳад овард.

Шоир дар дарбор чун ҳомии манфиати халқ, чун касе, ки арзи ҷафодидагонро ба гӯши подшоҳ мерасонад, амал мекунад. Ҳарчанд ки ин кори ӯ на ҳамеша натиҷае медиҳад, вале шоир аз ҳақгӯӣ даст намекашад.

Муносибати Рӯдакӣ ба амир Наср ва давлати Сомониён дар асар асосан дуруст нишон дода шудааст. Вай, аз як тараф, аз аҳли дарбор — аз сипаҳсолор, нахустшоир, Суламай нафрат дорад ва аз бисёр иқдомҳои амир Наср норозигӣ ва эътироз мекунад, лекин аз тарафи дигар, давлати Сомониён ва Насрро ҳимоя карда, дар мадҳи ӯ қасидаҳо мегӯяд, ки аз он ҷумла қасидаи «Васфи Бухоро» («Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме») ва «Модари май» дар пьеса зикр шудааст. Ин гуна тасвир ба ҳақиқати таърихӣ мувофиқ аст. Одамони пешқадами замон давлати мутамаркази Сомониёнро, ки дар натиҷаи муборизаҳои халқии зидди истилогарони араб ба сари қомада, мамлакатро аз низои феодалони саркаш ва ҳучуми туркони кучманҷи то андозае наҷот дода буд, ҳимоя мекарданд.

Вале дар пьеса сабабҳои давлати Сомониро ҳимоя намудани шоир ҳанӯз ба хубӣ кушода нашудааст, ҳимояи давлати мутамарказ чун гоյи ватанпарваронае, ки аз тарафи шоир амиқ дарк шуда бошад, возеху равшан намоён нест. Дар ин роҳ аксаран ташаббус аз худи Рӯдакӣ сар намезанад, балки бештар ба сарпарастӣ ва роҳбарии Балъамии вазир вобастагӣ дорад. Масалан, аз тасвири эҷод шудани қасидаи «Васфи Бухоро» чунин тасаввур ҳосил мешавад, ки Рӯдакӣ фақат ба ёди ватан ва зану фарзанд азоб катида истодани лашкариён ва аҳли рикобро ба назар гирифта, амиро аз Ҳирот ба Бухоро ташвиқ менамояд, аммо аҳамияти сиёсии зудтар ба пойтахт баргаштани лашкар ва амир (то ки пойтахт беҳимоя намонад ва ба дасти кўчманчиён наафтад), ба Балъамӣ ошкор асту бас.

Аз эҷодиёти Рӯдакӣ равшан маълум аст, ки шоир муборизаи Сомониёнро дар мустаҳкам кардани истиқлолияти мамлакат ва сарқўб намудани феодалони марказгурез фаъолони дастгирӣ карда, чун сиёсатмадори дурандеш роли муҳимме мезид. Лекин дар пьеса ба фаъолияти ҷамъиятии шоир чун сиёсатмадори пешқадам ва надими ботадбир хеле кам аҳамият дода шудааст.

Драматург дар образи вазири машҳури Сомониён Абулфазли Балъамӣ ҳақиқати таърихию дуруст рию намудааст. Дар шахси Балъамӣ як марди донишманде дида мешавад, ки манфиати давлати бузурги мутамарказро ба хубӣ фаҳмидааст ва барои мустаҳкам намудани пояҳои он хеле саъю кушиш ба қор мебарад. Ҳар дафъае, ки Балъамӣ дар пьеса пайдо мешавад, аз ҳар сухан ва аз ҳар тадбири ӯ тамкину виқор ва фазлу дониши арбоби забардасти давлатӣ хувайдост. Балъамӣ дар назари Рӯдакӣ таҷассуми адолат ва илму маърифат аст. Рӯдакӣ мегӯяд: «Шумо маърифати Юнону Арабу Аҷамро фаро гирифтаед, побанди расму сини фалокатнишон нестед... Шумо одамият, мурувват ва додгустарию пешаи худ кардаед».

Вале образи Балъамӣ низ образи мураккабест. Мураккабии он иборат аз ин аст, ки дар шахси ӯ

омезиши диалектикий қуввату иқтидор ва очизию нотавонӣ ба ҳам омадааст. Вай бо он ҳама ақлу заковат ва тадбиру андеша дар аксари мавридҳо очизу нотавон аст. Ҳарчанд ки у «хоҷаи бузург» буда, қариб баробари амир мартаба ҳам дорад, тадбирҳои ӯ ба худсарии феодалон (малика, сипаҳсолор) ва худи амир Наср бархӯрда, аз қувваи амал маҳрум мегарданд. Ҳатто ӯ дар назди раъи норавои малика, ки ҳамсари худаш аст, очиз омада, бо сузу гудоз мегӯяд: «Оре, ман ҳоқимам ва маҳкум, забардастам ва зердаст, шавҳарам ва ғулом».

Қувваҳои, ки бар зидди Балъамӣ истодаанд, қувваи воқеӣ ва реали мебошанд. Муқобилати саҳти онҳо ба фаволияти Балъамӣ ва Рӯдакӣ барин шахсони пешқадам то ҷӣ андоза иқтидор доштани он қувваҳои иртиҷоии ҷамъиятро, ки пояҳои давлати марказиро сушт мекарданд, ифода менамояд. Ҷи дар атрофи тақдири Нигина, ки барои Балъамӣ ба масъалаи муборизаи муқобили худсариҳои феодалон табдил меёбад, ҷи дар масъалаи ба сипаҳсолор супурдани хирочи Даббусия, ҷи дар хусуси ҳоқими Хуросон таъин шудани сипаҳсолор (ки хусусан дар сценарияи хеле вусъат ёфтааст) муборизаи ду қувва ба ғоят теззугунд давом меёбад. Ҳарчанд ки вазири ботадбир дар бисёр мавридҳо нақшаҳои ҳомиёни иртиҷоӣро барбод дода, ба онҳо зарбаҳои қорӣ мерасонад, вале умуман иртиҷоӣпарастон рӯз то рӯз зӯртар мешаванд. Дар тасвири ин муборизаи шадид таносуби қувваҳои ба ҳам зидди ҷамъият дуруст ошқор ва таъкид шудааст. Дар натиҷа хуручи қатъии қувваҳои иртиҷоӣ — шӯриши зидди қарматиён, аз тахт сарнагун шудани Наср, аз мамлакат саргурез гардидани Балъамӣ ва фоҷиаи кӯр қарда шудани Рӯдакӣ чун оқибати табиӣ инкишофи процессҳои муайяни ҷамъиятӣ намоён гардидааст.

Мубориза барои маҳдуд намудани саркашиҳои феодалон ва мустаҳкам қардани давлати марказӣ як ҷиҳати образи Балъамии вазир аст. Ҷиҳати дигари вай ҷидду ҷаҳди собитқадамона дар роҳи равнақу ривочи маданияти миллист. Балъамӣ аввалин ҳомию муттақои Рӯдакист, ки фаволияти беназири ӯро дар

соҳаи гузоштани бунъеди назми бузурге ба забони дарӣ чиддан дастгирӣ мекунад. Ҳар гоҳ ки байни Рӯдакӣ ва Суламию нахустшоир дар бораи ҳукуки забони дарӣ ва лафзи мардуми оддӣ баҳсе воқеъ мешавад, Балъамӣ ба ин баҳс дахл намуда, матлаби Рӯдакиро қувват медиҳад. Драматург суханони зерини Балъамиро, ки сарчашмаҳои таърихӣ ба ӯ нисбат додаанд, айнан овардааст: «Дар ин аср на дар Араб ва на дар Аҷам шоире, ки бо Рӯдакӣ баробар шудан тавонад, нест!».

Дар ин фаъолияти Балъамӣ чунин ҳақиқати таърихӣ инъикос шудааст, ки Сомониён, аз он ҷумла амир Наср, инкишофи забону адабиёти миллиро ҳамачониба ҳимоя мекарданд, то ки халқро ба худ наздик кунанд ва қуввату истиқлолияти худро дар назди хилофати араб намоиш диҳанд.

Дар мубориза барои пойдору барқарор намудани асоси назми тоҷик ва дар ҳимояи забони омма Рӯдакӣ танҳо нест. Фаъолияти ӯро дар ин роҳ, на танҳо амир Наср тарафдорӣ мекунад, балки Балъамӣ, Шаҳид, Муродӣ барин зиёиёни пешқадами замон низ дар атрофи вай ҷамъ омадаанд. Дар охири умри Рӯдакӣ мисли Орифӣ ва Шакурӣ як гурӯҳ шоирони ҷавон дар атрофи ӯ пайдо мешаванд, ки бояд кори ӯро давом диҳанд. Аммо, мутаассифона, инҳо, ки аксарашон шахсони таърихӣ мебошанд, ҳатто Мач, ки низ шахси таърихист ва ровии Рӯдакӣ буд, хеле хира тасвир шудаанд ва дар инкишофи сюжет мавқеи муҳим ишғол накардаанд.

Чунон ки дида мешавад, дар пьесаи «Рӯдакӣ» ҳаёти иҷтимоии замони шоир хеле вусъатнок фаро гирифта шуда, характерҳои гуногун, воқеаҳои ранг ба ранг тасвир ёфтааст. Баробари дигар шудани рафти воқеаҳо, мувофиқи тағйир ёфтани манзараи ҳаёт ва руҳияи қаҳрамонон оҳанги тасвир ва услуби муаллиф низ дигаргунӣ пайдо мекунад. Ҳамон тарзе ки дар боло дида шуд, дар пьеса баъзе лавҳаҳои ҳастанд, ки бо лиризмӣ нарме саршор гардидаанд. Дар ду манзараи мулоқоти Рӯдакӣ ва Нигина тапиши дили ошиқон ва туғбӯи эҳсосоти онҳо ба хубӣ ифода шудааст. Дар мулоқоти якӯм аввал тантанаи ишқ, шодии

васл ва парвози назму шеърят ҳукмрон гардида, аммо баъдтар, ки Нигина аз саргузашти худ сухан сар кард, як оҳанги хузнангез ва дилшикастагӣ чои онро мегирад.

Дар намоиши ҳафтӯм ва нӯхӯм асосан рӯҳияи шу-кӯҳ ва дабдаба ҳукмфармост. Дар ин намоишҳо Рӯ-дакӣ қасида мегӯяд, вале на фақат шеъри ӯ мӯхта-шам ва олист, балки тамоми вучуди ӯро рӯҳбаландие фаро гирифтааст, вай ба табъи равони худ ва таъси-ри шеъраш боварии комил дорад, аз ҳар ҳаракати ӯ, ки драматург бо ремаркаҳои кӯтоҳе ишора намуда-аст, боварии ӯ ба сеҳри сухани худ, азми ӯ ба тасхи-ри дили шунавандагон намоён аст.

Лекин дар охири намоиши нӯхӯм, ки Рӯдакӣ бо ҳамон ҳашамат қасидаи «Модари май»-ро бадоҳатан гуфта, аз амир Наср чил ҳазор дирам ва хилъати фо-хира мегирад, яке аз лаҳзаҳои шиддатнокӣ асар ома-дааст: Маҷ хабари ба даст афтодани Нигинаи гуре-заро меорад ва олавро дар назари шоир торик ме-гардонад. Шоир хитоб мекунад: «Эй хок ба сарам!

Ох аз ҷаври ин замонаи шум,
Ҳама шодии ӯ ғамонем!».

Ҳарчанд ки дар пьеса таъбири кайфияту рӯҳия ва оҳанги тасвир бисъёр дида мешавад, вале хусусияти асосин он, ки ба тамоми асар хос аст, ҳамоно драма-тизми он аст. Ҳатто баъзе аз лавҳаҳои, ки илҳому рӯҳбаландӣ ва шодию фараҳмандиро тасвир меку-нанд, низ бо ягон воқеаи шадид ба охир расидаанд. Муборизаи қувваҳои зидди якдигар, ки аз аввал то охири асар хеле бошиддат давом намуда, торафт пур-зӯртар мешавад, драматизми асарро хеле қувват до-дааст. Вале шиддати инкишофи воқеаҳо ба ифода шудани хислатҳои персонажҳо фишор наовардааст ва боиси хира мондани образҳо нагардидааст. Муно-сибати одамон ба якдигар низ бо ҳамон тезию тундӣ зоҳир мегардад, задухӯрди равия, ақида ва характер-ҳои гуногун низ хеле пурқувват аст. На танҳо рафти воқеа шиддат дорад, балки муносибати байни Рӯда-кию Балъамӣ ва Саҳли сипаҳсолор, муомилаи Балъ-амӣ ва малика, ишқи Рӯдакӣ ва Нигина низ бо шид-

дати тамом ривоч меёбад. Ҳамаи инҳо боиси ба хубӣ намудор гардидани хислатҳои одамон, олами ботинӣ ва симои ҳақиқии онҳо шудааст.

Задухӯрди персонажҳои зидди якдигар бо ниҳоятӣ кутухсуханӣ тасвир ёфтааст. Дар ин маврид репликаҳои, ки байни муқобилон радду бадал мешаванд, аксаран хеле мухтасар буда, бо тарзи ифода як навъ шиддати ботиниро инъикос мекунанд ва ҳар як даҳан гапи баҳскунандагон мазмуни бисёре ба худ гирифта, мақсаду матлаби гӯяндаро пурра ифода мекунанд ва симои ӯро нишон медиҳад.

Дар аввалин боре, ки Рӯдакӣ ба дарбор роҳ ёфт, байни ӯ ва амир Наср чунин гуфтугӯе шуд:

«Н а с р — Ту чавон будай! Мо гумон мекардем, ки ту марде ҳастӣ солхӯрда, чаҳоншинохта, неку бад озмуда.

Рӯ д а кӣ — Подшоҳам аз ман чавонтаранд (аз нахустшоир киноя карда): Баъзе касон аз синну сол ҷафат риш зиёда мекунанд, баъзе — ақл».

Ин суҳанон, бешубҳа, тире буд, ки ба ҳадаф — ба чигари нахустшоири арабипараст бехато расид.

Дар ҳуди ҳамин намоиш чунин муқолима байни нахустшоир ва Рӯдакӣ воқеъ шудааст:

«Н а х у с т ш о и р — Ҳар оина, дар назм истеъмоли алфози халқи авом шоиста нест.

Рӯ д а кӣ — Оре, резачинҳои дастархони араб но ни ҷойдорӣ моро дӯст намедоранд.

Б а л ъ а м ӣ — Алҳақ, чунин аст, хуб гуфтӣ».

Ё ки ин гуфтугӯро аз назар гузаронем:

«С а ҳ л — Ман шеърро дӯст надорам. Аз шеър ҳам безораму аз шоир ҳам.

Рӯ д а кӣ — Оре. Барзагов гул набӯяд ва ошноии булбул наҷӯяд».

Аз ин суҳанони Рӯдакӣ табиати оташбори ӯ намоён аст. Вай дар баҳс эҳтироси баланд зоҳир менамояд, вай метавонад бо ҳозирҷавобӣ ва суҳани обдор, бо неши киноя ва тири таъриз ба душманони худ зарбаҳои беамон расонад. Кинояҳои ӯ дар асоси таъбиру маҷозҳои халқӣ ва зарбулмасалҳои машҳур тартиб

ёфтаанд. Аз баҳсҳои у чушу хуруши ҷавонӣ хувайдост, вай гарму ҷушон баҳс мекунад ва суханҳои тезу тунд меёбад.

Лекин тарзи ифодаи фикри у як зайл наистодааст, балки тадричан тағйир ёфта, дар охири умраш хеле дигар шудааст.

Дар аввалҳои пьеса, дар давраҳои ҷавонии шоир, мурочиати вай ба амир то андозае шакли илтимосу илтиҷоро дорад. Вай, ки ҳоло аз марҳамати подшоҳ хеле умедҳо дошт, аҳволи ҷафодидагони Даббусияро ба амир ба ин забон арз менамояд: «Марҳамати олии маро ба гуфтан далер мекунад. Таманно дорам, ки подшоҳам аз рӯи лутфу қарам навоҳии Даббусияро имсол аз хироҷ озод кунанд... Мардумон... илтиҷо карданд, ки арзи онҳоро ба даргоҳи олии расонам».

Ин ҷо шоир он одоби суханро, ки хоси аҳли дарбор аст, комилан риоя карда, ҳарчанд ки ба камоли қатъият аст, вале аз ҷодаи одобу услуби маъмул қадаме берун набурда, арзи халқро ба гӯши подшоҳ мерасонад.

Дар дафъаи дуйӯми бо ин талаб ба амир мурочиат кардани Рудакӣ оҳанги гуфтори у аз аввала фарқ мекунад. Акнун тақрири сухани вай чунин аст: «Қарам кунед, подшоҳам, ба доди мардумони ҷафокашида бирасед. Ман дар Даббусия дидам: сипаҳсолор хироҷи ноҳақ меситонад. Гуломони вай пилта аз сабади бевазан мебаранд ва луқма аз даҳони ятим мекашанд... кишоварзони гуруснаву бараҳнаро монанди рама ба Пайканд меронанд! Фарқ он аст, ки рама ба чарогоҳ меравад ва ин бенавоён ба кори ройғони ноҳақтар аз зулми золим ва гудозандатар аз оташи ҷаҳаннам».

Ин ҷо танҳо дар аввали сухан оҳанги илтимос хис карда мешавад («қарам кунед, подшоҳам»), вале баъд гуфтори шоир қатъияте пайдо намудааст. Акнун вай додхоҳест, ки на танҳо бо сӯзу гудоз аз одамони сипаҳсолор шикоят мекунад, балки ҷабру зулми онҳоро фош намуда, нисбат ба онҳо нафрату адовати худро рӯйрост ифода менамояд.

Аммо дар охири пьеса оҳанги гапи шоир дар назди подшоҳ боз баъзе сифатҳои нав касб намудааст. Дар рӯзҳои исьёни зидди қарматиён шоир дар пеши амири нав бо хашму ғазаб овози эътироз баланд ме-

кунад: «Амирам, лутфу марҳамати Сомониён дар ҳақи ман бузург аст ва шукри неъматӣ ин хонадони олии бар ман вочиб. Аммо ин ҳама мардумони бахтбаргашта, ба доми бало афтада, хору забуншуда, ба қатлу ғорат маҳкумгардида, ки шумо онҳоро қарматӣ, осӣ, бадмазҳаб меномед, гуноҳ надоранд! Худо шоҳид, гуноҳ надоранд! Ва агар касе гуноҳ дошта бошад, гуноҳаш ба гардани онҳоест, ки ба воситаи хирочҳои гарон, мусодираҳои беамон, кори пурмашаққати ройгон корд ба устухони халқ расонидаанд!»

Суханҳои мазкур дар он вақте гуфта шудаанд, ки инкишофи воқеаҳо ба нуқтаи кульминация тамоман наздик омада буд ва дар ҳуди ҳамин намоиш ба чашми шоир мил мекашанд. Ин аст, ки аз ибтидои воқеаҳои асар то интиҳои онҳо оҳанги сухани Рӯдакӣ аз замин то осмон тафовут пайдо кардааст. Акнун вай бо илтимосу илтиҷо гап намезанад, балки талаби қатъӣ пеш мегузорад. Акнун вай аз номи тамоми халқ сухан мекунад. Ҳоло шоир моҳияти ҳодисаҳоро яқин мебинад ва фактҳоро умумият дода, муҳокима меронад.

Дуруст фаҳмидани моҳияти ҳодисаҳои атроф хусусан баъди аз дидагони худ маҳрум гардидани шоир дар нутқи ӯ бештар қувват гирифтааст. Акнун фикрҳои вай ба шакли ҳикмати халқӣ ифода шудаанд, ки хулосаҳои амиқи фалсафӣ доранд. Чунончи ӯ меғӯяд:

«Ҳама донишҳо аз зиндагонӣ мебошад. Ман ҷаҳонро дигаргун мебинам, монанди чашм гирдгардон мебинам. Дидаи сарамро рабуданд, дидаи дилам боз шуд, ман бинотар шудаам. Оре, барои дидани рӯи хуршел шаби торро бояд таҳаммул кард. Ҷаҳон обистан аст, рӯзгори нав, тарҳи нав хоҳад зоид. Шод ва боумед бояд зист. Зиндагонӣ бераҳм аст, аммо устод аст, омӯзгор аст...»

Ин ҷумлаҳо, чунон ки дар пьеса дар бисёр мавридҳо дида мешавад, бо истифода шудани баъзе калимаву ибораҳои шеърҳои худ шоир тартиб ёфтаанд. Ин суханҳо хулосаест, ки шоир аз зиндагонии худ бароварда буд, сухани каси аламдидаест, ки ҳаётро бо чашми хирад санчидааст. Хулосаҳои ӯ ба воситаи ҷум-

лаю ибораҳои суфтаву рехта ба сурати ҳикмат ва афоризм даромадаанд.

Дар ду намоиши охир, ки овони пиронсолагии Рӯдакиро тасвир мекунад, дар нутқи вай оҳанги панду насихат бештар ҳис карда мешавад. Ҳамин панду насихат ва ахлоқомӯзии шоир ба худ шакли ҳикмат ва афоризмро гирифтааст.

Дар аввалҳои пьеса муборизаи шоир барои исбот кардани иқтидори забони дарӣ дар маркази диққат меистад. «Ба ман забони халқи худам хубтар аст ва сухани дарӣ гуворотар»,— мегӯяд шоир бо душманони ин забон баҳскунон. Аммо дар охирҳои асар ин масъала аз миён меравад, зеро ҳуқуқ ва иқтидори забони дарӣ исбот шуда буд. Акнун талабе, ки Рудаки дар назди адабиёт мегузошт, дигар аст. Вале на танҳо талаби вай дигар аст, балки тарзи гуфтораш низ тағйир ёфтааст:

«Ҷаҳон ба шеъри форсии мо дил хоҳад дод. Қадри сухан бидонед. Шоир ҳам монанди кишоварз аст: вай дар ҷаҳон тухми некуӣ ва ростӣ мепошад... Бо ашъори худ дилҳои сангро нарм гардонед, маҳфилҳои сардро гарм созед! Ба афтодагон мадад хоҳед, ситамгаронро сарпаст бикунед!»

Ин ҷо низ хулосаи муҳими фалсафию эстетикӣи шоир ба шакли панд ва бо либоси ҳикмату афоризм ҷилвагар шудааст.

Дар аввалҳои пьеса аз шеърҳои ҳикматомези шоир нисбатан кам зикр шудааст ва шеъри ошиқонау қасида мавқеи асосӣ дорад. Аммо дар охиртарҳои шеърҳои фалсафӣ ва ахлоқомӯзона торафт бештар мавқеъи ишғол кардаанд.

Дар аввалҳои пьеса образи Рӯдаки бештар обу ранги эмоционалӣ дошта, ба воситаи эҳтиросу ҳаяҷони у кушода шудааст, лекин дар охир мазмуни фалсафии он пурқувваттар гардида, симои шоири мутафаккиреро равшан менамояд¹. Ин ҳолат ба образи Рӯдаки

¹ Барои қувват додани ин ҷиҳати образ драматург ҳатто як фақти таърихро андаке тағйир додааст. Рӯдаки достони «Қалилаву Димна»-ро дар замони ҳукмронии Наср бини Аҳмади Сомони ба охир расонда, ҷил ҳазор дирамро ҳам барои ҳамин достон гирифта буд (*Ниг. А. Мирзоев, Абуабдуллои Рӯдаки, Душан*

то андозае хосияти дидактики бахшидааст. Вале ин дидактизм ба тасвири реалистӣ ҳалал нарасонидааст, зеро чун як усули тасвир истифода шуда, барои ошкор намудани инкишофи образ, барои беҳтар нишон додани ҳақиқати таърихӣ хизмат кардааст.

Забони пьеса аз забони дигар асарҳои драматӣ ва насрии С. Улуғзода тамома фарқ дорад. Муҳимтарин хусусияти он — тақлиди услуби адабиёти классики (стилизация) мебошад. Тақлиди услуб сар то сари асар ва ба ин ё он дараҷа дар нутқи ҳамаи персонажҳо риоя шудааст. Нависанда дар нутқи персонажҳо бисёр калимаву ибораҳои қадимӣ ва чунин шаклҳои синтаксисиро, ки дар забони адабии имрӯзаи тоҷик аз истеъмол баромадаанд, дохил намудааст.

Албатта, Рӯдакиро дар пьеса бо забоне, ки хоси тоҷикони имрӯза аст, ба гап даровардан мумкин набуд, дар нутқи шахсоне, ки фарзанди асри X мебошанд, инъикос кунонидани хусусиятҳои забони тоҷикии он замон зарур буд. Вале иҷрои ин вазифа яке аз мушкилтарин масъалаҳои буд, ки дар ҳалли онҳо ниҳоят дараҷа эҳтиёткорӣ ба қор бурдани муаллиф лозим меомад. Зеро андаке беэҳтиётӣ метавонист, ки пьесаро ё баъзе қисмҳои онро аз фаҳми хонанда ва тамошобини имрӯза дур барад. Лекин дар асар ин масъала бомуваффақият ҳал гардидааст.

Баъзе тарзҳои калимасозӣ, ибораорӣ ва ҷумлабандӣ, ки ҳоло дар забони мо маъмул нестанд ва хоси забони даврони гузашта, хусусан даврони пеш аз асри XV мебошанд, пьесаи С. Улуғзодаро аз заминаи забони адабии ҳозира ҷудо накардаанд ва аз фаҳми тамошобини имрӯза дур набурдаанд. Асар асосан ба забони тоза ва софи имрӯза навишта шудааст, унсурҳои архаисти, ки драматург истифода намудааст, чунин унсурҳои нестанд, ки ба қонунҳои забони имрӯза тамоман зид ва ба тамошобин номафҳум бошанд.

бе, 1958, саҳ. 165—166). Аммо дар пьеса қори ӯ дар болои ин асар пас аз сарнагун шудани Наср ва ба сари қор омадани Нух низ давом дорад. Драматург дар охири умри Рӯдакӣ дар эҷодиёти ӯ мавқеи бештар ишғол намудани назми ҷаҳонӣ ва панду насиҳатро таъкид карданӣ шуда, таърихи таълифи «Қалилаву Димна»-ро ақибтар бурдааст.

Аксарияти ин архаизмҳо ҳеҷ гуна шарҳу эзоҳи махсус талаб намекунанд.

Тақлиди услуб дар асари С. Улуғзода танҳо бо иборасозии ҷумлабандиҳои кӯҳна ва калимаи истилоҳоти таъриҳӣ маҳдуд нашудааст. Шакли ифодан фикр ва тарзи баёни персонажҳо на танҳо ба хислатҳои онҳо, балки умуман ба рӯҳи замон ва мухиташон низ мувофиқат дорад. Суханҳои образнок, бо маҷоз ва ташбеҳу истиора гап задани онҳо бо шаклҳои, ки ба адабиёти классикӣ хос аст, зоҳир гардидааст. Чунинчӣ:

«Рӯдакӣ—чор сол бе ту, дур аз ту!.. Гумон мекардам, ки шабистони фироқ поён надорад. Муминон ба қибла сачда меоранд, ман сачда ба сӯи ту мекардам. Қиблаи ман, Қаъбаи ман туй!

Нигина — Азизам, ту чор сол мегӯӣ, аммо барои ман ин як умр буд. Агар баъд аз ин ҳам зиндагонӣ кунам, пиндор, ки дидори ту чун эъҷози Масиҳо ба ман умри дубора бахшидааст».

Ин ҷо ибораи «шабистони фироқ», ба қиблаву Қаъба ташбеҳ шудани маҳбуба, «эъҷози Масиҳо» чунин унсуроне мебошанд, ки аз системаи образҳои адабиёти классикӣ гирифта шудаанд.

Ё ин ки Балъамӣ мегӯяд: «Дувоздаҳ шоирро ба сари коғазу қалам шинондаам, се соат боз теша ба паҳлуи андеша мезананд, аммо ҳеҷ кадоме то ин дам қасидаашро тамом накардааст».

Ин ҷо низ таъбири «теша ба паҳлуи андеша задан» аз маҷозҳои классикӣ аст.

Тақлиди услуб ба таъкид намудани хусусиятҳои фардии забони персонажҳо ҳалал нарасонидааст. Чунин ки дар боло дида шуд, ба нутқи Рӯдакӣ соддагии забон, таъбиру ибораҳои халқӣ («резачини дастурхон»), зарбулмасал, обу ранги баланди эмоционалӣ ва дар охириҳои умраш инчунин панду насиҳат ва ҳикмату афоризм хос аст. Хусусияти хоси нутқи Балъамӣ ин аст, ки сухани вай хеле аниқ буда, бо ибора ва ҷумлаҳои рехтаву сангин матлабро ба ғоят дақиқ адо мекунад. Балъамӣ аз сӯҳбате, ки байни ӯ ва малика дар бораи Нигина гузашт, чунин хулоса баровардааст: «Оре, ман дар ин кишвар шояд ягона шавҳаре бошам,

ки занам мегӯяд: «Ба кори ман дахл накун». Дар ҷон дигар Балғамӣ мегӯяд: «Дар ин қаср бар ду кас ҳукми ман раво нест: ба амир ва ба малика». Ин су-ханҳо ҳулосаи пурмазмунест, ки моҳияти воқеаро та-моман равшан карда, вазъияти ҳуди вазирро хеле дақику возеҳ шарҳ медиҳад. Дар муайян намудани шароит назари бориксанче доштани вазир, аҳволро бо ду-се калима айнан эзоҳ кардани ӯ аз нутқаш ба ҳубӣ намоён аст. Ин сифатҳо барои пурратар шудани образи як нафар сиёсатмадори донишманд аҳамияти хеле калон доранд.

Дар нутқи нахустшоир арабипарастихо ва дур будани ӯ аз забони соддаи халқӣ нақши ҳудро гузоштааст. Муғлақгӯиҳои нахустшоирро аз ин суҳанони ӯ, ки аз «ишқи» сипаҳсолор нисбат ба Нигина киноя кардааст, қиёс гирифтани мумкин аст: «Шунидам, ки шумо дар мазраи ишқ тухми ҳавову ҳавас коштаед, аммо чаро аз кишти худ хабардорӣ намекунед, ки поймоли сутурон шудааст?»

Мо дар боло аз кинояву таъризиҳои Рӯдакӣ низ намуна оварда будем, ки ҳамагӣ ниҳоят содда буда, бунёдашон бар таъбиру маҷозҳои халқӣ ва зарбул-масалҳост. Аммо ин кинояи нахустшоир аз он фазилатҳо маҳрум ва печ дар печ буда, дар мураккабӣ то андозае насри асри XV-ро ба хотир меорад.

Нахустшоир дар ҳуди ҳамоно намоиш боз мегӯяд: «Ман ҳаргиз ба ҳарфи кизб лисони ҳудро касиф накардаам». Дар ин ҷумла арабидӯстии нахустшоир, дар нутқи худ калимаҳои арабиро бисёр кор фармудани у таъкид шудааст.

Лекин муғлақбаёниҳои нахустшоир фақат дар ду мавриди боло махсусан таъкид гардидаасту бас, зеро бисёр овардани ин гуна ҷумлаҳо, бешубҳа, боиси номафҳум мондани мазмуни суҳани ӯ ба тамошобин мегардид.

Драматург бо мақсади ба забони адабиёти классикӣ наздик овардани забони пьесаи худ баъзан ҷунин ҷумлаҳои тартиб додааст, ки ба насри мусаччаъ то андозае монандӣ пайдо кардаанд. Масалан, аз суҳанҳои Рӯдакӣ ҷунин порчаҳоро гирем: «Ба ман забони халқи худам хубтар аст ва суҳани дарӣ гуворотар». Ё

ин ки: «Ё раббӣ!.. Ханӯз қадаме ба шоҳроҳи висол но-
рафта, коме аз хусну ҷамоли ёр ноёфта, фалак ба мо
аз ҷоми захролуди фиروق бода менушонанд». Дар ҷумлаи
якум калимаҳои «хубтар» ва «гуворотар» ҳарду бо
часпаки «тар» сохта шудаанд ва аз ҳамин сабаб анда-
ке ҳамоҳангӣ пайдо кардаанд. Дар ҷумлаи дувум ка-
лимаҳои «норафта» ва «ноёфта» кофияи ноқис доранд.

Лекин инҳо ханӯз сачъ нестанд, балки ба оддитарин
намудҳои сачъ наздикӣ доранд. Ягон ҷумлае, ки
онро ба яке аз намудҳои сачъ комилан нисбат додан
мумкин бошад, дар пьеса дучор намеояд¹. Ин ҳолат
бесабаб нест. Насри мусаччаъ дар адабиёти форсу
тоҷик дар асрҳои минбаъда инкишоф ёфт ва дар асри
X ханӯз расм нашуда буд. Бинобар ин драматург аз
кор фармудани чунин ҷумлаҳои, ки ба талаботи насри
мусаччаъ пурра ҷавоб дода тавонанд, гуё қасдан худ-
дорӣ намудааст, то ки тақлиди услуб аз заминаи кон-
крети таърихӣ маҳрум нагардад. Вай фақат баъзе
ҷумлаҳои то андозае ба насри мусаччаъ наздик овар-
дааст, ки вазифаи ин ҷумлаҳо на танҳо тақлиди услуби
адабиёти классикӣ, балки инчунин барои беҳтар
ифода гардидани ҳиссиёту ҳаяҷони қаҳрамон ёрмандӣ
кардан аст.

Хеле ҷолиби диққат аст, ки чунон ки нависанда
дар як сӯхбати шахсӣ ба муаллифи ин сатрҳо баён
намуд, у дар назди худ чунин вазифае нагузошта бу-
дааст, ки ба забони пьеса баъзе унсурҳои сачъро до-
хил кунад ва ба фикраҳои мавзунӣ бахшад. То андо-
зае ба насри мусаччаъ монанд шудани баъзе ҷумлаҳо
ва мавзунӣ пайдо кардани онҳо аз ғайри ихтиёри на-
висанда ба амал омадааст. Ин ҳолат шаҳодат меди-
ҳад, ки драматург мавзӯи материали асарро ба хубӣ
аз худ карда буд ва ҳатто баъзе хусусиятҳои онро бе-
ихтиёр пайравӣ намудааст.

Ин аст, ки дар драма на танҳо воқеияти таърихӣ
давраи Рудақӣ ҳаққонӣ тасвир гардида, образҳои бар-
ҷаста ва характерҳои комил офарида шудаанд, балки

¹ Ҷумлаи «Барзагов гул набӯяд ва ошноии булбул наҷӯяд»,
ки сачъи мутавозӣ мебошад, мустасно, зеро ба қалами драма-
тург тааллуқ надорад, балки зарбулмасал аст ва зарбулмасалҳо
аксаран сачъ доранд.

забони асар, воситаҳои тасвир, маҷоз ва ташбеҳу истиораҳои он низ руҳи замонро ифода мекунанд, аз ҷиҳати таърихӣ конкрет буда, хусусияти барҷастаи миллӣ доранд.

Ин ҳама фазилатҳои ғоявию бадеии пьесаи С. Улуғзода ба коллективи боистеъдоди Театри академии ба номи Лохутӣ имконият дод, ки онро дар октябри соли 1958, дар рӯзҳои чашни Рӯдакӣ бо маҳорати тамом ба сахна гузоранд. Роли Рӯдакиро А. Бурҳонов, роли Нигинаро Х. Назарова, Насрро М. Қосимов ва Балъамиро Ҳ. Раҳматуллоев хеле хуб бозӣ карданд.

Драма аз рӯзҳои аввали ба сахна гузошта шудани наъти диққати тамошобинонро ба сӯи худ кашид.

Тамашои драмаи «Рӯдакӣ» инчунин аз меҳмонони сершумори хоричӣ, ки дар чашни шоири бузург иштирок доштанд ва дар солҳои баъд ба Тоҷикистон ташриф оварданд, хусусан аз намояндагони халқҳои Шарқи хоричӣ, ки баъзе аз онҳо ҳоло барои ба вуҷуд овардани драматургия ва театри реалистона мубориза карда истодаанд, баҳои баланд гирифт. Фильми «Қисмати шоир», ки пьеса аз рӯи сценарияи он навишта шуда буд, дар Ҳинду Афғонистон, Индонезияю Миср ва дигар мамлакатҳо бомуваффақият намоиш дода шуд ва дар феврالی соли 1960 дар дуйӯмин фестивали кинофильмҳои мамлакатҳои Осиёю Африка (шаҳри Қоҳира) сазовори мукофоти якӯм ва медали «Уқоби тилло» гардид.

Ин гуна муваффақияти асари С. Улуғзода дар Шарқи хоричӣ ҳодисаи тасодуфӣ нест. Образи шоири бузург, ки дар роҳи адолат ва ояндаи дурахшон, дар роҳи бахту саодати халқ, равнақу ривочи забону адабиёт ва маданияти он муборизаи қаҳрамононае мекунанд, ба халқҳои Шарқ, ки ба муборизаи зидди империализм ва мустамликадорӣ ба по хестаанд, хеле наздик ва азиз аст. Ҷомеаи пешқадами мамлакатҳои Шарқ дар симои Рӯдакӣ шахсеро диданд, ки аз бисёр ҷиҳатҳо ҳамдаму ҳамнафаси ҳуди онҳост ва ба муборизаи онҳо ёрӣ медиҳад.

Оре, идеалҳои олии ҷаҳмонии Рӯдакӣ, ки моҳияти онҳо дар пьеса нағз кушода шудааст, халқи советиро дар соҳтмони ҷамъияти коммунистӣ рӯҳбаланд на-

БАЪЗЕ ЛАҲЗАҶОИ ИНКИШОФИ НАСРИ ТОЧИК (1949—1957) ¹

Насри бадеӣ яке аз қадимтарин жанрҳои адабиёти ҳазорсолаи тоҷик аст. Гарчанде ки мавқеи он дар адабиёти классикии тоҷик баробари мавқеи назм набуд, вале шумораи асарҳои насри классикӣ кам нест.

Насри классикии тоҷик ҳам мисли назм бештар обу ранги романтикӣ дошт. Намунаҳои боқимондаи он чи асарҳои бузурги эпикӣ (аз қабилӣ «Шоҳнома»-и мансур ва «Ҷангнома»-ҳо), чи асарҳоеро, ки аз масал ва ҳикояи хурди пурмазмун иборатанд, дар бар мегирад. Мазмуни асарҳои наср бештар аз панду насиҳат, саргузаштҳои аҷибу ғариб ва ёддошту хотираҳои иборат аст. Классикони мо дар бобати муайян намудани хусусиятҳои забони наср, услубҳои гуногуни тасвир, тарзҳои рангоранги тартиб ва инкишоф додани сюжет, усулҳои тасвири образ ва хислатҳои инсонӣ мероси пурбаҳое боқӣ гузоштаанд. Дар насри гузаштаи тоҷик унсурҳои тасвири реалистӣ низ пурқувват буд ва ин ҳама барои тараққиёти насри имрузаи тоҷик бетаъсир намондааст.

Анъанаҳои насри фольклор низ дар инкишофи насри советии тоҷик роли муайян бозидааст. Насрнавиҷони советии тоҷик муҳимтарин шаклҳои эҷодиёти даҳанакии халқ, мисли мақолу зарбулмасал, афсонаву латифа, ҳикояҳои ҳаҷвӣю ҳазломез ва ғайраро бо камолӣ диққат меомузанд ва дар асарҳои худ истифода менамоянд. Онҳо баъзан аз фольклор бевосита сюжет,

¹ Ин мақола ҳамроҳи марҳум А. С. Эдельман навишта шуда буд.

образ ва ибораҳои образнок мегиранд, аммо гоҳо он усулу воситаҳои таҳқия, характеристика ва тасвири образро, ки хоси фольклор аст, ба таври эҷодӣ аз нав дарк карда, дар асари реалистии худ татбиқ мекунанд.

Ин анъанаҳои адабиёти классикӣ ва эҷодиёти даҳанакии халқ, ки нависандагони советӣ эҷодкорона инкишоф медиҳанд, яке аз муҳимтарин ҷузъҳои шакли миллии насри советии тоҷикро ташкил менамояд.

Анъанаҳои бузурги адабиёти классикӣ ва фольклор дар ҷараёни ташаккули насри ҳақиқатан реалистии тоҷик, ки пас аз Революцияи Октябр, дар солҳои бистӯм ва сийӯм анҷом ёфт, роли муҳимме бозида буданд.

Насри советии тоҷик дар солҳои бистӯм, пеш аз ҳама, бо таъсири бевоситаи ҳаёти нав ва воқеияти революционӣ ба вучуд омад. Дар ин солҳо аз худ намунаи таҷрибаи адабиёти баъзе халқҳои бародарӣ, мисли адабиёти озарбойҷонӣ ва тоторӣ, барои инкишофи насри мо роли калон бозӣ кардааст. Таъсири насри классикӣ ва советии рус низ он вақтҳо бештар ба воситаи адабиёти ин халқҳои бародарӣ мегузашт. Баъдҳо таъсири адабиёти рус бевосита мегузаштагӣ шуда, торафт бештар аҳамият пайдо кардан гирифт ва ҳоло яке аз омилҳои асосии тараққиёти минбаъдаи насри реалистии ҷавони тоҷик аст.

Насри реалистии тоҷик, ки таърихи он ҳанӯз чил солро дар бар намегирад, дар як муддати кӯтоҳе ҳама шакли жанрҳои насри замони ҳозираро аз худ намуд ва муваффақиятҳои намоёне ба даст оварда, ба яке аз жанрҳои асосии адабиёти советии тоҷик табдил ёфт.

Пайдоиш ва пойдору барқарор гардидани насри советии тоҷик, пеш аз ҳама, бо номи устод Садриддин Айнӣ (1878—1954) вобастагӣ дорад. Қиссаву ҳикояҳои реалистонае, ки С. Айнӣ дар солҳои бистӯм навиштааст, дар адабиёти тоҷик аввалин асарҳои ин жанри моҳиятан нав буданд. Дар охири солҳои бистӯм ва ибтидои солҳои сийӯм як гурӯҳ нависандагони ҷавон — Ҷ. Икромӣ, А. Деҳотӣ, Р. Ҷалил, Ҳаким Қарим, ки аксарашон шогирдони С. Айнӣ буданд, ба майдони наср қадам гузоштанд. Чанде дертар С. Улуғзода ва Ф. Ниёзӣ ба наср рӯ оварданд. Дар охири солҳои чилӯм ва солҳои панҷоҳӯм боз як гурӯҳ насрнависони

чавон — П. Толис, Ф. Муҳаммадиев ва дигарҳо ба соҳаи наср дохил шуданд.

Ин гуна пешрафти адабии насри тоҷик баробари инкишофи сифатии он, баробари равнақи маҳорати бадеии носирон ва афзоиши шаклу жанрҳо давом мекард. Агар то нимаи солҳои бистум ягона шакле, ки насри тоҷик аз худ намуд, повестьнависӣ бошад (повестьҳои С. Айни «Чаллодони Бухоро» ва «Одина»), дар охири солҳои бистум чандин ҳикоя (ҳикояҳои С. Айни, Ҷ. Иқромӣ, А. Дехотӣ ва дигарҳо) ва аввалин романи тоҷикӣ — «Дохунда»-и С. Айни навишта шуд. Дар солҳои сийум насри мо дар соҳаи роману повесть қадами чиддӣ ба пеш гузошт, асарҳои С. Айни «Ғулмон», «Марги судхур», «Ятим», асари Ҷ. Иқромӣ «Шодӣ», асари Р. Чалил «Гулру» эҷод шуданд. Дар ин солҳо дар соҳаи ҳикоянависӣ ҳам муваффақиятҳои намоён ба даст омад (ҳикояҳои хуби Ҳаким Карим), аввалин очеркҳо, ҳикояҳои ҳаҷвӣ, асарҳои насрии баъри бачагон низ дар ҳамин давра пайдо шуданд.

Дар солҳои Чанги Бузурги Ватанӣ дар насри тоҷик шаклҳои хурд — очерк, ҳикоя, фелетон, новелла ва мақолаи публицистӣ мавқеи асосӣ доштанд. Азбаски асарҳои хурд, хусусан очерк ва мақолаи публицистӣ, баъри ба зудӣ ба ҳодисаҳои ҷорӣ замонӣ ҷангҷавоб гуфтани нависандагон бештар имконият медоданд, қор дар соҳаи асарҳои қалони насри дар ин солҳо муваққатан қатъ шуда буд.

Таҷрибаи эҷодӣ ва ҳаётӣ, ки нависандагони мо қамъ меоварданд, инчунин тараққиёти иқтисоду маданияти мамлакат дар солҳои пас аз ҷанг боиси инкишофи минбаъдаи насри тоҷик гардид. То аввалин намоиши даҳрӯзаи адабиёти советии тоҷик (1949) чандин асари қалони насрӣ, аз қабилӣ асари С. Айни «Ёддоштҳо» (қисми I ва II), романи Ҷ. Иқромӣ «Шодӣ» (қисми II), романи Р. Чалил «Одамони ҷовид» (қисми II), романи С. Улуғзода «Диёри навобод» (таҳрири аввал), повести Ф. Ниёзӣ «Вафо» (қисми I) навишта шуда буд. Ҳикоя, очерк ва фелетонҳои Р. Чалил, Ҷ. Иқромӣ, Ф. Ниёзӣ, П. Толис ва дигарҳо, ки дар газетаву журнал ва маҷмуаҳо ҷоп мешуданд, аз та-

раққиёти минбаъдаи асарҳои хурди насри шаҳодат медиҳанд.

Вале такомули эҷодии насри советии тоҷик танҳо аз вусъати шакли жанр иборат набуд. Дар давоми солҳои сийӯм ва чилум нависандагони мо пеш аз ҳама маҳорати тасвири реалистонаро баландтар қарданд. Беҳтарин мактабе, ки насрнависони тоҷик аз он дарси маҳорат мегирифтанд, мактаби адабиёти рус буд. Қайд қардан лозим аст, ки агар аввалҳо бисёр нависандагони тоҷик ба масъалаи қабул қардани таҷрибаю анъанаҳои адабиёти рус баъзан аз роҳи тақлид наздик мешуда бошанд, баъдтар таъсири адабиёти рус дар эҷодиёти онҳо шакли мураккабтар ва комилан эҷоди гирифт. Ҳар нависандаи мо таҷрибаву анъанаи адабиёти русро мувофиқи хусусиятҳои миллии адабиёти тоҷик ва ҳислатҳои хоси эҷодии худ аз нав дарк намуда, ба насри тоҷик татбиқ мекард. Дар айни замон нависандагони тоҷик аз нависандагони рус тарзи дар асари бадеии реалистӣ истифода бурдани хусусиятҳои миллии халқи худро ёд мегирифтанд. Ин аст, ки омӯхтани таҷрибаву анъанаи адабиёти классикӣ ва советии рус боиси беҳтар зоҳир шудани хосиятҳои миллии адабиёти тоҷик гардид.

Масалан, бузургтарин романнависи тоҷик Садриддин Айни борҳо таъкид намудааст, ки ӯ истифодан фольклорро аз М. Горький омӯхтааст. Дар ҳақиқат С. Айни ба эҷодиёти даҳанакии халқ мисли М. Горький бо қамоли диққат ва эҳтиёткорӣ наздик мешавад, онро дар асарҳои худ бо маҳорати тамом қор мефармояд. Маҳз ҳамин ҳолат яке аз он хусусиятҳоест, ки ба асарҳои С. Айни обу ранги хоси милли бахшидааст.

Мисоли дигар. Дар насри классикии тоҷик барои офаридани образҳои типӣ аз аломатҳои фардӣ забони персонаж истифода намекарданд. Насрнависони советии тоҷик нишон додани хусусиятҳои фардӣ забони ҳар персонажро аз адабиёти рус ёд гирифтанд. Ҳоло нависандагони мо (хусусан Раҳим Ҷалил) барои фарди кунонидани забони қаҳрамонҳои худ ибораву маҷозҳои халқӣ ва таъбирҳои хоси урфиятро бисёр ба қор мебаранд, ки ин ҳолат ҳам барои беҳтар зоҳир шудани шакли миллии асари онҳо ёрӣ мерасонад.

Ба ҳамин тариқ, он чизи наведе, ки дар натиҷаи адабиёти русро омӯхтани нависандагони мо ба насри советии тоҷик дохил шудааст, на танҳо ба шакли миллии адабиёти мо зид намеистад, балки онро такмил медиҳад ва ба насрнависон ёрӣ мерасонад, ки ба аёнани адабиёти классикӣ ва фольклори худ эҷодкорона ва бо назари танқид нигоҳ кунанд.

Насри тоҷик, монанди тамоми адабиёти советӣ, аз аввалин қадамҳои худ сар карда то охири роману повесть ва ҳикояву очеркҳо бо ҳаёту зиндагии халқ алоқаи мустақаме дорад. Ин робитаи узви адабиёт ва зиндагӣ беҳтар аз ҳама дар мазмуни ғоявӣ ва мавзуи асарҳои нависандагони мо намоён гардидааст. Насрнависони тоҷик, мисли шоирон ва драматургҳои мо, ҳамеша ба ҳама воқеаҳои муҳим, ки халқи советиро ба ҳаяҷон меоранд, ҷавоб меғуфтанд, кӯшиш мекарданд, ки фикру зикри халқро ифода кунанд, ҳаёт ва муҳорибаи уро тасвир намоянд. Аз ҳамин сабаб дар давраҳои гуногуни ҳаёти мамлакат, ҳар боре, ки дар назди халқ вазифаҳои нав пайдо мешуд, мавзӯҳои асосии адабиёт низ тағйир меёфтанд ва шароити нави ҳаёти ҷамъият ҳам дар асарҳои наср инъикос мекард.

Дар вақти аввалин намоиши даҳрузаи адабиёти тоҷик дар Москва (1949) қайд шуда буд, ки аксарияти насрнависони тоҷик асосан рӯ ба муҳимтарин мавзӯҳои замони ҳозира овардаанд. Ин равию аз он вақт ин ҷониб хеле қувват гирифт. Ҳоло нависандагони тоҷик кӯшиш карда истодаанд, ки аз назарияи «беконфликтӣ», ки партия фаш намуд, қатъиян даст кашида, тасвири сунъӣ ва пардозноки зиндагониро тарк намуда, дар асарҳои худ масъалаҳои мураккаб ва тезу тунди ҳаётро бардоранд ва онҳоро ба воситаи нишон додани конфликтҳои шадиди ҳақиқӣ ҳал кунанд. Дар натиҷа алоқаю робитаи насри тоҷик бо зиндагии халқ боз мустақамтар шуда истодааст. Аз тасвири рӯякӣ даст кашидани нависандагони тоҷик имконият дод, ки образи меҳнаткашони оддӣ замони мо барҷастатар ва муътамадтар тасвир ёбад, беҳтарин ҳислатҳои одмони советӣ реалистона кушода шавад. Дар охири асарҳои насрии адабиёти тоҷик қаҳрамонон дар муҳорибаҳои сахте нишон дода шудаанд ва дар рафти му-

бориза хислатҳои хубу бади онҳо табиитар зоҳир мегардад. Бинобар ин начобати ҳақиқӣ ва инсондусти, суботкорӣ ва азму иродаи онҳо на чун дастурҳои муҷаррад ва умумии ахлоқ, балки чун хислати реали одами зинда, ки аз таъсири ҳуди ҳаёт ва мубориза ҳосил шудааст, намудор мегардад. Ҳоло романи С. Улуғзода «Навобод», романи Ҷ. Иқромӣ «Ман гунаҳгорам» ва баъзе очерку ҳикояҳо соҳиби ҳамин гуна қаҳрамонҳои зинда мебошанд.

Доираи мавзӯҳои насрнависони тоҷик низ торафт васеъ мешавад. Дар давоми шаш-ҳафт соли охир чанд асари муҳим навишта шуд, ки ба масъалаҳои соҳтмони колхозӣ, роли партия дар зиндагонии халқ, ҳаёти интеллигенция, ҷавонони советӣ, оила ва ахлоқ бахшида шудаанд.

Қайҳост, ки мавзуи соҳтмони социалистии деҳоти республика яке аз мавзӯҳои асосии адабиёти советии тоҷик шудааст. Нависандагони тоҷик ҳалли ин мавзуи муҳимро давом дода, дар асарҳои солҳои охир барои васеътар дар бар гирифтани материали ҳаёт ва тасвир кардани конфликтҳои тезу тунд кӯшиш намуданд. Романи С. Улуғзода «Навобод», қисми дувуми романи Ф. Ниёзӣ «Вафо», повести Ҷ. Иқромӣ «Ситора», повести П. Толис «Ҷавонӣ» аз ҳамин қабил асарҳо мебошанд.

Мубориза дар роҳи мустаҳкам намудани иқтисоди колхозҳо, мубориза барои ба як хоҷагии калон муттаҳид кардани чанд артели хурди хоҷагии қишлоқ асоси сюжети романи С. Улуғзода «Навобод»-ро ташкил мекунад. Вақте ки ин роман навишта мешуд, колхозчиёни пешқадам барои калон кардани колхозҳо акнун ҳаракат сар карда буданд ва ин масъала ҳоло бо қарори партия ва ҳукумат чун вазифаи муҳимме пеш гузошта нашуда буд. Аз ҳамон вақт ин матлабро мавзуи асосии асари худ қарор додани С. Улуғзода, бешубҳа, хизмати калони ӯст.

Муаллиф образи ходимони партиявӣ, коммунистони оддӣ ва колхозчиёни пешқадамро тасвир мекунад, ҳаёти ҷамъиятӣ ва шахсии онҳоро нишон медиҳад. Ба нависанда муяссар шудааст, ки чанд масъалаи муҳимро, аз қабилҳои масъалаи роли ташкилоти партиявӣ дар

сохтмони колхозӣ, муборизаи зидди боқимондаҳои феодали-бой ва ғайраро ба тарзи наवे гузорад ва ҳал кунад. Қаҳрамони асосии асар — котиби ташкилоти партиявии колхоз Нуралӣ Баротов дар адабиёти тоҷик образи чунин ҳодими партиявист, ки хеле муфассал тасвир ёфтааст. «Навобод» дорои конфликтҳои шиддатнокест. Муаллиф ҳаёти колхозро фақат чун намоиш ва тантанаи ғалабаю музаффариятҳои ҳарруза нишон намедиҳад, балки онро бо мураккабихоҷаш, бо задухӯрди қувваҳои зидди якдигар, бо муборизаҳои саҳти ҷиҳатҳои пешқадам ва ақибмондаи зиндагӣ тасвир мекунад.

Яке аз муваффақиятҳои насрии тоҷик ин аст, ки нависандагон ба баъзе мавзӯҳои муҳимме, ки пештар дар адабиёти тоҷик мавқеи калон ишғол намекарданд, масалан, ба мавзӯи ҳаёти интеллигенция ва синфи коргар муроҷиат карданд. Аввалин асарҳои калон, ки ба ин мавзӯҳо бахшида шудаанд, романи Раҳим Ҷалил «Шӯроб» ва романи Ҷ. Икромӣ «Ман гунаҳгорам» мебошад.

Романи Р. Ҷалил яке аз муҳимтарин масъалаҳои таърихи халқи тоҷик — масъалаи пайдоиши аввалин пролетарҳои миллии тоҷикро бардоштааст. Нависанда ба тасвири решаҳои таърихии дӯстии бародаронаи коргарони тоҷик, рус, украин, узбек ва қирғиз, ки дар рафти меҳнату муборизаи якҷоя ба вучуд меомад, диққат ҷалб кардааст ва кушиш намудааст он роли бузургеро, ки пролетариати рус барои ташаккули шуури синфии аввалин коргарони тоҷик бозида буд, нишон диҳад. Ба ин тарик, дар роман мавзӯи дӯстии халқҳо, ки дар эҷодиёти Р. Ҷалил пеш ҳам яке аз мавқеҳои марказиро ишғол мекард, давом ва такмил меёбад.

Ҷалол Икромӣ романи «Ман гунаҳгорам»-ро ба тасвири ҳаёти зиёиёни қишлоқ бахшидааст ва мавзӯро ба воситаи тасвири ахлоқи маишати қаҳрамонон ва психологияи онҳо мекушояд. Масъалаи мубориза барои оилаи мустақам ва ахлоқи поки мардуми советӣ, нишон додани сабаби пайдоиши одамоне, ки ахлоқи онҳо ба шароити ҷамъияти мо мувофиқат надорад, дар маркази диққати нависанда гузошта шудааст. Муал-

лиф аҳволи руҳияи қаҳрамонҳои худро хеле муътамад тасвир намуда, муборизаеро, ки дар дили онҳо давом мекунад, муфассал нишон дода, барои ошкор кардани тамоми мураккабиҳои конфликт кушиш менамояд.

Дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни ва повести С. Улуғзода «Субҳи ҷавонии мо» мавзуи зиёиён ба тарзи дигаре, аз нуқтаи назари таърихӣ гузошта шудааст. С. Айни он шароитро, ки дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX барои ташаккули интеллигенцияи пешқадами тоҷик роли асосӣ мебозид, тасвир кардааст. Аммо «Ёддоштҳо»-и С. Айни на танҳо асаре дар бораи интеллигенция мебошад, балки асосан асари бузурге дар бораи халқи тоҷик аст. Дар «Ёддоштҳо» манзараҳои зиндагонии вазини меҳнаткашони аморати Бухоро тасвир шудааст. Вале диққати асосии нависанда ба нишон додани мазлумии халқ не, балки пеш аз ҳама ба тасвири норозигии рӯзафзун, қувату тавоноӣ ва муборизаи халқ равона шудааст. Дар маркази диққати нависанда образи халқи меҳнати меишад ва он ба воситаи чанд намояндаи барҷастаи меҳнаткашон нишон дода шудааст. Халқ дар «Ёддоштҳо» чун қувваи азими ҷисмонӣ ва маънавӣ, чун бунёдкори ҳамаи сарватҳои маънавӣ ва моддӣ баромад мекунад, нисбат ба золимон нафрати бепоён ва ба ояндаи дурахшон бо-вари комил дорад.

Агар С. Айни ташаккули хислатҳои интеллигенцияи демократии пеш аз революцияро нишон дода бошад, С. Улуғзода дар повести худ шароити ташаккули насли аввали зиёиёни советии тоҷикро мавзуи тасвир қарор додааст. Ба ин маънӣ асари С. Улуғзода давоми мантиқии «Ёддоштҳо»-и С. Айнист. Вале азбаски ҳар кадоми ин асарҳо як давраи дигари таърихро тасвир мекунанд ва дар асоси дигар материали ҳаёти навишта шудаанд, байни ин ду асар дар гузориши масъалаҳо баъзе фарқҳо дида мешавад. Чунончи, масъалаи дӯстии халқҳо ва роли маданияти рус дар инкишофи ғоявии зиёиёни тоҷик дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни мавқеи хеле хурдро ишғол мекунад, аммо дар повести С. Улуғзода, баръақс, ба яке аз масъалаҳои марказӣ табдил ёфтааст. Муборизаи фаъолони интеллигенцияи тоҷик барои ҳаёти нав низ дар асари С. Улуғзода

мавқеи калон гирифтааст. Лекин повести «Субҳи ҷавонии мо» аз баъзе камбудихо низ ҳолӣ нест. Баъзе қисмҳои охири повесть бештар ба порчаҳои алоҳида монанд буда, ҳодиса ва образҳои инсонӣ нисбатан сатҳӣ тасвир ёфтаанд. Бинобар ин шиддати муборизаҳои давраи ислоҳоти замин пурра намоён наместавад.

Яке аз комъебиҳои насри солҳои охир инкишофи ғоявӣ ва бадеии очерк аст. Ҳоло нависандагони тоҷик торафт бештар очерк навишта истодаанд. Аз ин ҷост, ки дар арафаи Даҳруза барои нашр намудани маҷмуаи очеркҳо, ки қариб сӣ ҷузъи ҷопӣ ҳаҷм дорад, имконият пайдо шуд. Охири очеркҳои тоҷикӣ низ аз пардозҳои сунъӣ тадриҷан озод гашта, масъалаҳои муҳимми ҳаёт ва конфликтҳои тезу тундро бардошта истодаанд. Бо тамоми боварӣ ҳукм кардан мумкин аст, ки жанри очерк, ки рӯҳи ҷанговарона дошта, масъалаҳои муҳимро хеле тезу тунд пеш мемонда бошад, дар адабиёти тоҷик қадамҳои ҷиддӣ гузаштааст. Ҷ. Икромӣ дар очерки «Оё чӣ бояд кард?» масъалаҳои муҳимми тараққиёти колхозҳои кӯҳсорро муҳокима мекунад. Очерки А. Баҳорӣ «Қатрае, ки аз мавҷи канда шуда нарафт» ба ҳаёти синфи коргар бахшида шудааст. Очерки «Дар кишвари дӯстон»-и Ф. Ниёзӣ ҳаёту муборизаи меҳнаткашони Москва, Украина ва Ӯзбекистонро тасвир менамояд. Очерки Ф. Муҳаммадиев дар бораи муҳоҷирони районҳои кӯҳсор, очерки Ҳ. Содик дар бораи бинокорони Далварзин, очерки А. Сидқӣ дар бораи механизаторони хоҷагии кишлоки республика низ ҷолиби диққатанд.

Мутаассифона, дигар шакли хурди наср — ҳикоя суст инкишоф ёфта истодааст. Дар газетаву журнал ва маҷмуаҳо ҳикоя бисёр ҷоп мешавад, вале аксарияти онҳо аз ҷиҳати шакли бадеӣ хеле заиф буда, хонандаро қаноат кунонида наметавонад. Ҳикоянависони мо бисёр вақтҳо сюжетҳои сунъие аз ҳаёли худ бофта мебароранд, характерҳои сатҳӣ тасвир менамоянд, мувофиқи талаботи жанри воситаҳои тасвирии муносиб ҷустуҷӯ намеkunанд. Бояд аз ҳамин сабаб бошад, ки якҷумин маҷмуаи ҳикояҳои нависандагони тоҷик, ки ба муносибати намоиши Даҳруза ҷоп гардид,

асосан аз ҳисоби ҳикояҳои солҳои 30—40, бобҳои алоҳидаи «Ёддоштҳо» ва «Субҳи ҷавонии мо» пур шу-дааст.

Дар натиҷаи ба масъалаҳои актуалӣ ва конфликтҳои тезу тунди ҳаёт мурочиат кардани нависандагон дар насри тоҷик ҳаҷв низ ҷон гирифт. Хусусан таъсис ёфтани журнали «Хорпуштак», ки беҳтарин ҳаҷвнави-сони тоҷик дар атрофи он ҷамъ омадаанд, барои пеш-рафти ҳаҷв ёрӣ расонд. Р. Ҷалил ва А. Деҳотӣ дар соҳаи ҳикояи хурди ҳаҷвӣ бомуваффақият кор карда истодаанд. Фелъетон низ то як андоза муваффақият пайдо карда истодааст, вале комёбиҳои фелъетонна-висҳои моро ҳанӯз қаноатбахш ҳисоб кардан мумкин нест.

Анъанаҳои ҳаҷви классики ва фольклори тоҷик ба-рои тараққиёти ҳаҷви имрӯза роли бузурге бозида ис-тодааст.

Чунон ки дида мешавад, муваффақиятҳои насри советии тоҷик хеле калон аст. Вале дар айни замон қайд кардан лозим аст, ки дар назди насрнависони тоҷик баъзе масъалаҳои муҳимме, ки ҳанӯз ҳал на-шудаанд, низ ҳастанд. Аз он ҷумла, пеш аз ҳама, ба масъалаи ҳалли конфликтҳо диққат ҷалб кардан ло-зим аст.

Дар бисёр асарҳои насри мо, ки конфликтҳои ҷид-дӣ ва тезу тундиро мебардоранд, ин конфликтҳо хеле осон ҳал мешаванд, ҳалли он ба ҷиддият ва муракка-биҳои худӣ конфликт мувофиқ нест. Ин камбудиро ба ин ё он дараҷа чи дар романҳои С. Улуғзода ва Ҷ. Ик-ромӣ, чи дар повесть ва ҳикояву очеркҳои гуногун му-шоҳида кардан мумкин аст. Сунъӣ ва осон ҳал шудани конфликтҳо дар назари хонанда аҳамияти ҷамъиятии масъалаҳои муҳимро, ки нависанда пеш гузошта-аст, кам мекунад, ба ҳаққонияту мўътамадӣ ва ре-ализми асар нуқсон меорад, барои пурра ва аниқ ни-шон додани ҳислатҳои қаҳрамонон ҳалал мерасонад.

Дар «Навобод» образи раиси колхоз Ҳоҷӣ Умар ба воситаи ду конфликт кушода мешавад: яке аз онҳо ба масъалаи муттаҳид кардани колхозҳо вобаста аст, дигаре аз ишқу муҳаббати духтари ӯ Шодигул ва Ну-ралӣ Баротов сар мезанад. Нависанда ҳар ду кон-

фликтро ҳам хеле бо шиддат ва тезу тунд давом дода, хислатҳои Ҳоҷӣ Умарро, ки мӯйсафеди оқилу қавиירו-дае буда, дар роҳи ба даст овардани мақсади худ со-битқадамона мубориза мебарад, хеле барҷаста тасвир кардааст.

Ҳоҷӣ Умар, аз як тараф, дар ҳаёти ҷамъиятӣ чун тарафдори фаъоли ҳар он чизе, ки нав ва пешқадам аст, баромад мекунад, аммо, аз тарафи дигар, монанди бисёр пиронсолон дар оила дар ҳаққи занон то андозае нуқтаи назари кӯҳна дорад. Ҳоҷӣ Умар ин ақидаи нодурусти худро низ бо ҳамон суботкорӣ му-ҳофизат мекунад. Бинобар ин ҳалли осони конфликтӣ дуйум, ки бо як насихати Боровиков ба охир мерасад, ғайритабии ва сунъӣ ба назар менамояд. Ҳоҷӣ Умар, ки шахси қавииродаест, ғайри чашмдошти хонанда ба осони аз ақидаи маҳкамаи худ даст мекашад. Ин гуна ҳалли конфликт ба инкишофи мантиқии хислатҳои қаҳрамон зид аст ва, аз тарафи дигар, ба нависанда имкон намедихад, ки мушкилиҳои ҳақиқии муборизаи зидди боқимондаҳои феодали-боиро тасвир кунад. Ҳалли баъзе конфликтҳои дуйумдараҷаи романи «На-вобод» ҳам ҳамин гуна нуқсон дорад.

Дар романи Ч. Икромӣ «Ман гунаҳгорам» низ во-қеаи пул дуздидани Мухтор Махсумов ба тарзи сунъӣ дохил шудааст ва боиси осонтар ҳал гардидани кон-фликт мешавад. Ҳарчанд дуздӣ ба табиати пасти Мух-тор зид нест, аммо ба хусусияти умумии роман, ки асари психологӣ мебошад, мувофиқат намекунад.

Ин гуна нуқсон дар дигар асарҳои насри (чи асар-ҳои калон ва чи асарҳои хурд) низ дучор мешавад.

Ба ҳамин тарик, насрнависони тоҷик аз ҷиҳати ба ҳаёт бештар наздик кардани эҷодиёти худ қадами чиддӣ пеш гузошта, муҳимтарин ва чиддитарин масъ-алаҳои замони ҳозираро бардошта истодаанд, вале дар соҳаи ҳалли ҳаққонӣ ва ҳақиқатан реалистонаи кон-фликтҳои шиддатнок маҳорати худро боз ҳам баланд кардани онҳо лозим аст.

Дигар масъалаи муҳим, ки дар насри тоҷик ҳанӯз пурра ҳал нашудааст, масъалаи шакли миллии наср аст. Бешубҳа, асарҳои насрнависони тоҷик обу ранги миллии доранд, хусусиятҳои хоси ҳаёту маишати халқи

точик, хислатҳои миллии тарзи тафаккури бадеии вай дар насри мо инъикос ёфтааст. Ҳамаи инҳо хусусан дар эҷодиёти Садриддин Айни барҷастатар дида мешавад. Аммо чанд масъалаи муҳим, ки ба шакли миллии наср дахлдор аст, диққати насрнависон ва адабиётшиносони моро ҳануз ба дараҷаи лозима ба худ ҷалб накардааст.

Чунончи, масъалаи муносибати мо ба анъанаҳои романтикии адабиёти тоҷик аз ҳамин қабил масъалаҳост. Чи тавре ки маълум аст, анъанаҳои романтикии на танҳо дар назм, балки дар насри классикии тоҷик низ мавқеи бузурге доштанд ва ин яке аз хусусиятҳои асосии на фақат адабиёти тоҷик, балки инчунин адабиёти дигар халқҳои Шарқ мебошад. Романтизми адабиёти мо хислатҳои хос дорад ва муҳимтарин хусусиятҳои бадеии он аз ин иборат аст, ки нависандагон ҳодисаҳо, эҳсосот ва ғояҳои худро бо тасвири тавсифи шоирона ба авҷи аъло бардошта, образи характерҳои муаззаму мухташам эҷод менамуданд, тасвирҳои рангин, ташбеҳу истиораҳои пурнақшу нигорро фаровон истифода мекарданд. Чунин ба назар мерасад, ки сабабҳои пайдоиши ин метод ва услуби бадеии онро, пеш аз ҳама, аз таърихи халқҳои Шарқ, ки пур аз муборизаҳои қаҳрамононаи зидди истилогарони аҷнабӣ ва ҷабру зулми беҳадду қанори золимони «худӣ» («деспотизми шарқӣ!») мебошад, ҷустуҷӯ кардан лозим аст. Аз тарафи дигар, табиати дилрабо, манзараҳои рангин ва пурнақшу нигори кишвари офтобруя ва шукуфон (ҳамин сарзамини пурсарвату шукуфон буд, ки ҳамеша диққати истилогаронро ба худ мекашид!) низ яке аз сарчашмаҳои романтизми адабиёти тоҷик буд. Ҳаёлу фантазияи бадеии халқи мо, ки дар давоми таърихи чандинасра ва дар аснои бунёди намудани бинои олии маданияти қадима ҳосил гардидааст, низ барои ташаккули хусусиятҳои асосии ин романтизм роли хурд набозидааст.

Анъанаҳои романтизм, ки аз давраҳои қадим ибтидо мегирад, барои дар адабиёт ифода гардидани хислатҳои миллии халқи тоҷик хеле ёрӣ расонидааст. Ҳолати тасодуфӣ нест, ки ин анъанаҳо ҳануз ҳам дар

ташаққули табъи бадеи хонандагони мо роли калон мебозад.

Аввалин асарҳои насри советии тоҷик, ки адабиёти гузаштаи мо ба онҳо таъсири ҷуқувват ва бевосита боқӣ гузоштааст, бештар ӯбу ранги романтикӣ доштанд. «Одина» ва «Дохунда»-и С. Айни, аввалин ҳикояҳои А. Деҳотӣ, Пайрав, Ҷ. Иқромӣ ва монанди инҳо аз ҳамин қабил асарҳо мебошанд. Ҷолиби диққат аст, ки сарқунандагони насри советии тоҷик, хусусан С. Айни, ин романтизми анъанавиро ба қонунҳои адабиёти нави ҳақиқатан реалистона тобеъ карда тавониста буданд. Дар соҳаи истифода кардани таҷрибаи адабиёти классикӣ барои ба вуҷуд овардани насри миллии реалистии тоҷик яке аз хизматҳои асосии С. Айни ҳам аз ҳамин иборат аст.

Вале дар солҳои минбаъда насрнависони мо аз анъанаҳои романтизм торафт дур шудан гирифтанд ва дар солҳои охир аз он қариб тамоман даст кашиданд. Ба фикри мо, аз ин гуна як хусусияти хос ва муҳими адабиёти мо қомилан даст кашидан, бешубҳа, қори хатост ва боиси заифтар гардидани шакли миллии асарҳо шуда, насрнависонро аз як имконияти бештар қаноат қунонидани талаботи эстетикӣ хонанда маҳрум менамояд. Реализми социалистӣ истифодаи танқидии беҳтарин анъанаҳои адабиёти гузаштаро инқор намекунад, балки, баръакс, истеъмоли эҷодии беҳтарин анъанаҳои адабиёти миллиро тақозо менамояд. Ба фикри мо, ҳарорату ҳаяҷон ва латофату зарофати романтикӣ дар тасвир яке аз он анъанаҳои адабиёти тоҷик мебошад, ки сазовори бо қомолҳои диққат омӯхта шудан аст.

Дар насри тоҷик дар баробари ин гуна масъалаҳои калон ва умумӣ баъзе масъалаҳои ҷузъӣ низ ҳаст, ки ба ҳалли онҳо аҳамияти ҷиддӣ додан лозим меояд. Чунончи, масъалаҳои «ихтисос» пайдо кардани навистандагон, яъне ғуруҳи муайяни мавзӯҳоро, ки ба таҷрибаи ҳаётии ҳар нависанда, ба талаботи хусусиятҳои эҷодӣ шахсии ӯ мувофиқ бошад, мавзӯҳои асосии эҷодӣ худ қарор додани онҳо аз ҳамин ҷумла аст. Бисёр навистандагони мо, хусусан навистандагони ҷавон, ҳанӯз ба худ мавзӯи асосӣ интихоб

накардаанд. Онҳо ба мавзӯҳои гуногуне, ки аз якдигар хеле дуранд, даст мезананд, ба зудӣ ва осонӣ аз як мавзӯ ба дигаре мегузаранд. Шубҳае нест, ки мавзӯро ба гардани нависандае бор кардан ё барои маҳдуд шудани доираи мавзӯҳои эҷодиёти ӯ қўшиш на-мудан қатъиян ноҷоиз аст, фақат худи нависанда ме-тавонад, ки мавзӯи эҷодиёти худро муқаррар намояд. Лекин нависандагонро лозим аст, ки дар ҳалли мавзӯҳо собитқадам бошанд, дар интихоби мавзӯҳо таҷрибаи зиндагӣ ва хусусиятҳои маҳорати бадеии худро дурусттар ба назар гиранд.

Дар давоми намоиши даҳрӯзаи адабиёт ва санъати тоҷик, ки ҳисоботи эҷодии санъаткорони мо буд, доир ба муваффақият ва нуқсонҳои насри советии тоҷик бисёр мулоҳизаҳои танқидӣ баён гардид. Дар вақти муҳокимаи асарҳои нависандагони тоҷик дар Москва комъёбӣ ва бисёр камбудии адабиёти мо, аз он ҷумла наср, ошкор ва вазифаҳои минбаъдаи шоирон, носирон ва драматургҳои мо муайян карда шуд. Шубҳае нест, ки ин муҳокимаҳо боиси пешрафти минбаъдаи насри мо хоҳад шуд.

ҲАЛЛИ МАВЗЎҶОИ ЗАМОНИ ҲОЗИРА МАҲОРАТИ БАЛАНД МЕТАЛАБАД

Адабиёти тоҷик аввалин Мукофоти Лениниро ба-рои назм гирифт. Ин ҳодиса шаҳодат медиҳад, ки назми мо бо вучуди бисъёр камбудихояш муваффақиятҳои калон ба даст оварда истодааст ва дар сафи пеши мубориза барои ҳалли мавзӯҳои замони ҳозира мебошад.

Лекин дар давоми чанд соли охир бештар аз ҳама насри тоҷик соҳиби комёбиҳо гардид. Дар ин муддат повести Ч. Икромӣ «Тори анкабут», повести П. Толис «Тобистон», Ҳ. Ирфон «Ду ёр аз ду диёр», Ф. Муҳаммадиев «Тири хокхӯрда», Б. Ортиқов «Таътил», Р. Амонов «Дар доманаи кӯҳҳои қабуд» нашр гардид. Романи нави Ч. Икромӣ «Духтари оташ» ва Ҳ. Ирфон «Дар қулбаи қосибон» низ ба охир расид. Шаш повесту ду романи калон дар давоми ду-се сол — маҳсули кам нест.

Ҳамин ҳам боиси хурсандии мост, ки аз ин ҳашт асари калон чортоаш ба қалами ҷавонон тааллуқ дорад. «Тобистон» дуйӯмин повести П. Толис аст, аммо «Тири хокхӯрда», «Дар доманаи кӯҳҳои қабуд» ва «Таътил» аввалин повести Ф. Муҳаммадиев, Р. Амонов ва Б. Ортиқов мебошад. Албатта, камтаҷрибагии муаллифон дар аввалин повестьҳои онҳо нақши худро гузоштааст, вале умуман ҳамаи онҳоро муваффақияти адабиёти тоҷик дар солҳои охир ҳисоб кардан мумкин аст.

Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки ҳар чор повесть ҳам дар мавзӯи ҳозиразамон навишта шудааст. Ин асар-

хо нишон медиҳанд, ки насрнависони ҷавон дар бардоштани масъалаҳои асосӣ ва калони ҳаёти имрӯзаи республика ҷуръат пайдо карда, ба ҳалли ин масъалаҳо ҳар кадоме бо роҳи худ мустақилона наздик шуда истодаанд.

Дар насри тоҷик қувват гирифта истодани повесть ва ба мавзӯҳои замони ҳозира рӯ овардани аксарияти повестьнависонро низ комёбии адабиёти советии тоҷик шуморидан лозим аст.

Яке аз муваффақиятҳои калони насри тоҷик дар солҳои охир иборат аз ин аст, ки жанри очерк хеле пеш рафт. Чанд сол пеш аз ин дар адабиёти мо очерки ҳақиқӣ қариб вучуд нашофт. Баъдтар, масалан, дар давраи намоиши даҳрӯзаи адабиёту санъат (1957) баъзе ҷавонон аз қабилӣ Ф. Муҳаммадиев, А. Сидқӣ, А. Баҳорӣ, М. Начмиддинов ба навиштани очерк майлу рағбат пайдо намуда, асарҳои хубе эҷод карданд. Аммо ҳоло аз нависандагони таҷрибадори мо Ҷ. Иқромӣ ва Ф. Ниёзӣ ҳам ба ин кори бошараф ҳамроҳ шудаанд. Имрӯз очерк дар адабиёти тоҷик ҳақиқатан жанри ҷанговаронаест, ки ба бисёр масъалаҳои муҳими ҳаёти республика далерона даҳолат карда истодааст.

Очеркҳои Ҷ. Иқромӣ «Сафар кардан — ҷаҳон дидан» ва «Аз Душанбе то ба Киев» дар байни хонандагони умумӣ Иттифоқ шӯҳрат пайдо карда, сазовори мукофоти журнали «Дружба народов» гардид. Ҷ. Иқромӣ дар ин очеркҳои худ анъанаи қадимии сафарнома-нависии классикии тоҷикро ба тарзи наво давом дода, барои тасвири дигаргуниҳои азиме, ки дар мамлақати мо ба вучуд омада истодаанд, мувофиқ намудааст.

Очерки ёддошти Ф. Ниёзӣ «Ҳиссае аз қиссаҳои ҷанг» мавзӯи Ҷанги Ватаниро дар адабиёти мо такмил медиҳад ва аз баъзе ҷиҳатҳо пурра мекунад. Нависанда рӯҳи қавӣ ва ҷасорати беназири мардуми советиро, ки дар майдони муҳорибаи зидди фашизм зоҳир шуда буд, тасвир намудааст.

Баробар тараққӣ кардани жанрҳои гуногуни адабӣ яке аз омилҳои муҳиммест, ки пешрафти умумии адабиётро таъмин мекунад. Адабиёте, ки як жанри он инкишоф ёфта, аммо чанд жанри дигараш ақиб монда-

аст, адабиёти пурқувват ҳисоб намешавад. Ҳар жанр имконият ва хусусияти ҳосе дорад ва дар иҷрои вази-фаҳои умумие, ки дар назди адабиёт гузошта шуда-анд, ба аҳамияти алоҳидае соҳиб аст.

Ба ин муносибат ба ҳамин масъала диққат ҷалб кардан лозим аст, ки ҳоло дар адабиёти тоҷик жанрҳои калони наср то андозае бомуваффақият инкишоф ёфта истода бошанд ҳам, жанрҳои хурди наср — ҳикоя ва новелла чандин сол боз хеле ақиб монда истодааст. Аз як тараф, шаш повесту ду романро номбар кардем, аммо аз тарафи дигар, гуфтан мумкин аст, ки ҳоло дар адабиёти тоҷик ҳикоя ба дараҷаи нестӣ расидааст.

Албатта, гуфтан мумкин нест, ки нависандагони мо ҳикоя наменависанд. Дар саҳифаҳои матбуот ҳикоя бисёр ҷоп мешавад, вале ҳикояи хуб, ҳикояи ҳақиқӣ, ки аз ҷиҳати бадеият баланд бошад, хеле кам аст, қариб нест.

Як вақтҳо ҳамаи насрнависони тоҷик дар инкишофи жанри ҳикоя фаъолона иштирок мекарданд. Мо монанди Ҳаким Қарим новеллистҳои забардасте доштем, ки маҳорати ҳикоянависии худро рӯз то рӯз беҳтар карда, асарҳои аълое ба вучуд меоварданд. Аммо аз ҷӣ сабаб бошад, ки дар солҳои охир нависандагони пешқадам ва пуртаҷрибаи мо ба ҳикоя то рафт камтар рӯ меовардагӣ шуданд.

Шубҳае нест, ки симои насрро пеш аз ҳама жанрҳои калон — повесть ва роман муайян мекунад. Лекин жанрҳои хурдро жанри дуйӯмдараҷа ҳисоб кардан мумкин нест. Ҳикоя монанди очерк аз намудҳои фаврии адабиёт ва яке аз воситаҳои муҳимме барои ҳалли мавзӯҳои замони ҳозира буда, ба нависанда имконият медиҳад, ки ба масъалаҳои имрӯзаи ҳаёти халқу мамлакат дар сари вақт ҷавоб гуяд.

Ҳикоянависӣ хусусан барои инкишофи эҷодии нависандагони ҷавон аҳамияти калон дорад. Ҷавонон дар ин жанр ҷӣ қадар зиёдтар машқ кунанд, дар тасвирҳои мӯъҷаз ва қӯтоҳбаёнӣ ҳамон қадар беҳтар малака ҳосил менамоянд, дар тартиб додани композицияи мавзун, эҷод кардани образҳои барҷаста таҷриба пайдо мекунанд. Ҳикоя қалами ҷавонро бурротар

мекунад ва онхоро ба навиштани асарҳои калон тайёр менамояд.

Аз ин ҷиҳат бисёр хуб аст, ки нависандагони ҷавон ба ҳикоянависӣ бештар рағбат зоҳир карда истодаанд.

Лекин нависандагони таҷрибанок барои ҳосил намудани маҳорати ҳақиқии ҳикоянависӣ ба ҷавонон кам ёрӣ медиҳанд. Худи он ҷавонон ҳам, ки чандин сол боз дар ин соҳа машқ карда истодаанд, барои кашф намудани сирру асрори санъати ҳикоянависӣ, барои аз худ кардани қонуну қоидҳои жанр ва техникаи он чандоне ҷидду ҷаҳд нишон наметрианд. Баръакс, баъзеҳо ҳикояро жанри осону беозоре мешуморанд ва дар назди худ талаби ҷиддӣ намегузоранд.

Аз ҳамин сабаб аст, ки аксари ҳикояҳои онҳо бебу ранг ва аз ҷиҳати бадеӣ хеле сустанд.

Схема ва қолибҳои муқаррарӣ дар ҳикояҳо ҳамаҷун ҳам дида мешавад. Масалан, ҳикояи М. Шарқӣ «Мархабо»-ро гирем. Дар назари аввал ин ҳикоя дар муҳимтарин мавзӯи имруза навишта шудааст.

Нависанда аз ҳаёти ҷавонони мо, ки пас аз тамом кардани мактаби олии то рафт бештар ба кишлоқҷойҳо ба кор рафта истодаанд, мавзӯи гирифтааст. Вале ӯ ин ҳодисаро на ба воситаи як лавҳаи ҳақиқии ҳаёти ва образҳои барҷаста, балки ба воситаи схема тасвир карданӣ шудааст. Нависанда факти нави ҳаётиро ба қолиби кӯҳнаи дилгире дохил намудааст. Ин схема аз ҳамин иборат аст, ки қаҳрамони асар Мархабо мактаби олиро тамом карда, дар мактаби колхозе муаллим мешавад ва аввал аз агроном меранҷад ва баъди чанд вақт бо ӯ якбора чунон дӯстӣ пайдо мекунад, ки ҳарду зану шӯ мешаванд. Аз паси ин схема осоре аз зиндагӣ ва ҳислатҳои инсонӣ дида намешавад. Нақли нависанда хеле хушк ва бебу ранг аст.

Нависанда омӯзгор аст ва барои фаҳмидани моҳияти ҳодисаҳо ба хонанда бояд ёрӣ расонад. Фикру мулоҳизаҳои ӯ дар бораи зиндагонӣ бояд хонандаро ба тафаккур маҷбур намояд ва таҷрибаи ӯро афзояд. Аммо андешаву мулоҳизаҳои зерини Мархабо магар тасаввуроти моро дар бораи ҳаёт заррае зиёд мекунад:

«Роҳилаапа ягон донишқадаро тамом накардааст, вай аз хурдӣ дар мактаби ҳаёт таълим гирифта ва таҷриба омӯхтааст. Бо як дидан муайян кард, ки хунукӣ ба ниҳолҳо зарар нарасонидааст. Аммо ман гарчанде маълумоти олий дошта бошам ҳам, инро фаҳмида натавонистам».

Чунон ки мебинем, қахрамон дар ҳайрат ва тааҷҷуб аст. Ҳол он ки ин ҷо на ҷои ҳайрат аст ва на ҷои тааҷҷуб. Барои як духтари шаҳрӣ, ки нав ба кишлок омадааст, нафаҳмидани ин, ки ниҳолҳоро хунук задааст ё не, мумкин аст ҳодисаи табиӣ бошад. Аз ин ҷиҳат ба даръеи фикру андеша ғўтавар шудани қахрамон ҳоҷат надошт.

Дар ҷои дигар нависанда мегӯяд: агроном «дар хусуси Марҳабо, ки ҳамчун муаллимаи фанни биология бо ихтиёри худ ба бригадаи истехсолии мактаб роҳбарӣ карданро ба зимма гирифтааст, киноя карда гуфтааст: барои ҳосили мӯл руёндан ғайри маълумоти олий боз таҷриба ҳам даркор... Худи агроном таҷриба дошта бошад ҳам, аз педагогика беҳабар будааст, ки дар ҳузури талабагон ин тавр гуфтааст».

Ин ҷо аз педагогика хабардор будан ё набудан аҳамияте надорад. Барои донишҷуи ин, ки дар назди талабагон муаллимиро сарзаниш кардан лозим нест, педагогика донишҷу зарур набуд, балки андаке ақлу тамиз доштан басанда буд. Азбаски ҳикоя дар бораи муаллим ва мактаб аст, нависанда номбар кардани педагогикаро лозим донистааст, ҳарчанд ки ин ҷо зарурате набуд.

Схемаи примитив ва ин гуна мулоҳизаҳои сунъӣ ҳикояро аз ҷодаи табиият берун бурдааст. Мо аз ҳикоя ҳаёти ҳақиқиро не, балки танҳо сохтакориҳои муаллифро мебинем.

Камбудихоӣ ҳикояи «Марҳабо» дар бисёр ҳикояҳои дигар низ дида мешавад ва то андозае гуфтан мумкин аст, ки нуқсони умумии ҳикояҳои ҷавон аст.

Мо ин ҷо зарур мешуморем, ки дар бораи ҳикояи С. Шмеркин «Мунозира», ҳарчанд мавзӯи он ба мавзӯи ҳаёти имруза дахл надорад, низ як-ду сухан гуем. Ин ҳикоя ба мавзӯи таърихӣ навишта шудааст ва

мақсаде дорад, ки образи фарзанди бузурги халки тоҷик Абуали ибни Синоро ба вучуд орад. Лекин муаллиф ҳақиқати таърихро вайрон кардааст ва он мақсади начиб низ ба даст наомадааст.

Нависанда Ибни Синоро бо шайхи машҳури тасаввуф Абӯсаиди Маҳанагӣ ба мубоҳиса даровардааст. Вале, аввалан, ҳам ба тоҷикӣ ва ҳам ба русӣ номи шайхро нодуруст навиштааст (Майхонӣ), ва ҳол он ки вайрон навиштани номи шахсони таърихӣ айби афвнопазир аст. Сониян, шайх Абӯсаид мисли як муллои чоҳили асри XIX, ки дар асарҳои устод Айни бисёр дидаем, тасвир шудааст. Вай нодони дағалест, ки бо Ибни Сино баҳс намекунад, балки рағи гардан хезонда фаръед мезанад. Ин гуна тасвир шудани шайх Абӯсаид пеш аз ҳама ба образи Ибни Сино хеле зарар расонидааст. Ибни Сино дар ҳикоя бо олими забардасти тасаввуф не, балки бо як чоҳили бетамиз сару кор дорад, ки барои Ибни Сино барин бузургвор, ки вачоҳати беназире дошт, уро мағлуб кардан душвор нест. Нависанда Ибни Синоро бо ҳарифи очизе ру ба ру овардааст ва ин ҳолат имконият надодааст, ки қувваи ақлу заковати ӯ нишон дода шавад.

Абӯсаиди Майҳанагӣ дар ҳикояи С. Шмеркин чун як нафар намояндаи исломи расмӣ амал мекунад. Ин гуна тасвир ҳам нодуруст аст. Дар он давра тасаввуф ханӯз бо исломи расмӣ созиш накарда буд ва бештар хусусияти оппозиционӣ дошт. Пас чӣ тавр мо метавонем, ки намояндаи тасаввуфро чун рӯҳонии расмӣ ислом тасвир кунем? Аз ин ҷиҳат низ дар ҳикоя ҳақиқати таърихӣ вайрон аст.

Ибни Сино дар охири ҳикоя, баъд аз мағлуб шудани шайх мегӯяд: «Илм аз аҳкоми дин зӯртар аст.» Дар ин ҷумла ғояи асосии ҳикоя ифода шудааст. Вале ҳамин ғояи асосӣ ҳам дар як вазъияти ғайритабӣ, ки таърихан муътамад нест, баён гардидааст. Ибни Сино он ҷумларо дар байни мардуми сершуморе, ки ба тамошои мубоҳиса чамъ шуда буданд, бо овози ҷаланд мегӯяд. Ва ҳол он ки дар он замон маргар мумкин буд, ки касе чунин фикри ҷасуронаро ошкоро эълон намояд? Мо аз тарҷимаи ҳоли Ибни Сино медонем, ки ӯ баъзе фикрҳои худро ҳатто ба

наздиктарин шогирдонаш намегуфт. Дар хикоя ҳамин ҳақиқати таърихро ифода кардан лозим буд.

Ин аст, ки асари С. Шмеркин аз бисёр ҷиҳатҳо хеле рӯякӣ буда, чи образи Ибни Сино ва чи шароити таърихии замонро нодуруст тасвир кардааст. Тасвири образи Ибни Сино барин мардони таърих ба зиммаи нависанда ҷавобгарии калоне мегузорад ва ба иҷрои ин вазифа бо чунин саҳлангорӣ наздик шудани С. Шмеркин ниҳояти бемасъулиятист.

Он чӣ дар боло гуфта шуд, чунин маънӣ надорад, ки дар солҳои охир дар адабиёти тоҷик ҳикояи хуб пайдо нашудааст. Не, ҳикояҳои нағз низ ҷоп гардидаанд ва баъзеи онҳо ба қалами ҷавонон ҳам тааллуқ доранд.

Мо мехоҳем, ки дар ин соҳа хизмати Раҳим Ҷалилро махсусан таъкид намоем. Раҳим Ҷалил аз нависандагони пуртаҷрибаи мо ягона касест, ки ба ҳикоянависӣ ҳоло ҳам аҳамияти калон дода истодааст. Ҳар сол дар газетаву журналҳои республика чанд ҳикояи ӯ нашр мешавад.

Беҳтарини ин ҳикояҳо ҳикояи «Пушаймонӣ» мебошад. Дар маърузаи М. Турсунзода дар Пленуми III-и Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон¹ ба ин асар баҳои баланд дода шуд, ки тамоман дуруст аст. Нависанда аз намояндагони синфи коргари тоҷик чунин шахсеро тасвир кардааст, ки дили бузург ва иродаи қавӣ дошта, ба мамониат ва душвориҳои зиндагӣ қаҳрамонона тоб оварда, фаъолияти бунёдкоронаи худро суботкорона давом медиҳад. Воқеаҳои ҳикоя бевосита аз ҳаёти имрӯзаи халқи мо гирифта шудааст, мо сохтмонҳои азими имрӯзаи республикаро мебинем, бо иштироккунандагони оддии ин сохтмонҳо шинос мешавем. Қаҳрамони мусбати Раҳим Ҷалил касест, ки беҳтарин сифатҳои мардуми советиро аз худ зоҳир менамояд, шахсест, ки иродаи матини ӯро чизе шикаста наметавонад. Аз ин ҷиҳат ҳикояи «Пушаймонӣ» бо илҳами ҳикояи М. Шолохов «Тақдири инсон» ҷавишта шудааст.

¹ *Нис. М. Турсунзода*, Замон ва адабиёт, «Шарқи сурх», 1961, № 7, сах. 16.

«Пушаймонӣ»-ро яке аз муҳимтарин муваффақиятҳои ҳикоянависони тоҷик дар солҳои охир ҳисоб кардан лозим аст.

Вале ҳамаи ҳикояҳои Раҳим Ҷалил аз ҷиҳати қимати бадеии худ ба як дараҷа нестанд.

Баъзе ҳикояҳо хеле суст баромадаанд. Дар баъзе мавридҳо нависанда кӯшиш накардааст, ки роҳҳои нав ба нави ҳалли мавзӯро ҷустуҷӯ намояд ва тарзҳои ранг ба ранги тасвирро ёбад. Ҳикояи «Ҳамида», ки мавзӯи он аз муборизаи зидди босмачиён гирифта шудааст ва аз тарафи босмачиён ваҳшиёна қушта шудани муаллимаи қишлоқро тасвир мекунад, чунон аст, ки ба ҳикояҳои дар солҳои сийӯм навиштаи худ Раҳим Ҷалил монанд аст. Модоме ки нависанда ба мавзӯи деринаи ҳикояҳои худ дар солҳои шастӯм боз баргаштааст, аз ӯ лозим буд, ки шаклҳои нави ҳалли онро пеш гузорад. Умуман ҳикояҳои «Ҳамида», «Расм» ва мисли инҳо ба эскизе монандӣ доранд, ки ҳанӯз то охир фикр карда нашудаанд.

Баъзе ҳикояҳои хуби Раҳим Ҷалил низ аз нуқсонҳои нестанд. Масалан, «Зинда шудани Ҳорунарашид» аслан ҳикояи хубест. Ин памфлети сиёсӣ аст, ки ба мавзӯи муҳими байналхалқӣ навишта шуда, ватанфурӯшӣ ва хиёнатҳои сиёсатмадорони кутоҳандеши як мамлакати ниммустамликаӣ имрӯзаро хеле тезу тунд ҳаҷву масҳара мекунад. Раҳим Ҷалил дар ҳаҷв хеле иқтидор дорад, вале дар мавзӯи сиёсии байналхалқӣ қувваи қалами ӯ якӯмин бор намоён шуда истодааст. Насрнависони тоҷик ба мавзӯҳои байналхалқӣ қариб ҳеҷ даст наметананд ва аз ин ҷиҳат ҳам хеле хурсандиовар аст, ки таҷрибаи Раҳим Ҷалил муваффақият пайдо кардааст.

Нуқсонҳои асосии ҳикояи «Зинда шудани Ҳорунарашид» дар забони он аст. Аз ҷиҳати сабаб бошад, ки нависанда роҳи тақлиди услуб (стилизиция)-и адабиёти классиқиро пеш гирифтааст. Аммо забони Раҳим Ҷалил аз забони классиқӣ хеле дур аст ва тақлиди услуб асосан бемуваффақият анҷом ёфтааст. Дар ҳикоя ибора ва ҷумлаҳои ҳаҷв, ки на ба талаботи забони классиқӣ ва на ба қоидаҳои забони имрӯза мувофиқ намеояд.

Чунончи ин чумла: «Ба. сомееи зоти бобаракат омодаам». Ин чо камаш ду айб ҳаст. «Сомеъ» — шунаванда ва «сомей» — шунавандагӣ мебошад. Пас маънои чумла чунин мешавад: «Ба шунавандагӣи зоти бобаракот тайёрам». Аммо магар «ба шунавандагӣ тайёрам» мегӯянд? Албатта, не. «Ба шунидани... омодаам» гуфтан лозим буд. Аз тарафи дигар, «сомееи зоти бсбаракот» чунин маъно дорад, ки «зоти бобаракот» сомеъ аст, на «ман». Чумларо тарзе сохтан лозим буд, ки «ба истимои суханони зоти бобаракот» омода будани гӯяндаро ифода кунад.

Ё ки ин чумларо бинем: «Зудтар аз коми аждари носеризада — шаҳр берун бояд рафт». Ин чо иборои «аждари носеризада» ташбеҳи хуби халқист, ки дар ҳаққи шаҳри буржуазӣ зебо афтадааст. Лекин «аждари носеризада — шаҳр» чӣ гуна иборатсозиест? Магар ба тоҷикӣ чунин ибора сохтан мумкин аст? Ба фикри мо, асло не.

Иборои дигар: «Як нафари сару либоси граждани дар бар». Албатта, «сару либос» иборои чуфт аст, ки ба маънои пушок меояд. «Либоси граждани дар бар» сухани муқаррарии халқист, аммо «сару либос дар бар» ҳам магар мегӯянд? Агар иборои чуфтро аз якдигар чудо кунем, «либос дар бар» маъно дорад, вале «сар дар бар» чӣ маъние медиҳад? Яъне иборои халқӣ ҷояшро наёфтааст.

Мо ба забони ҳикояи «Зинда шудани Ҳорунаррашид» аз он сабаб махсусан тавакқуф карда истодаем, ки безътиноии баъзе нависандагони таҷрибанокӣ мо дар масъалаи забон ва камталабии онҳо нисбат ба худ дар солҳои охир натиҷаҳои хеле бад дода истодааст. Нависандагони ҷавон аз нависандагони пешқадам дар ҳар соҳа бояд серталабӣ омӯзанд. Мутаассифона, нависандагони пешқадам на танҳо аз нуқсонҳои забони ҷавонон лаб ғуру бастаанд, балки баръакс гоҳо худашон дар забон ба мусоҳилакорӣ роҳ медиҳанд. Дар натиҷа забони бисёр нависандагони ҷавон рӯз то рӯз на фақат берангтар ва оқизтар шуда истодааст, балки ибораю чумлаҳои вайрон ва истифодаи нодурусти калимаҳо низ дар асарҳои онҳо торафт бештар дучор мешавад.

Очеркҳои бисёре, ки дар матбуоти республика чоп мешаванд, аксаран на танҳо аз ҷиҳати бадеӣ сусти буда, бештар ба хабари муфассал ё репортаже монанд ҳастанд, балки аз ҷиҳати забон ҳам хеле камбудиҳо доранд. Ин очеркҳо асосан ба қалами ҷавонон тааллуқ дошта, одатан ба таъҷили тамом навишта мешаванд. Ин ҳам яке аз сабабҳои муҳиммест, ки очеркҳои газета аз ҷиҳати бадеӣ ва забон хоманд.

Ҷафат очеркҳои газета не, балки баъзе очеркҳои калон, ки аз ҷиҳати хусусиятҳои ғоявӣ бадеӣ асосан баҳои мусбат гирифтаанд, низ дар забон нуқсонҳои ҷиддӣ доранд. Очерки А. Сидқӣ «Ҷӯраи деринаи ман» аз ҳамин қабил асарҳост.

Очерки А. Сидқӣ аслан дар ҳақиқат очерки хубест. Нависандаи ҷавон услуби хоси очеркнависӣ дорад. Вай пахтакори номдор Ҷӯра-саркорро бо муҳаббат ва самимият, гоҳо то андозае юморомез тасвир кардааст. Муаллиф ба кушодани психология, равшан кардани олами ботинии қаҳрамони худ аҳамияти калон медиҳад. «Ҷӯраи деринаи ман» давоми очерки якӯми А. Сидқӣ «Ҷӯра-саркор» мебошад ва мо мекунем, ки акнун Ҷӯра Ҷӯраи пештара нест: вай на танҳо дар соҳаи меҳнат муваффақиятҳои тоза ба даст овардааст, балки дар маънавияти ӯ низ хусусиятҳои нав пайдо шудааст.

Аз ин ҷиҳатҳо мо ба муаллиф эроде надорем, лекин дар масъалаи забон ӯро саҳт танқид кардан лозим меояд.

Забони ин очерк тамоман вайрон аст. Ибораву ҷумлаҳои носуфта ва нодуруст паёнапай дучор меояд. Ҷунончи, ҷумлаҳои зеринро гирем.

«Ана Ҷӯраи шумо чӣ кор карда гаштааст?» Ин ҷумла русист, ки бо калимаҳои тоҷикӣ ифода шудааст.

«Ҳангоме ки падари духтар розӣ нест, чӣ навъ тӯй мешавад?» Ин ҷо «ҳангоме ки» нодуруст омадааст, ба ҷои он «мӯдме ки» гуфтан лозим буд.

«Беҳтар мебуд, ки агар Нисолатхола дарояд». Дар ин ҷо «агар» зиёдтист, на танҳо заёдтист, балки қоидаи забони тоҷикӣ онро асло роҳ намедиҳад.

«Мувофиқи райси ин маблағ ба ду ним миллион сӯм мерасад». Чаро «мувофиқи район?» Ин ҳамоно тарҷимаи «по району» мебошад, ки «дар район» ё «дар миқёси район» гуфтан даркор буд.

Ҳоло очеркҳои А. Сидқӣ ба шакли китоби алоҳида чоп шудааст, вале ин гуна камбудии забони он ҳанӯз ислоҳ нагардидааст.

Дар Пленуми мазкур чунин фикре чанд бор такрор шуд, ки агар асари нависандаи ҷавон аз ҷиҳати мавзӯ, мазмун ва ғояи худ асосан солим бошад, вале аз ҷиҳати забон баъзе нуқсонҳо дошта бошад, мо бояд ин асарро фақат барои камбудии забонаш ба зери танқид нагирем. Ба ин фикр розӣ шудан ҳаргиз мумкин нест. Оре, агар нависандаи ҷавоне дар ҳалли мавзӯи муҳимме ё ифодаи мазмуни баланде соҳиби комъебие гардад, мо бояд ин комъебии ӯро ба гӯши ҳама расонем. Лекин дар ҳамин сурат ҳам мо ҳақ надорем, ки аз нуқсонҳои забони ин асари хуб чашм пӯшем. Албатта, асари бенуқсон кам аст, вале он асари бадеиро, ки бо вучуди ҳама фазилатҳои худ дар забон камбудии ҷиддӣ дорад, асари хуб ҳисоб кардан мумкин нест.

Дар асари бадеӣ ҳар як калима аҳамияти алоҳида дорад. Чунон ки дар сюжет ҳар яке аз ҷузъиёти ҳаёти вазифаи муҳимме иҷро менамояд, дар забон низ ҳар калима, ҳар ибора ва ҷумла роле мебозад. Шеърӣ хуб шеърест, ки ягон калимаи онро дигар кардан мумкин нест. Пас ҳикояеро, ки нисфи ҷумлаҳои он таҳрир металабад, чӣ тавр метавонем, ки ҳикояи хуб чомем?

Масъалаи забони нависандагони ҷавон масъалаи ҷиддист ва муҳокимаи махсус металабад. Мутаассифона, доир ба ин масъала аз тарафи мунаққидони пуртаҷрибаи мо то ҳол ягон мақолаи махсус навишта на шудааст. Дар сари вақт нишон додани муваффақият ва камбудии забони нависандагони ҷавон, хусусан А. Шукӯҳӣ, Ғ. Мирзо, Ф. Муҳаммадиев ва нисли инҳо, ки адабиёти тоҷик аз онҳо бисёр умедвориҳо дорад, барои инкишофи эҷодии онҳо аҳамияти калон хоҳад дошт.

Масъалаи забон як чузъи муҳимми масъалаи санъат ва маҳорати нависандагӣ, яке аз қисмҳои асосии масъалаи халқияти адабиёт ва реализми социалисти мебошад. Бесабаб нест, ки М. Горький ва С. Айни ба ин масъала аҳамияти махсус меоданд.

Нависанда офаридгори забони адабӣ ва сайқалдиҳандаи забони гуфтугу мебошад. Вай на танҳо ҳақ надорад, ки забони халқи худро вайрон кунад, балки вазифадор аст, ки барои такмил додани забон ва афзудани ҳусну иқтидори он кушиш намояд. Яке аз шартҳои асосии халқияти адабиёт ин аст, ки бояд забони асар на фақат тоза ва соф бошад, балки беҳтарин хусусиятҳои забони халқро дар худ инъикос кунонида, аз имкониятҳои бепоёни он дуруст истифода карда бошад.

Шоирӣ номии советӣ А. Прокофьев гуфта буд: «Дар назари ман мафҳуми халқият маънои соддагиро дорост, вале ман на он соддагиро, ки бадтар аз гуноҳ аст, балки соддагии дигарро дар назар дорам. Ман аз мафҳуми халқият чунин суханхоеро дар назар дорам, ки онҳоро халқ чун алмос бурроӣ ва ҷило баҳшидааст, ҳикмат (афоризм), ҳазлу шӯҳӣ ва бисёр чизҳои дигарро, ки ҳоси халқ аст ва дили халқ бо онҳо зинда аст: меҳру муҳаббати сарзамини худ, садоқат ба он, тараннуми бахту саодатро дар назар дорам».

Оре, халқияти олии талаб мекунад, ки асари бадеӣ аз аввал то охир мисли дили халқ софу беғубор ва мисли фикри халқ оқилонаву ҳикматомез бошад. Асарӣ хуби бадеӣ чи дар сюжету композиция ва чи дар забону услуб ҳамеша хеле табиӣ ва содда (оддӣ не, балки содда!) хоҳад буд. Дар ягон соҳа аз ҷодаи табиият берун шудани нависанда аломати сустии маҳорати ӯ буда, халқияти асарашро лаккадор мекунад.

Масъалаи ҳалли мавзӯҳои замони ҳозираро аз масъалаи маҳорат ва забон ҷудо муҳокима кардан мумкин нест.

То рафт бештар ба адабиёти тоҷик дохил шуда истодани мавзӯҳои муҳимми ҳозиразамон бояд ба ҳал гардидани баъзе масъалаҳои нави эҷодӣ дар соҳаи шакли бадеӣ ва санъату маҳорат сабаб шавад. Беша-

ку шубҳа, бо ҳаёти халқи советӣ, бо сохтмони ҷамъияти коммунистӣ рӯз то рӯз бештар алоқаманд шудани адабиёти тоҷик бояд дар баробари ҷустуҷӯи роҳҳои гуногуни ҳалли масъалаҳои нав ба нави эҷодӣ давом кунад.

1961

МАВЗУЪҲОИ ҲОЗИРАЗАМОН ВА «ЗАМИНАИ» КЛАССИКИИ НАЗМ

Адабиёти тоҷик дар давоми ҳазорсола сайри таърихии худ ҳамеша баробари замон қадам мезад ва ба талаботи нав ба нави ҷамъият ҷавоб гуфта меистод. Адабиёти классикии мо доимо ғояҳои нав пайдо мекард, шаклҳои тоза ба худ мегирифт. Ин адабиёт аз Рӯдакӣ сар карда, то Шохину Асирӣ як хел намондааст, балки ҳама вақт шаклан ва мазмунан то андозае дигар шуда, ба шароити таърихӣ мувофиқ мегардид.

Лекин пас аз Инқилоби Октябр, дар як муддати кӯтоҳи қариб ним аср дар адабиёти тоҷик чунин дигаргуниҳои калоне рӯй дод, ки дар адабиёти классикӣ дар ин муддат ҳеч гоҳ ин гуна тағйирот ба амал наомада буд. Баъди революция адабиёт чунон дигар шуд, ки 20—25 сол пеш аз ин баъзе мунаққидон ва нависандагон ҳатто дар байни адабиёти советӣ ва классикӣ монандие намедиданд ва ин ҳардуро ду олами зидди якдигар гумон мекарданд. Албатта, адабиёти советӣ ва классикӣ зидди якдигар нестанд, балки адабиёти советии тоҷик давоми адабиёти классикӣ буда, ба беҳтарин анъанаҳои он таъяс мекунад. Вале адабиёти советии тоҷик дар асоси нави тараққӣ карда истодааст ва яке аз намудҳои барсоҳти ҷамъияти нав — ҷамъияти социалистӣ мебошад. Аз ин сабаб якбора дигар шудани мазмун ва шакли он ҳодисаи коммунист.

Аслан на ин ки дар чилу панҷ соли пас аз революция, балки асосан дар солҳои бистӯм ва сийӯм халқи меҳнатӣ қаҳрамони асосии адабиёти мо гардид, ада-

биёт чи дар назм ва чи дар наср ба суруди озодии синфӣ табил ёфт, соҳиби идеали олии социалистӣ шуд. Ин тағироти кулӣ дар мазмуни адабиёти мо буд. Дар шакл низ ҳамин гуна дигаргунии азимеро мушоҳида мекунем. Аз солҳои сийӯм дар адабиёт методи нави эҷодӣ — методи реализми социалистӣ комилан ҷорӣ гардид, насри реалистона ба вучуд омад, жанрҳои нав — повесть ва роман, соҳаҳои тозаи адабиёт — драматургия, танқид ва адабиётшиносии марксистӣ пайдо шуд.

Дар адабиёти тоҷик ғалаба кардани реализми социалистӣ дар солҳои бистӯм ва сийӯм бо номи устод Айни ва устод Лоҳутӣ вобастагӣ дорад. Ин ду намоёндаи бузурги адабиёти советии тоҷик қасоне буданд, ки айёми ҷавонии худро дар шароити сохти феодалӣ ба сар бурда, дар оташи муборизаҳо обутоб ёфта, барои барпо намудани ҷамъияти нав ва маданияти он роли қалоне бозиданд. Дар солҳои бистӯм ва сийӯм дар бунёди кардани адабиёти советии тоҷик адибоне, ки бисёр хусусиятҳои симои эҷодиашон дар адабиёти кӯҳна ташаккул ёфта буд, мавқеи муҳим доштанд. Дар баробари Айнию Лоҳутӣ дар он солҳо Ҳамдӣ, Мунзим, Азизӣ ва дигарҳо низ дар майдони адабиёт фаъолона амал мекарданд.

Лекин аз аввалин давраҳои адабиёти советии тоҷик сар карда, барои пешрафти он бисёр ҷавонони боистеъдод ҳиссаи қалоне гузоштаанд. Чи дар солҳои бистӯму сийӯм ва чи дар солҳои чилӯму панҷоҳӯм адабиёти тоҷик адибони ҷавоне дошт, ки баъзе муваффақиятҳои муҳимме маҳз бо номи онҳо вобаста аст. Ин ҷо ҳамин ҳақиқатро хотиррасон кардан кифоя аст, ки драматургия барин жанри нав ва хеле мушқил дар солҳои сийӯм ва давраи Ҷанги Ватанӣ маҳз бо кӯшиши як гурӯҳ нависандагони ҷавон, ки аз насли дуйӯми нависандагони советии тоҷик ҳисоб мешаванд, ба вучуд оварда шуд. Ин ҳодиса дар таърихи адабиёти советии тоҷик то ҷӣ андоза роли қалон бозидани қувваҳои ҷавонро нишоқ медиҳад.

Насли дуйӯми нависандагони тоҷик — М. Турсунзода, М. Миршакар, С. Улуғзода, Ҷ. Иқромӣ, А. Деҳотӣ, Б. Раҳимзода, Раҳим Ҷалил ва дигарон дар

худуди солҳои бистӯму сийӯм ба майдони адабиёт қадам гузошта, дар солҳои чилӯму панҷоҳӯм қувваи пешбарандаи адабиёт гардиданд. Онҳо аввалин асарҳои муҳимми худро дар айни ҷӯшу хуруши ҷавонӣ ба вучуд овардаанд. Ба наздикӣ, вақте ки дар бораи ҷавонон сухан мерафт, яке аз рафиқон хотиррасон кард, ки М. Турсунзода дар вақти навиштани «Қиссаи Ҳиндустон» сиюпанҷсола буд (1947). Оре, ин шоҳасари адабиёти советии тоҷик, ки дар лирикаи иҷтимоии мо роҳу равиши нава сар кард, дар овони ҷавонии шоир таълиф ёфтааст.

Ҳамаи намояндагони насли дуйӯми нависандагони тоҷик аз аввали эҷодиёташон бо рӯҳи навиоварӣ фаро гирифта шуда буданд. Ҷустуҷӯҳои эҷодии онҳо беҳуда нарафт ва самараи хеле хуб дод. Масалан, агар дostonҳои М. Миршакар ва дostonи М. Турсунзода «Ҳасани аробакаш»-ро бо аввалин дostonҳои адабиёти советии тоҷик муқоиса кунем, моҳияти ин навиоварии онҳо ба зудӣ маълум мешавад. Ин ҷо ҳоло имконияти ин гуна муқоиса нест, вале ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки дostonҳои Лохутӣ, ки дар солҳои сийӯм ва чилӯм эҷод кардааст, низ қомилан навиоварона буданд, аммо М. Турсунзода, М. Миршакар ва дигарҳо бо муваффақиятҳои Лохутӣ қаноат накарда, намудҳои нави дostonро ихтироъ карданд. Дар дostonҳои Лохутӣ нақл ва таҳқия бештар аст, аммо дар дostonҳои М. Турсунзода ва М. Миршакар тасвир бисёртар роль мебозад.

Аз нимаи солҳои чилӯм боз як гурӯҳ ҷавонон яке аз паси дигар қалам ба даст гирифтанд. Ин гурӯҳ аз М. Фарҳат А. Шукӯҳӣ, Ғаффор Мирзо, марҳум П. Толис, Ф. Ансорӣ, Ф. Муҳаммадиев, Бобо Ҳочӣ, А. Сидқӣ, А. Қаҳқорӣ ва дигарон иборат буд. Инҳо насли сейӯми нависандагони тоҷикро ташкил намуданд. Ин нависандагон хусусан дар шаш-ҳафт соли охир дар процесси адабӣ фаъолон иштирок карда истодаанд ва эҷодиёти аксарияти онҳо дар баробари эҷодиёти намояндагони насли дуйӯм барои муайян кардани симои назми тоҷик торафт бештар мавқеъ пайдо карда истодааст.

Шоирони насли сейӯм ҳар кадоме хусусиятҳои хоси симои эҷодии худро то андозае муайян кардаанд ва соҳиби услуби хоси худ гардидаанд. Вале онҳо ҳоло дар айни ҳуш хуруши ҷавонӣ мебошанд ва камолоти эҷодии онҳо ҳанӯз дар пеш аст. Бинобар ин шоирони насли сейӯмро аз қатори ҷавонон тамоман берун кардан лозим нест ва ҳоло зарур аст, ки бо эҷодиёти онҳо андаке муфассалтар таваққуф намоем.

Пеш аз ҳама саволе меояд, ки намояндагони насли сейӯм бехтарин анъанаҳои адабиёти советии тоҷикро дуруст инкишоф дода истодаанд ё не, барои пеш бурдани назми тоҷик кӯшиши ҷиддӣ зоҳир карда истодаанд ё не?

Агар бехтарин намунаҳои осори шоирони насли сейӯмро гирем, ба ин савол ҷавоби мусбат додан мумкин мешавад. Онҳо кӯшиш карда истодаанд, ки анъанаҳои революционии назми советии тоҷикро ҳар чи пурратар аз худ кунанд ва на танҳо аз худ кунанд, балки барои инкишофи минбаъдаи он анъанаҳо ҳар кадоме ба қадри ҳоли худ ёри расонанд. Ҷидду ҷаҳди онҳо дар роҳи ин ки ҳамеша ҳамдами халқу ҳамнафаси ҷамъияти советӣ бошанд, аз бисёр асарҳояшон ба хубӣ намоён аст. Баъзеи онҳо дар ҷустуҷӯи навӣ, дар кофтукови воситаҳои тозае, ки барои бехтар тасвир намудани ҷиҳатҳои нави ҳаёти имрӯза заруранд, хеле собитқадамӣ нишон дода истодаанд.

Дар бораи ин ки мавзӯи замони ҳозира ва образи ҳамзамонони мо дар маркази диққати шоирони тоҷик истодааст, шубҳае нест: чи Шукӯҳию Ғаффор Мирзо, чи Фарҳату Ансорӣ, чи дигар ҳамсафони онҳо ва чи шоирони ҷавону навқалам — ҳама дар ҳалли мавзӯҳои ҳозиразамон кор карда истодаанд.

Мо бояд бо камали мамнуният қайд намоем, ки ҳоло дар эҷодиёти як қисми ин шоирон як рӯи нав, як кайфияти тозае пайдо шудааст, ки маҳсули охири солҳои ҳаёту муборизаи халқи моост. Мо дар асарҳои онҳо бо назари нави нигоҳ кардан ба зиндагӣ, тарзи нави гузориши маъсалаҳоро мебинем. Съезди XX ва XXII ҚПСС барои адабиёти тоҷик бесамар нагузашт. Чунон ки ғояҳои Съезди XX ва XXII дар тамоми адабиёти советӣ ҳамовозии ба худ хосе ёфт, ин рӯху ма-

ром дар назми тоҷик ҳам роҳ ёфта истодааст. Ҳоло маҳз дар эҷодиёти ҷавонони тоҷик асарҳое ба вучуд омада истодаанд, ки пеш аз Съезди XX пайдо шудани онҳо ҳеҷ мумкин набуд. Онҳо рӯҳияи имрӯзаи мамлакат, фикру ақидаҳои имрӯзаи халқро ифода мекунанд.

Даъвати партия, даъвати Никита Сергеевич Хрущёв дар бораи ин ки бояд алоқаи адабиёти советӣ бо ҳаёт мустақкамтар шавад, бояд адабиёту санъат ҷасурона ба зиндагӣ даҳолат намояд ва муҳимтарин масъалаҳои имрӯзаро далерона бардорад, дар байни нависандагони тоҷик рӯҳбаландии калон ба вучуд овард. Ҳоло адабиёти тоҷик ва пеш аз ҷама эҷодиёти ҷавонон бештар ба ҳаёт наздик аст. На танҳо дар асарҳои калони назми ҷавонон — «Кучабоғи ошиқон» ва «Сесаду шасту шаш паҳлӯ», балки дар асарҳои хурди лирики ҳам ҳаёти гуногуни халқи советӣ, симон маънавии бинокорони коммунизм пурратар ва чуқуртар инъикос ёфта истодааст.

Муҳимтарин ҳодисаи назми ҷавонон дар солҳои охир ин аст, ки аз як тараф, доираи мавзӯоти асарҳои онҳо васеътар шуда истодааст ва аз тарафи дигар, ҷасурати онҳо дар бардоштани масъалаҳои нави зиндагонӣ афзуда истодааст. Имрӯз мазмуни ҳаётии назми тоҷик ҳисбат ба пештара баландтар ва чуқуртар, инъикоси ҳаёт дар адабиёт пурратар аст.

Аз ин ҷиҳат эҷодиёти Аминҷон Шукӯҳӣ ва Ғаффор Мирзо ҷолиби диққат аст.

Ғаффор Мирзо дар солҳои охир чанд асаре эҷод намуд, ки бисёр масъалаҳои муҳими имрӯзаро бо ҷасурати тамоми ва хеле тезтунд пеш мегузоранд.

Масалан, достони Ғаффор Мирзо «Сесаду шасту шаш паҳлӯ»-ро гирем. Муҳимтарин ҷиҳати мусбати дoston ин аст, ки асар бо ҳиссиёти баланди граҷданӣ навишта шудааст. Ғаффор дар солҳои охир ҳиссиёти граҷдании мардуми советиро хеле пурқувват ифода карда истодааст ва дostonи «Сесаду шасту шаш паҳлӯ» беҳтарин намунаи ин гуна асарҳои ӯст.

Дoston пур аз фикру андеша ва тафаккуру тааммуқ аст. Шоир бо диққати тамоми ба ҳаёти худ ва зиндагии мардуми советӣ назар меандозад, кӯшиш мена-

мояд, ки ҳар як рузи ҳаёти худро бо чашми таҳқиқ бисанҷад ва муайян кунад, ки ин рӯз ба чӣ роҳе сарф шуд. Қаҳрамони дoston чизеро, ки дар атрофаш мебинанд, дар болои он хеле фикр мекунад, маънои онро фаҳмидани мешавад, аз он хулосае баровардан мехоҳад. Фаффор бо ҳар як боби дostonаш таъкид менамояд, ки бояд ба ҳаёти худ чуқуртар нигоҳ кунем, барои ҳар қадами худ бештар ҷавобгарӣ ҳис кунем. Қаҳрамони ӯ барои сафои тинати инсон, барои ахлоқи нави коммунистӣ мубориза мебарад. Аз ин ҷиҳат ҳамин чиз хеле ҷолиби диққат аст, ки гоҳо гӯё ҳам қаҳрамони мусбат ва ҳам қаҳрамони «манфии» асар як кас аст: худи шоир аст. Шоир гӯё ки мегӯяд: ҳар кас аввал бояд барои худ мубориза барад, худро аз бадихо тоза кунад, неку бади худро дида метавонистагӣ шавад, он гоҳ барои ислоҳи ахлоқи дигарон мубориза карда метавонад. Шоир дар назди ҳар як узви ҷамъият, ҳар як бинокори коммунизм талаботи калони ахлоқӣ мегузорад. Ҳоло ки тарбияи коммунистии шуури одамон яке аз муҳимтарин вазифаҳои сохтмони коммунизм гардидааст, чунин талаботро бо ин тезию тундӣ ва барҷастагӣ ба миён гузоштани шоир хеле аҳамияти калон дорад.

Насли ҷавони адибони тоҷик ҳамеша аз мактаби назми рус дарси маҳорат меомӯхтанд. Ин яке аз муҳимтарин хусусиятҳои эҷодии адибони ҷавон дар давраҳои гузаштаи адабии советии тоҷик буд ва дар давраи ҳозира низ аз хусусиятҳои асосии он аст. Омӯштани таҷрибаи назми рус яке аз сарчашмаҳои пурҷӯши навиоварии шоирони тоҷик аст. Бисёр навиҳое, ки дар эҷодии шоирони баркамол ё ҷавон дида мешавад, лоақал аз ягон ҷиҳат ба таъсири адабии рус вобаста аст. Аз ин ҳукм эҷодии ягон шоири ҷавонро истисно кардан мумкин нест. Ҳоло ҷавонони мо ҳар чӣ бештар ба адабии рус муроҷиат мекардагӣ шудаанд ва аз комёбиҳои он баҳраманд шуда истодаанд.

Дostonи Фаффор «Сесаду шасту шаш паҳлӯ» яке аз мисолҳои эҷодкорона ба адабии тоҷик татбиқи намуздани муваффақиятҳои адабии рус аст. Шубҳае нест, ки Фаффор на танҳо дар гузориши тезу тунди

масъалаҳо таҷрибаи шоирони русро истифода кардааст, балки сохти достони ӯ ҳам асосан аз адабиёти рус гирифта шудааст. «Сесаду шасту шаш паҳлӯ» аз ҷиҳати сохт дар назми тоҷик ҳодисаи навест. Дуруст аст, ки сохти он то андозае ба достони «Панҷи ноором» ва аз асарҳои худи Гаффор ба «Тоҷи давлат» монандие дорад. Вале сарчашмаи асосии он, чунон ки мунаққид Ю. Бобоев ҳам қайд карда буд, ҳамон достони А. Твардовский «Даштҳои дуродур» мебошад. Шакле, ки А. Твардовский барои достони худ ёфта буд, ба шоир имконият медиҳад, ки бо хонандаи худ озода ва бе маҳдудияте сӯҳбат кунад, дар пеши назари хонанда гуногунтарин лавҳаю манзараҳои чилвагар намуда, масъалаҳои гуногунро мавзӯи гуфтугӯи самимона қарор диҳад, дар дили хонанда ҳиссиёту ҳаяҷони ранг ба ранге бедор кунад. Гаффор имкониятҳои ин шаклро ба хубӣ истифода кардааст. Вай озода аз як мавзӯ ба мавзӯи дигар мегузарад, як манзараро ба манзараи дигар иваз мекунад, тасвири лирикӣ ва тасвири ҳақиқиро паҳлӯи якдигар ҷо медиҳад. Ҳамаи инҳо ба як мақсад, ба ифодаи як ғояи асосӣ тобеанд ва дар айни замон имконият медиҳанд, ки шоир ҳаётро хеле вусъатнок ва ҳартарафа тасвир намояд.

Вале ин шакли озодаи достонсароӣ, ки Гаффор аз «Тоҷи давлат» сар карда кор фармуда истодааст, як нуқсон дорад. Ин нуқсон аз ҳамон афзалияти он сар мезанад, ки аз ҳад зиёд озода ва номаҳдуд аст. Ҳар асар бояд аввале ва охири дошта бошад, аммо ин достони Гаффорро беохир давом додан мумкин аст. Ҳол он ки дар ин сурат ҳар асари хубе ҳам ҳусни худро гум мекунад. Хавфе ҳаст, ки асари Гаффор аз яқлуктӣ ва тамомият маҳрум шавад. Аз шоир лозим аст, ки барои такмил додани ин шакли достон кушиш кунад, хатти асосии инкишофи фикрро дар асари худ беҳтар муайян намояд ва худуди онро қатъитар таъин кунад.

Дуруст аст, ки шакли достони Гаффор Мирзо аз А. Твардовский гирифта шудааст, вале бо ин гап мо достони ӯро бо асари А. Твардовский баробар карданӣ нестем. Омӯзиши Гаффор аз шоири намоёни рус ҳанӯз ба дараҷаи камолот нарасидааст. Он шакли аъло, он забони софу тоза ва пуриктидор, ки дар дос-

тони А. Твардовский ҳаст, дар асари Гаффор кам мушохида мешавад. Дар асари Гаффор интихоби материали зиндагонӣ ҳамеша ба як дараҷа нест, дар баробари фактҳои муҳимми ҳаёти фактҳои дуйӯмдараҷа ва ғайриасосӣ ҳам дучор мешаванд, чизҳои зиёдатӣ ҳам ҳастанд, дар баъзе ҷойҳо гап кашол ёфтааст. Нависанда дар интихоби материал низ бояд таъби баланд дошта бошад, вай бояд чашми нозуксанҷе дошта бошад, ки аз байни зухуроти гуногун ва печ дар печи ҳаёт муҳимтарин қисми онро ёфта тавонад. Интихоби дурусти материал барои беҳтар ифода шудани ғояи асар роли калон мебозад.

Бо вучуди инҳо ихтироъкории Гаффор Мирзоро дар назм инкор кардан мумкин нест. Вай ҷӯяндаю ёбанда мебошад ва бисёр мавзӯҳои муҳимро ба адабиёти тоҷик дохил карда истодааст.

Чунон ки дида мешавад, дар байни охири асарҳои шоирони мо, ки ба масъалаҳои муҳими рӯзмарра баҳшида шудаанд, асарҳои калон ҳам ҳастанд. Аз асарҳои калон на фақат ин достони Гаффор, балки достони Аминҷон Шукӯҳӣ «Кӯчабоғи ошиқон», достони Абдумалик Баҳорӣ «Меҳри аввал»-ро номбар кардан мумкин аст. Муҳиддин Фарҳат ва Файзулло Ансорӣ низ достони нав навиштаанд.

Торафт бештар ба дoston рӯ овардани шоирон низ ҳодисаи муҳим аст. Кӯшиши ҳар чи васеътар дар бар гирифтани ҳаёт, хоҳиши ҳар чи пурратар тасвир намудани образи одамони советӣ шоиронро ба дoston сарой меорад. Баъзе шоирон (масалан, Гаффор Мирзо ва Ф. Ансорӣ) аз аввалҳои эҷодиёташон ба навиштани дoston шавк доштанд, вале ҳоло А. Шукӯҳӣ ҳам, ки мо ўро асосан чун шоири лирик ва сарояндаи асарҳои хурд мешинохтем, дар дoston ба таври чиддӣ қувваозмоя карда истодааст. Ин ҳолатро ҳам аломати қувват гирифтани назми ҷавонон ва дар назди худ вазифаҳои калонтаре гузоштани онҳо ҳисоб кардан лозим аст. Чунон ки наср бе асарҳои калон — бе повесту романҳои чиддӣ ба таври ҳақиқӣ арзи вучуд карда наметавонад, барои ба камол расидани назм ҳам инкишофи жанри дoston зарур аст.

Достони А. Шукӯҳӣ «Кӯчабоғи ошиқон» дар матбуоти республика баҳои мусбат гирифт. Дар ҳақиқат аввалин таҷрибаи А. Шукӯҳӣ дар навиштани асари эпикӣ хеле ҷолиби диққат аст. Дар сар то сари дoston калами шоири лирик нақши худро гузоштааст. Шоир бо як лиризмӣ нарму ҳароратноке образи қаҳрамонони худро тасвир намудааст. Муаллиф ба асараш номи мувофиқ ёфтааст, достони ӯ ҳақиқатан «кӯчабоғи ошиқон» аст, ки кас ба ин раста қадам гузоштан замон аз тапиши дили ошиқони содиқе огоҳ шуда, азобу уқубат ва лаззату ҳадовати ишқу муҳаббатро ҳис мекунад.

А. Шукӯҳӣ кӯшиш намудааст, ки ба дили қаҳрамонаш роҳ ёбад ва хонандаро маҳрами рози онҳо гардонад. Хусусан дили соф ва ишқи пурдарди Малоҳат хеле барҷаста тасвир шудааст. Бо образи Малоҳат таъсири оқибатҳои ҷонкоҳи ҷанги хонумонсуз дар тақдири одамон нишон дода шудааст. Ӯ хабари ҳалокати Содикро шунида, охир тан ба тақдир додааст ва ба касе расидааст. Лекин пас аз ҷанг бозгаштани Содик Малоҳатро қарини ҳазор гуна ҳасрату надомат гардонид ва оташи ишқи ӯро беш аз пеш шӯълавар намуд. Тақдири Малоҳат фоҷиавист. А. Шукӯҳӣ бо ҳамон лиризмӣ нарми худ маҳзунӣ ва назокати қаҳрамони худро бештар таъкид намуда, сузу гудози ӯро низ бо як нармию гармӣ ба калам дода, як мучассамаи эҳсосоти нозуку латиф ба вучуд овардааст. Аз ҳамин сабаб тамоман мантикист, ки Малоҳат аз шавҳари худ чудо нашуд ва Содик ҳам фикри аз шавҳараш чудо кардани ӯро асло дар сараш роҳ надод. А. Сайфуллоев дар мақолаи худ «Достони ҳаёт ва ишқ» («Шарқи Сурх», 1962, № 9) дуруст кайд мекунад, ки ин тарик ҳал шудани масъала ба инкишофи образи қаҳрамонони асосӣ комилан мувофиқ аст.

Образи Малоҳат нисбат ба дигар образҳои асар пурратар ва аз ҷиҳати бадеӣ пурқувваттар аст.

Қаҳрамони асосии достони «Кӯчабоғи ошиқон» Содик аст. Дар образи Содик бисёр хусусиятҳои бинокорони ҷамъияти коммунистӣ, ки аз оташи мубориҷаҳо гузашта, бисёр душвориҳоро суботкорона паси

сар карда, дар талошу чандала обутоб ёфтаанд, нағз нишон дода шудааст. А. Сайфуллоев дар мақолаи мазкур чун яке аз камбудихои ин образ ҳаминро таъкид кардааст, ки шоир ҳаёти Содиқро пеш аз сар шудани Чанги Ватанӣ ва муборизаҳои ӯро дар майдони муҳориба нишон намодааст. Ба фикри ман, дар назди шоир ин гуна талаб гузоштан лозим нест, зеро дар дoston роҳи зиндагии Содиқ ва моҳияти ғоявии ин образ хеле равшан аст. Содиқ касест, ки ҳаёти мардонае ба сар мебарад. Вай аз ҳаёт зарбаҳои бисёре дидааст: ӯ дар муборизаи зидди фашизм қаҳрамонона ҷангидааст, вале нанги асирӣ ва таънаи мардум ӯро азоби рӯҳи медиҳад; ӯ ба умеди висоли Малоҳат ба зодгоҳаш бармегашт, лекин аз ин висол ноумед шуд. Ин ҳама саҳтиҳо — азоби фронт, шиканҷаи асорат ва ғаму ғуссае, ки баъди бозгашт ба сараш омад, дили ӯро шикаста натавонист, рӯҳи ӯро паст накард. Вай меҳнати қаҳрамононаи худро давом дод. Содиқ аз ҷумлаи онҳоест, ки дар ҳар гуна шароит ҳамеша рӯ ба пеш доранд, ягон мамониат онҳоро аз пешрафт, аз кӯшишу ҳаракат ва фаъолияти пурсамар боздошта наметавонад.

Лекин барои хеле барҷаста намоён шудани аломатҳои конкретӣ ин хислатҳои Содиқ сустии конфликти дoston халал мерасонад. Воқеаҳои боби якуми дoston, ки ба деҳаи худ омадани Содиқро тасвир мекунад, хеле шиддат дорад, вале дар бобҳои минбаъда ин шиддат намеафзояд, балки суст мешавад. Баъд аз ин фақат дар қисми дуйуми боби чорум, ки яке аз беҳтарин қисмҳои дoston аст, боз воқеа шиддат пайдо мекунад ва охири нуктаи инкишофи ҳиссиёту ҳаяҷони Малоҳат хеле нағз тасвир шудааст.

Яке аз мисолҳои сустии конфликти асар, чунон ки танқиди адабӣ қайд карда буд, дар масъалаи нанги асорати Содиқ дида мешавад. Мо медонем, ки бисёре аз ин гуна одамоне, ки аз ғайри ихтиёри худ ба душман асир шуда, дар давраи асорат ҳам ба Ватан хиёнатеро раво надида буданд, пас аз озод шуданашон на танҳо таънаву маломат мешуниданд, балки ба таъқиб ва нобоварихои беасосе дучор гардида, хеле азоб

медиданд. Аммо ин конфликти «Кучабоғи ошиқон», чунон ки дар ҳаёт буд, тезу тунд нест ва бинобар ин моҳияти масъаларо пурра намекушояд.

Дар асари бадеӣ бояд ҳар як воқеа ва ҳар як эпизод барои равшан кардани образи қаҳрамонон, барои муайян намудани ягон хислату характери онҳо ёри расонад, ҳар як дигаргунӣ дар рафти сюжет бояд барои ҳалли тақдирӣ қаҳрамонон роли муҳимме бозад. Ба фикри ман, дар «Кучабоғи ошиқон» ба заминҳои навқорами Мирзочул кӯчидани қаҳрамонон барои ҳалли мавзӯи аҳамият надорад. Агар онҳо ба Мирзочул намекучиданд, магар саргузашти онҳо ба ин тарзе, ки ҳоло дар дoston ҳаст, ба охир расида наметавонист? Агар қаҳрамонон дар қишлоқи худ мемонданд, чунин ба охир расидани дoston магар мумкин набуд? Ба фикри ман, тамоман мумкин буд. Дар ҳамон деҳаи кӯҳнаи онҳо ҳам мумкин буд, ки Содик ба Санавбар дил бандад. Дигар ҳодисаҳои охири дoston ҳам мумкин буд, ки дар деҳаи пештара воқеа шаванд. Дар ҳамон деҳа низ растаеро ёфтани мумкин буд, ки ба он «кучабоғи ошиқон» ном дода шавад.

Кушодани заминҳои нав ҳоло яке аз муҳимтарин ҷиҳатҳои ҳаёти республикаи мост. Ин гуна воқеаҳои муҳимми ҳаёти мамлакатро чунон тасвир кардан лозим аст, ки ҷузъи муҳимми ҳаёти ҳар як кас бошад. Ҳодисае, ки дар ҳаёт мавқеи муҳим дорад, дар асари бадеӣ низ фақат он гоҳ чунин мавқеи муҳим пайдо мекунад, ки барои ташаккул ёфтани хислатҳои қаҳрамонон ва муайян шудани роҳи ҳаёти онҳо роли калоне бозӣ кунад.

Дар достони «Кучабоғи ошиқон» бисёр рӯчӯҳои лириқӣ ҳаст, бисёр порчаҳои дидан мумкин аст, ки гӯе таассуроти шоирро аз воқеаҳои асар ифода мекунад. Дар ин порчаҳо шоир муносибати худро ба қаҳрамононаш ошкор мекунад, баробари онҳо ғам меҳӯрад, баробари онҳо шодмон мешавад. Аксарияти ин порчаҳо хеле самимона навишта шудаанд ва оҳанги лириқии дostonро қувват додаанд. Масалан, шоир дар як ҷо ба қаҳрамони худ чунин мурочиат кардааст:

Аё Содик, чаро сархам нишинӣ?
Чаро дар баҳри навмедӣ ғариқӣ?
Ту фарзанди ҳамин обу заминӣ,
Ту бо мо ҳамнафас, ёру рафики.

Баро аз хона берун, чашм бикшо,
Баро, колхозӣ худро як назар кун.
Барою корвони бахти худро
Ба ёру чӯраҳоят ҳамсафар кун.

Қадам зан бо часорат рустамона,
Қадам мон бар замини кишвари худ
Ба вай хизмат намо, то ҳотамона
Бубахшад бар ту ганчу гавҳари худ...

Шунав овози мурғони чаманро,
Ки мехонанд бо як дилрабой.
Шунав ту хандаҳон марду занро
Ба вақти базлагӯй, дилкушоӣ!

Чаро хомӯш охир менишинӣ
Чаро чун шаршара туғбён надорӣ?
Чаро лаб мегазию дилҳазинӣ,
Чаро дандон ба дандон мефишорӣ?

Аз ин порча ва мисли ин порчаҳои дигар на танҳо ҳамдаму ҳамнафас будани шоир бо қаҳрамонаш, балки инчунин олами ботинии қаҳрамон, маънавиёти ӯ, фикру андеша, ҳолату рӯҳияи вай намоён аст. Хусусан дар чунин қисмҳои асар байту бандҳои баланд, ташбеҳҳои ачиби нав ва тасвирҳои барҷаста бисёр аст. Достони «Кӯчабоғи ошиқон» пейзажҳои хубе ҳам дорад.

Гоҳо А. Шукӯҳӣ ба ҳаёт бо чашми тааммуқ менигарад ва мушоҳидаҳои худро аз забони худ ё аз забони ягон персонаж ба шакли ҳикмати халқӣ ва фалсафаи ҳаёт баён мекунад. Ин гуна мулоҳизарониҳои шоир хеле муҳим аст ва мазмуни ҳаётии дostonро пурратар кардааст. Хусусан дар ҳамин порчаҳои дoston таъсири адабиёти классикӣ ва фольклори тоҷик хеле пурқувват аст. Шоир ба ҳикмати классикӣ ва фольклор пайравӣ намуда, порчаҳои хубе эҷод намудааст, ки мисли панди ҳаёт, монанди овози ақлу заковати халқ садо медиҳанд:

Агар олим шудӣ — тақрор бинмо,
Агар деҳқон шудӣ — шудгор бинмо.

Агар раҳбар шудӣ — бар халқ дил банд,
Зи мағрури ҳамеша ор бинмо.

Дили одам ба коре гарм гардад,
Ҳамеша мушкилаш мегардад осон
Чу мум оҳан, бубин, ки нарм гардад
Зи зури дасти оҳангар ба сандон.

Дар ин чо зарбулмасали «деҳқон бошӣ — шудгор кун, олим бошӣ — такрор кун» А. Шукӯҳиро илҳом додааст. У ин ҳикмати халқро инкишоф дода, ба талаботи партия, ки дар назди роҳбарони советӣ ва партиявӣ мегузорад, мувофиқ кардааст. Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки чунин панду ҳикматҳо ба сари худ мустақил наомадаанд, балки воситаи муҳимми кушодани ягон образи асар ё шарҳу эзоҳи ҳодисаҳои зиндагӣ мебошанд.

Вале баъзан ин мулоҳизаҳои шоир сохта ва сунъӣ ба назар мерасанд. Мо дар бехтарин қисми лирикаи А. Шукӯҳӣ ҳамеша меидем, ки ӯ фикрҳои баланд ва ҳиссиёти пурзурро хеле табиӣ ва самими адо мекард. Аммо баъзе ҳикматҳои «Кӯчабоғи ошиқон» ғайри табиӣ буда, дар онҳо сохтагӣ мушоҳида мешавад. Зидда аз ин баъзан ба чоӣ мушоҳидаҳои амиқ ва дақиқ чунин ҳақиқатҳои муқаррариро мебинем, ки ба таври хеле оддӣ баён шудаанд:

Бигардад сарф бар ҳар кор фурсат,
Бурун аз вақт чизе нест ҳосил.
Насозад вақт бар одам итоат,
Давидан пеш аз он — фикри ботил.

Зи вақт аммо намудан истифода
Яке аз боби қонуни ҳаёт аст.
Агар бошад ба кас азму ирода,
Биёрад ҳар нафас як чиз бар даст.

Шоир бояд ба ин гуна лаҳзаҳои дoston диққати ҷиддӣ диҳад, зеро онҳо низ барои муайян кардани маърому мақсади асар ва олами ботинии қаҳрамонон аҳамияти қалон доранд. Ин порчаҳо бояд маънавиёти қаҳрамонон ва фикру андешаҳои онҳоро ба он шакле, ки сазовори онҳост, баён кунанд.

«Кӯчабоғи ошиқон», чунон ки зикр шуд, якӯмин достони шоири лирик аст. Аз як жанр ба жанри дигар

гузаштан ҳамеша кори мушкилест. А. Шукӯҳӣ ин муш-килиро бо муваффақият бартараф карда истодааст. Дар ин дoston лиризми шоир мукамалтар шуда, хусусиятҳои нав пайдо кард, барои ба вучуд овардани характерҳои инсонӣ лаёқат доштани худро нишон дод. Шоир бо ин асараш дар тасвири психологияи одами таҷрибаи фаровон чамъ овард ва ин таҷриба барои эҷод намудани дигар асарҳои эпикӣ ба ӯ ёрӣ хоҳад дод.

Дostonи Аминҷон Шукӯҳӣ «Кӯчабоғи ошикон» ва дostonи Ғаффор Мирзо «Сесаду шасту шаш паҳлӯ» аз калонтарин асарҳои назми имрӯзаи тоҷик аст. Вале мутаассифона, ин гуна асарҳои калон дар эҷодиёти насли сейӯми шоирони мо кам пайдо шуда истодаанд ва ин яке аз камбудҳои назми мост. Дуруст аст, ки Убайд Раҷаб чанд дostonи хурд барои кӯдакон ҷоп намуд, Абдулмалик Баҳорӣ дostonи «Меҳри аввал»-ро тамом кард. Аз дostonи А. Баҳорӣ суфтатар шудани баёни шоир ва равонтар шудани шеъри ӯро дидан мумкин аст. А. Баҳорӣ ҳам монанди Ғаффор ва Шукӯҳӣ ба фикру зикр ва орзую омоли қаҳрамон сар фуру бурда, тасвири муборизаи зидди урфу одатҳои кӯҳнаро бо таҳлили психологи анҷом додааст.

Оре, диққати махсус додан ба олами ботинии инсон ва симон маънавии одами советӣ ҳоло хусусияти муҳимми назми ҷавонон гардидааст, ки ин муваффақияти хеле калон аст. Вале ин муваффақиятро мустақам кардан лозим аст. Ҷавонони мо бояд аз роҳҳои маълуму маъмул нараванд, далеронатар тарзу тариқи нави ҷустуҷӯ кунанд, ҷунон ки дар тамоми назми советӣ дида мешавад, ҷавонони мо ҳам ба ҳаёт бештар бо назари нави бояд нигоҳ кунанд. Мо мунтазири ҷунин асарҳои калони ҷавонон ҳастем, ки ихтирои бадеӣ дошта бошанд, ҷиҳатҳои нав ба нави воқеияти социалистиро пеши ҷашми мо мекушода бошанд.

* * *

Дар назми мо лирика мавқеи хеле калон дорад. Дар инкишофи ин жанри асосии назми ҷавонон низ ҳодисаҳои хурсандиовареро мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар солҳои охир ҳам бисёр шеърҳои хубе эҷод шудаанд, ки ба васфи Ватан ва партия, ба тасвири манзараҳои дилрабои мамлакати мо, ба тавсифи дӯстии халқҳо ва дигар мавзӯҳои муҳимми замони мо бахшида шудаанд. Яке аз самараҳои дӯстии беназири халқҳои советист, ки ҳоло Тоҷикистон ҳам бо қадамҳои бардам ба сӯи коммунизм рафта истодааст. Мамнуният ва ифтихори мардумони советӣ аз гул-гул шукуфтани сарзамини тоҷикон дар ин мисраҳои Муҳиддин Фарҳат хуб ифода шудааст («Ба дӯстам», «Тоҷикистони Советӣ», 17 декабри 1961):

Агар хоҳӣ баҳори дил бубинӣ
Гул аз боғи фараҳмандӣ бичинӣ,
Ба зери шоҳаи гулҳо нишинӣ,
Биё, эй дӯстам, дар Тоҷикистон!

М. Фарҳат дар соҳаи лирикаи пейзажӣ хеле босамар меҳнат карда истодааст. Пейзажҳои ӯ хусусиятҳои хос доранд ва сазовори муҳокимаи маҳсусанд.

Аз эҷодиёти Ғаффор Мирзо торафт бештар хусусияти публицистӣ пайдо кардани лирика ҷолиби диққат аст. Он хусусиятҳое, ки дар достони «Сесаду шасту шаш паҳлӯ» дида мешаванд, аввал дар лирикаи Ғаффор сар шуда буданд. Лирикаи ӯ лирикаи сиёсии тезу тундест, ки муҳимтарин масъалаҳои ҳаёти имрӯзаро хеле қатъӣ ба миён мегузорад ва бо як рӯҳбаландии фавқуллода аз нуқтаи назари партия ҳал мекунад. Шеърҳои ӯ рӯз то рӯз бурротар ва пуртаъсиртар шуда истодаанд, мазмуни онҳо торафт васеътар гардида, ҳақиқати замони моро ҳарчонибатар дар бар гирифта истодааст.

Мавзӯи коммунизм ва сохтмони ҷамъияти коммунистӣ ҳоло мавзӯи асосии Ғаффор аст. Вай дар бораи коммунизм бо як ҳаяҷон суҳан меронад. Шоир меғӯяд («Коммунизм», «Шарқи Сурх», 1961, № 10):

Коммунизм,
Ин суҳан ҳамин шабу рӯз
Мубтадои ҳазор хушхабар аст.
Сифати бемуродифи фардост,
Шарҳи холи хоши бани-башар аст.

Шоир тасвири фардои коммунизмо ҳамеша бо тасвири он ҳодисаҳо ва одамоне, ки ба сохтмони коммунизм ҳалал мерасонанд, якҷоя мегирад. Мо дар шеърҳои у чунин одамонро ҳам мебинем, ки коммунизмо бо дасти дигарон сезонда, аз неъматҳои он баҳравар шудани ҳастанд. Чунин махлуқҳои, ки дар назари онҳо аз адолат то ноинсофи фарқе нест, чунин касоне, ки сазовори номи бинокори коммунизм нестанд ва номи коммунистро ба замин задаанд, доимо оташи хашму ғазаби шоирро баланд мекунанд. Ғаффор ба ин гуна одамон хитобан гуфтааст:

Он Коммунизм, он баҳори ҳаёт,
К-аз паси бист сол манзур аст,
Баҳри мо чун баҳори наздик аст,
Баҳри ту аз ситора ҳам дур аст.

Ғаффор барои коммунизм ва ба муқобили монеаҳои роҳи коммунизм ғаълола мубориза мебарад ва ба муборизаи ғаълола даъват мекунанд:

Оре, оре, об аз болост соф,
Об дар сарғаҳ надорад як ҳасе,
Кори мову туст, то онро дигар
Дар миёни раҳ наёлояд касе.

Лирика жанри асосии эҷодиёти Мӯъмин Қаноат, А. Воситзода, Басир Расо, А. Шарифӣ, С. Ҳалимшо, Озод Аминова, М. Ҳайдаршо, Ашӯр Сафар ва дигарон аст. Ин шоирон ҳоло тамоман ҷавонанд ва танҳо дар шеъри хурди лирикӣ қалами худро раван карда истодаанд. Ба ин гурӯҳ боз Алӣ Бобоҷон, Шералӣ Мас-тон, С. Ҳакимзода, Ҳ. Мавҷуда, Неъмат Шариф, А. Алиназар, Шералӣ Лоик, Аслам Адҳам ва мисли инҳо дохил мешаванд. Ин гурӯҳ дар охири солҳои панҷоҳӯм ба майдони адабиёт қадам гузоштанд ва ҳоло танҳо баъзе аз онҳо дар асарҳои худ хусусиятҳои ба худ ҳосе зоҳир карда истодаанд, аммо аксарияташон ҳанӯз дар марҳилаи навқаламӣ мебошанд. Ин гурӯҳ насли ҷорӯми шоирони советии тоҷикро ташкил хоҳанд кард ё не? Ба ин савол ҳоло ҷавоб додан душвор аст. Мумкин аст, ки дар оянда баъзеи онҳо бо роҳи на-мояндагони насли сейӯм раванд, аммо баъзеи дига-

рашон умуман аз дараҷаи ҳаваскорӣ болотар рафта натавонанд. Ин минбаъд маълум хоҳад шуд.

Лекин дар байни онҳо касоне ҳастанд, ки истеъдодашон аз ҳамин вақт зоҳир шуда истодааст ва гуфтан мумкин аст, ки агар аз худ нараванд, аз меҳнат нагурезанд ва нағз тарбия бинанд, роҳу равиши наве дар назм хоҳанд овард.

Аз ҷумлаи ин ҷавононе, ки услуби хоси худро тадричан намоён карда истодаанд, пеш аз ҳама Муъмин Қаноатро номбар кардан лозим аст.

Дар соли 1960 якумин маҷмӯаи шеърҳои Муъмин Қаноат бо номи «Шарора» чоп шуда буд. Ҳоло ҳар сари чанд вақт дар газетаву журналҳои республика шеърҳои нави ӯ пайдо шуда истодаанд. Агар ин шеърхоро ба якдигар муқоиса кунем, мебинем, ки Муъмин Қаноат хеле тез тараққӣ карда истодааст. На танҳо шеърхое, ки ӯ дар солҳои 1961—1962 навиштааст, аз шеърҳои маҷмӯа фарқ доранд, балки шеърҳои аввали маҷмӯа ҳам аз шеърҳои охири он фарқ мекунанд.

Шеърхое, ки дар китобчаи «Шарора» ҷамъ омадаанд, аксаран шеърҳои шогирдона мебошанд. Дар айни замон аз ин шеърҳо маълум аст, ки Муъмин Қаноат шогирди пухтагӯест. Шеъраш аз аввал хеле пухта ва суфта буд ва ин хислат торафт бештару бехтар намоён шуда истодааст. Шеъри Қаноат аксаран конкрет ва хеле образнок аст. Шоири ҷавон кӯшиш мекунад, ки ба ҳар мисрааш обу ранги бадеӣ диҳад, ҳар шеъраш образҳои барҷастае дошта бошад. Сухане, ки як вазифаи ғоявию бадеӣ надошта бошад, дар шеъри Қаноат кам дучор мешавад. Албатта, дар баъзе шеърҳои ӯ чизе намерасад, чизе камӣ мекунад, лекин дар бисёр шеърҳояш калимаи зиёдатӣ қариб нест, калимае, ки бе зарурат оварда шуда бошад, кам аст. Эҳтимол ин гапҳои ман муболиғае дошта бошад, вале ҳамин чиз аён аст, ки шоир аз ҷавонӣ худро ба мухтасаргӯӣ, мӯъҷазбаёнӣ ва тасвири рангин одат қунонида истодааст.

Бесабаб нест, ки М. Қаноат ба навиштани шеъри хурд хеле рағбат дорад. Баъзе аз шеърҳои ӯ миниа-

тюрраест, ки бо ду-се образ лавҳаеро пеши назар чилвагар мекунад. Чунончи шеъри «Пири гулфурушон»:

Кӯҳи Варзобро чӣ даврон аст,
Гуй, он пири гулфурушон аст.
Ҷомаи бекасаб ба бар дорад,
Локии шоҳӣ дар камар дорад,
Саллаи суф гирди сар дорад,
Сабади гул ба пеши бар дорад.

М. Қаноат шеърҳое навиштааст, ки ҳар кадомашон як лавҳаи хурд, як манзараи на чандон калон, як лаҳзаи ҳаёти қаҳрамони лирикиро тасвир мекунад. Масалан, шеъри зеринро, ки «Оташи ишқ» ном дорад, аз назар гузаронем:

Донед, ки ишқ оташи сӯзон аст,
Ҳарчанд ки сузи ӯ ҳузури ҷон аст.
Аз оташи асл гар касе дур шавад,
Аз дур алангааш варо нур шавад.
Ҳайҳот, ки ин оташи бедуди ниҳон
Гар дур фитад, дучанд гардад сӯзон.

Ин шеър гӯё як лаҳзаеро аз фикру андешаҳои қаҳрамони лирикий ифода мекунад. Гӯё қаҳрамони лирикий дар бораи моҳияти ҳаёт, дар бораи қувваи ишқу муҳаббати инсонӣ дар фикру мулоҳизаҳои чуқур фуру рафтааст, дар дили ӯ ҳиссиёти бисёре ҳаст, дар сараш фикрҳои гуногун ҷарх мезанад, вале ӯ танҳо яке аз ин фикрҳоро ба забон овардааст, дигар фикрҳояшро баъд хоҳад гуфт. Ин шеър танҳо як ҳалқа аз силсилаи фикру эҳсосоти қаҳрамони лирикист, вале симон ӯро ба хубӣ нишон медиҳад, андешаву ҳиссиёти ӯро ба хубӣ мекушояд, ӯро чун касе, ки дар ҳақиқат дар оташи ишқ сӯхта истодааст, чун касе, ки гарму сарди дунёро дидааст, яъне чун шахси оқилу пурэҳсос намоён мекунад.

Ҳарчанд мавзӯ ва мазмуни шеъри «Оташи ишқ» нав нест, чунин кӯшиши шоири ҷавонро, ки дар шеъри хурде фикру эҳсосоти калонеро ифода кардан хостааст, табрик кардан лозим аст.

Гоҳо қаҳрамони лирикийи М. Қаноат дар масъалаҳои таърих ба фикру андешаи фуру меравад. Вале масъалаҳои таърих ба муносибати масъалаҳои ҳаёти имрӯза ӯро ба фикр мебаранд:

Як замон бар одами бечораи бехонумон
 Буд оташ ҳамчу нону чомаю чою макон.
 З-ин сабаб мардум ба оташ эътиқоде доштанд,
 Бо дилу қонаш худои хеш мепиндоштанд.
 Баъд аз он, вақте ки мардум неку бад бишнохтанд,
 Пас ба оташ неку бад бо майли худ пардохтанд:
 Оқилонаш машъали роҳи адолат сохтанд,
 Қоҳилонаш дар қаҳонсузӣ ба қор андохтанд.
 Зад қаҳолат борҳо оташ ба садҳо хонадон,
 Сӯхт дар нори қаҳолат нурҷӯёни қаҳон.
 Шаҳрҳо шуд сар ба сар вайрон аз дасти бадӣ,
 Оташи бечора ҳам бадном аз дасти бадӣ!¹
 Рафт он даври қаҳолат, асри ҳукми қоҳилон,
 Дар ҳамин асри тамаддун, асри фатҳи осмон
 Гар бувад дар руи олам аз қаҳолат ворисон²,
 Нест бодо вориси шуми қаҳолат аз қаҳон!
 Бас бувад аз нур нори қаҳро афруҳтан,
 Бо ҳамин нури қаҳоноро қаҳонро сӯхтан!

Дар ин шеър ҳам қаҳрамони лирикӣ баъзе хосият-
 ҳои мутафаккиронро дорад. Вай дар бораи ҷамъият
 ва ҳодисаҳои гузаштаю имрӯзаи он фикр мекунад ва
 таърих барои фаҳмидани воқеаҳои замони мо ба ӯ
 ёри медиҳад. Ӯ аз дарси таърих ибрат гирифта, аз но-
 ми таърихи инсоният ҳукм мебарорад, ки «ворисони
 қаҳолат» — оташдихандагони ҷангро нест бояд қард.
 Ҳукми ӯ ҳукми таърих аст.

М. Қаноат на танҳо дар ин шеър, балки дар чанд
 асари дигараш ҳам (чунончи «Мероси падар», «Иди
 бахт», «Оби оташин» ва ғайра) ба таърих муроҷиат
 қардааст ва ҳамеша муваффақият ба даст овардааст.

Эҷодиёти Муъмин Қаноат боиси баҳсе дар байни
 мунаққидон Соҳиб Табаров ва Масъуд Муллоҷонов
 гардида буд³. Худи ин мубоҳиса хеле қолиби диққат
 будани асарҳои шоирро нишон медиҳад. Ҳарду мунақ-
 қид ҳам ба истеъдоди шоири ҷавон иқроранд ва ҳарду
 ҳам дар эҷодиёти ӯ баъзе нуқсонҳо дидаанд. Дар ин
 баҳс аз ҳарду тараф ҳам гапҳои дуруст гуфта шуда-
 анд, лекин ба фикри ман, муҳимтарин камбудии

¹ Аз ҷӣ сабаб бошад, ки ин байт қофия надорад.

² «Аз қаҳолат ворисон» ибораи хуб нест.

³ Ниг. С. Табаров, Парвоз ба сӯи назми оӣ, «Маориф ва маданият», 16 июни 1959, Фикр пурмазмун бошад баёнот содаю возех, «Тоҷикистони Советӣ», 28 февралӣ 1960, М. Муллоҷонов, Ҳамдамаи халқ, ҳамқадами замон, Душанбе, 1962, сах. 21—70.

ашъори Муъмин Қаноат ин аст, ки гоҳо образҳои шоиронаи ӯ то андозае мучарраданд. Образҳои шоирона, ташбеҳу истиора ва мачозҳо бояд ҳамеша конкрет бошанд, дар асар вазиҳои муайяни ғоявӣ бадеӣ адо кунанд. Аммо, масалан, дар шеърҳои «Ба шорати субҳ», «Кухи Маъшук» ва ғайра баъзе образҳо барои пеши чашм овардани манзараи матлуб, барои равшан тасаввур намудани ҳодисаи тасвиршаванда сабаб намегарданд. Ин образҳо то як дараҷа мавхуманд, онҳоро ақл қабул мекунад, аммо бо ёрии онҳо сурати ҳолро пеши назар дидан мушкил аст. Шоирин чавон бояд кушиш кунад, ки на фақат мазмуни асарин ӯ, балки ҳар як образи бадеии вай дар ниҳояти конкретӣ буда, барои ифодаи фикру эҳсосот, барои тасвири лавҳаю манзара ба як чузъи зарурӣ табдил ёбад.

Мубориза дар роҳи пайдо кардани образҳои конкрет ва ҳаёти бояд давраи нави тараққиёти эҷодиёти чавонро ташкил намояд ва барои азҳуд намудани тасвири реалистона ба онҳо ёрии чиддӣ расонад. Ин мубориза давоми мантиқии муборизаи зидди умумигӯй хоҳад буд.

Чунон ки маълум аст, нанд сол пеш аз ин баъзе шоирони куҳансол ва бисёр шоирони чавон дар банди умумигӯй буданд ва аз он ҳеч халос шуда наметавонистанд. Саҳифаҳои матбуот ва маҷмуаи шоирон пур аз шеърҳои буд, ки мавзӯу мазмуни конкрет надоштанд, фикру ҳиссиётеро ифода намекарданд ва ҳақиқатҳои муқаррариро бо вазну қофия баён менамуданд. Чунон ки дар вақташ илми тиб, лугат, сарфу наҳв ва ғайраро ба шеър дароварда буданд, ин шоирони чавони мо ҳам шеърҳои менавиштанд, ки ба сармақолаи газетаҳо монанд буданд ва аз шеърӣ фарсахҳо дури доштанд. М. Турсунзода ҳамин гуна шеърҳо ва шеърбофҳоро ба назар гирифта гуфта буд: «Дар як шабнишинӣ дар университет дидем, ки студентони чавон, ки ҳамагӣ чавонони хубе мебошанд, аз ҷо ҳеста, бо овози дилгиркунандае шеърҳои дилгиркунанда

¹ Дар ин бора муроҷиат шавад, масалан, ба мақолаи «Барои лирикӣ баланди пурэхсос», ки дар журнали «Шарқи сурх», соли 1957, № 11 ҷоп шуда буд.

мехонанд, ки мазмунашон чунин аст: Эй Тоҷикистон, ту гулзори гулзорҳо ҳастӣ, эй Душанбе, ту чамани шукуфонӣ, эй Ватан, шукуфтани баҳорон дар туст... Пас аз як сол биёед, мебинед, ки онҳо ханӯз ба ҳамин мазмун шеър гуфта истодаанд»¹.

Ташкилоти нависандагони Тоҷикистон дар давоми чанд сол ба муқобили ин мараз, ки истеъдоди ҷавонро нобуд мекард, саҳт мубориза бурд ва ин мубориза беҳуда нарафт. Хушбахтона, имрӯз мебинем, ки дар эҷодиёти ҷавонон шеъри умумӣ, «шеъри сармақола» хеле кам шудааст ва роҳи конкретгӯӣ рӯз то рӯз ва сеътар гардида, бисёре аз адибони соҳибистеъдодро ба сарманзили мақсуд наздиктар бурда истодааст.

Сабаби пайдо шудани умумигӯӣ дар назми мо чӣ буд ва имрӯз чӣ чиз имконият дода истодааст, ки шоирони ҷавони мо аз ин мараз то андозае халос шаванд?

Бешубҳа, яке аз сабабҳои пайдо шудани ин гуна шеърҳо ҳамон таъсири назми маддохонаи адабиёти гузаштаи тоҷик буд. Ба адабиёти советии тоҷик аз адабиёти гузаштаи он танҳо гоҷҳои оӣ, танҳо ифодаи манфиатҳои ҷамъият ва ақлу заковати халқ не, балки баъзе тамоюлоти зиддихалқӣ низ мерос мондааст. Қасидасароӣ ва услуби он аз ҳамин гуна равияҳое мебошад, ки бар зидди равияҳои пешқадами адабиёти классикӣ давом мекард ва то андозае ба назми советии тоҷик ҳам роҳ ёфт. М. Турсунзода дар мақолаи мазкур дуруст қайд намудааст, ки «умумигӯӣ низ анъана аст, вале ин анъанаи қасиданависҳо мебошад, ки аз он ҳар чӣ тезтар даст кашидан лозим аст».

Вале дар муборизаи зидди марази умумигӯӣ баъзе рафиқон ба хатоҳои ҷиддӣ роҳ доданд. Чунончи Ғаффор Мирзо, ки тамоми эҷодиёти ӯ ба муқобили умумигӯӣ равона шудааст, дар масъалаи муайян намудани дараҷаи миқёси таъсири назми маддохонаи гузашта ва сабабҳои инкишофи он дар назми советии тоҷик чанд фикри нодурусте баён кард. Вай дар як мақолаи худ, ки баъзе фикрҳои ҷолиби диққат низ дорад, дар

¹ М. Турсунзода, За священные традиции, сарсухани китоби «День поэзии Таджикистана», Душанбе, 1962, сах. 5.

боран анъанаи қасидасароии адабиёти гузашта сухан ронда, ба чунин хулосае омад: «Шеърӣ тоҷикӣ нав ба ҷӯшухурӯши революционӣ одат карда буд, нав ғайрат ва часорат пайдо карда, ба неку бади зиндагӣ фаъолна ва бевосита даҳлат карда истода буд, ки солҳои вазнини шахспарастӣ сар шуданд. Барои шоироне, ки роҳи ҳақиқии муборизаро ҳанӯз наёфта буданд, ҳамон тазъиқи шахспарастӣ бас буд, ки ба мадҳу санои хушқу холии пештара гузаранд».¹

Ғаффор Мирзо дар як баромад ва мақолаи дигараш фикри худро конкреттар баён намуд ва маълум шуд, ки ба ақидаи ӯ, танҳо дар баъзе шеърҳои, ки дар солҳои бистӯм навишта шуда буданд, танҳо «дар баъзе асарҳои аввалини С. Айнӣ, Пайрав, М. Раҳимӣ кӯшиши ба таври ҷиддӣ ва қатъӣ ҳал намудани мавзӯҳои иҷтимоие, ки ҳаёт пеш мегузошт, ҳис карда мешавад»². Ба ин тариқ, қимати ғоявию бадеии як давраи калони инкишофи назми советии тоҷик — давраи солҳои сийӯм ва чилӯм аз тарафи Ғаффор ба зерӣ шубҳа гирифта шуд ва аҳли ҷамъияти республика ба таври ҳаққонӣ дар ҳавотир шуданд, ки Ғаффор Мирзо номи Лоҳутиро аз дафтари шеърӣ тоҷикӣ хат задан меҳаҳад, бисёр асарҳои муҳими А. Ҳамдӣ, М. Раҳимӣ, М. Турсунзода, М. Миршакар, А. Дехотӣ барин шоиронро ба ҳеч бароварданӣ мешавад. Дар ҳақиқат аз баъзе баромаду мақолаҳои Ғаффор Мирзо танҳо чунин хулосае баровардан мумкин буд.

Оре, дар солҳои сийӯм шароити шахспарастӣ яке аз сабабҳои роҳ ёфтани услуби қасидасароӣ ва умумигӯӣ гардида, ба назми тоҷик зарарҳое овард, дар эҷодиёти Лоҳутӣ ва дигарон шеърҳои пайдо шуданд, ки ба қасидаҳои шоирони дарбори феодалӣ монандие доштанд. Лекин магар дар назми солҳои сӣ ва чил ҳаминҳо чизе асосӣ буданд? Асло не! Дар соли 1963 Нашриёти Давлатии Тоҷикистон чопи «Куллиёт»-и Лоҳутиро ба охир расонид. Шеърҳои, ки бо таъсири

¹ Ғаффор Мирзо, Шоир бояд муборизи фаъол бошад, газетан «Маориф ва маданият», 27 ноябри с. 1962.

² Ғаффор Мирзо, Наш долг, наше призвание, «Коммунист Таджикистана», 23 март 1963.

шахспарастӣ навишта шуда буданд, ба ин «Куллиёт» дохил нашудаанд. Бо вучуди ин «Куллиёт» шаш чилди калонро ташкил кард. Худи ҳамин ҳолат нишон медиҳад, ки қисми асосии эҷодиёти сершумори Лохутӣ аз таъсири шахспарастӣ озод буд. Муҳимтарин асарҳои ӯ ки дар солҳои сӣ ва чил эҷод кардааст—«Мо зафар хоҳем кард», «Тоҷ ва байрақ», «Сафари Фарангистон», «Ғалабаи Таня» ва ғайра ва ҳоказо дар таърихи адабиёти советии тоҷик мавқеи муҳимме доранд ва ҳеҷ гоҳ аҳамияти онҳо аз миён нахоҳад рафт. Дигар шоирони тоҷик низ дар он солҳо асарҳои эҷод карда буданд, ки фазилатҳои онҳо чи дар республика ва чи дар миқёси умуми Иттифок қайҳо эътироф шудааст.

Ақидаи нодурусти Ғаффор Мирзо аз тарафи аҳли ҷамъияти республика ба танқиди сахте дучор шуд ва баъд худи шоир ҳам хатои худро ба гардан гирифт. Бо вучуди ин имрӯз мо бояд дар ин бора гап занем, зеро ки рӯҳияи нигилистона дар афкори Ғаффор Мирзо қайҳо боз вучуд дорад ва ба эҷодиёти бадени ӯ таъсири манфии гузошта истодааст.

Ғаффор Мирзо чандин бор нисбат ба адабиёти классикии тоҷик ва роли он дар инкишофи назми имрӯзаи мо ба тарзи нигилистона изҳори ақида карда буд. Ин ҳолат дар мақолаҳои охири ӯ ҳам дида мешавад. Вай дар мақолаи якуме, ки мо дар боло номбар кардем, мегӯяд: «Дар ду-се асри охири пеш аз революция аксари шоирони тоҷик аз ҳаёти реалии халқ, аз инъикоси ғаму андӯҳи вай, аз инъикос ва тарғиби мубориза барои озодӣ ва хушбахтӣ даст кашида буданд» ва гуё дар адабиёт асосан назми маддоҳонаи тумтароқ ва пуробуранги бемаънӣ ҳукмрон буд.

Ба ин ақида низ ҳаргиз розӣ шудан мумкин нест. Илми адабиётшиносии советии тоҷик фикри баъзе шарқшиносони Фарбро рад карда, қайҳо исбот намулдааст, ки дар адабиёти тоҷик давраи пас аз асри XV давраи таназзул набуд, балки давраи мазмун ва шаклҳои нав пайдо кардани адабиёт, давраи инкишофи минбаъдаи адабиёти пеш аз асри XV буд. Фарз кардем, ки дар ҳақиқат мувофиқи гуфтаи Ғаффор шоирони қасидасаро аксариятро ташкил мекарданд. Дар

он сурат ҳам магар моҳияти адабиёти давраеро танҳо шумораи шоирон муайян мекунад? Магар моҳияти адабиёти дусад — сесад соли охиристо эҷодиёти Сайидо, Ҳозик, Аҳмади Дониш, Шохин, Савдо, Ҳайрат, Асирӣ ифода намекунад? Инҳо аз ҷиҳати шумора кам бошанд ҳам, дар байни адабиётдустон афкори ҷамъиятиро ҳаминҳо ба вуҷуд меоварданд. Ходисаи тасодуфӣ нест, ки дар баёзҳои сершуморе, ки ҳоло дар фонди дастнависҳои китобхонаҳои мамлақати мо мавҷуданд ва мутаассифона, ягонтои онҳо ҳанӯз ҷоп нашудааст, шеъри шоирони реакционӣ не, балки асарҳои шоирони пешқадам мавқеи асосӣ доранд, яъне маҳз эҷодиёти нависандагони пешқадам диққати оммаи адабиётдустро бештар ба худ ҷалб менамуд. Мазмуни асосии адабиёти ин асрҳо низ аз мероси адабии ҳаминҳо ҷустуҷу қардан лозим аст.

Чанд сол пеш аз ин Гаффор Мирзо қариб тамоми адабиёти классикии тоҷикро риторика эълон карда буд. Ҳоло ҳам гоҳо дар маҷлисҳои муҳокима чунин ҳодисаҳоеро дидан мумкин аст, ки ногоҳ нависандае ё мунаққиде баромад карда, исбот қардани мешавад, ки умумигӯӣ дар назми советии тоҷик бо таъсири адабиёти классикии пайдо шудааст. Ин гуна ақида танҳо дар натиҷаи фарқ нақундани ду мафҳум — мафҳуми адабиёти классикии ва мафҳуми назми тақлидкоронаи обшуста (аз он ҷумла қасидасароӣ) пайдо шуда метавонад. Ҳол он ки мо бояд байни ин ду мафҳум ба таври қатъӣ фарқ гузорем ва онҳоро ба якдигар наёмезем.

Назми классикии форс-тоҷик назми фалсафӣ буд, ҳикмати ҳаёт ва ақлу заковати халқро ифода мекард. Асарҳои Рӯдакию Ҳайём, Саъдию Ҳофиз, Ҷомии Сайидо фикрро бедор мекунад, ба ҳаёт бо назари диққат нигоҳ қардан, фаҳмидани моҳияти он ва ба вуҷуд овардани ҷамъбастиҳои бадеиро ёд медиҳад. Аммо шеърҳои умумии шоирони имрӯзаӣ мо, ки фикре ва ҳиссиётеро ифода намекунам, дар натиҷаи дур шудан ва ақибгарди аз муҳимтарин анъанаҳои адабиёти классикии ба вуҷуд омадаанд.

Агар шоири ҷавон аз аввал худро ба фикр қардан одат қунонад, агар у назари нозуксанҷе пайдо карда, зиндагиро мушоҳидакорона омӯзад ва аз зухуроти ҳаёт

таассуроту ҳаяҷони гуногуне ҳосил карда тавонад, он гоҳ шеърӣ классикон ба у ҳалал не, балки ёрӣ хоҳад дод, ки ин фикру эҳсосоти худро бо шаклҳои муносибе ифода намояд. Классикони мо чокару хизматгори он касанд, ки фикри зуррок ва ҳаяҷони баланде дорад. Ҳофиз гуфтааст:

Ман бандан он касам ки шавке дорад,
Бар гарданн худ зи ишқ тавке дорад.
Ту лаззати ишқу ошиқӣ кай донӣ?
Ин бода касе хурад, ки завке дорад.

Агар шоири ҷавони мо завке дошта бошад, классикони мо «бандан он кас» хоҳанд буд ва ба у аз дилу ҷон хизмат карда, асрори маҳорати баланди бадеиро ошкор хоҳанд кард.

Ҳоло одате пайдо шудааст, ки мо сабаби бисёр камбудихои назми имрӯзаи тоҷикро ба таъсири адабиёти гузашта ҳавола мекунем. Баъзе рафиқон дар мақола ё нутқи худ аз анъанаҳои пешқадами адабиёти классикӣ гап кушоянд ҳам, ин корро танҳо барои он мекунанд, ки зуд «аммо...» гуянд ва ба номбар кардани «маҳдудиятҳои» адабиёти классикӣ гузаранд. Ин гуна рафтор моҳиятан як намуди зид гузоштани адабиёти классикӣ ба адабиёти советӣ мебошад. Ба фикрам, ин одат хеле зарар дорад, зеро, аз як тараф, моро аз ҷустуҷӯи сабабҳои ҳақиқии пайдо шудани камбудихои имрӯза дур мебарад, аз тарафи дигар, ҷавонро аз адабиёти классикӣ метарсонад ва аз як манбаи муҳими омӯзиши забон, маҳорат ва техникаи шеър маҳрум менамояд.

Назми советии тоҷик аз аввали Революцияи Октябр дар зерин таъсири самарабахши анъанаҳои пешқадами адабиёти классикӣ тараққи карда истодааст. Пас ҷӣ шуд, ки дар назми советии тоҷик таъсири назми тақлидкоронаи тумтароқи хушқу холии гузашта низ роҳ ёфт?

Пас аз Инқилоби Октябр дар назми тоҷик мазмунҳои нави инқилобӣ пайдо шуданд, ки бисёри онҳо аз газетаҳо, аз митингҳо ва маҷлисҳои меҳнаткашон омада буданд. Шоирон фикру зикри халқи озодшуда ва рӯҳбаландии беназири меҳнаткашонӣ ба мубориза бархостаро бо ҳамон мафҳумҳо, ба ҳамон шак-

лу ҳамон тарзе, ки худи ин меҳнаткашон баён менамуданд, ба шеър дохил мекарданд. Ин мафҳумҳои нав дар он солҳо мазмуни революционӣ, мазмуни ҳаётии шеъри тоҷикро ифода мекарданд. Аз ин шеърҳо, ки ҳоло дар саҳифаҳои матбуоти солҳои бистум парокандаанд, мо руҳи он замон, руҳи он давраи муборишаҳои шадиди синфиро ҳис мекунем.

Вале ҳаёт дар назди адабиёт ҳар руз як вазифаи нав мегузошт. Тадричан вақте расид, ки ба воситаи лавҳаҳои реалистона тасвир намудани образи мардуми советӣ лозим шуд. Аз ибтидои солҳои сӣ шоирони тоҷик ба иҷрои ин вазифа камар бастанд ва роҳҳои гуногуни ҳалли масъаларо ҷустуҷу кардан гирифтанд. Аммо дар ин кор ҳама баробар муваффақият пайдо накарданд. Баъзе шоирон, хусусан шоирони кӯҳансол аз ҷустуҷӯи роҳҳои тасвири реалистона очиз омаданд. Онҳо ҳануз ҳам ба тарзи даъватҳои газета ва митингҳо ё ҳисоботи маҷлисҳо шеър мегуфтанд ва аз даҳ шеър як шеърашон ҳақиқатан чун даъвати шуълавар садо диҳад, дигар асарҳои онҳо ҳақиқатҳои оддиро, ки дар назари ҳама гапи муқаррарӣ шуда монда буд, гаштаву баргашта такрор менамуд. Дар ин шеърҳо ба тарзи бадеӣ дарк кардани ҳаёт ва навигарии руз-афзуни он дида намешуд. «Шеъри умумӣ» ҳамин буд ва ҳатто худи услуби ин шеърҳо имконият намеод, ки шоир ба воқеият бо назари таҳқиқ нигоҳ кунад, онро эзоҳ диҳад ё ба рафти ҳаёт даҳлат кунад. Он гоҳ анъанаи шеъри маддоҳонаи тумтароқ ба ёрии ин шоирон омад.

Навиштани ин гуна шеърҳо осон буд. Бинобар ин аксари ҷавонони солҳои сӣ эҷодиёти худро аз ҳамин хел шеърҳо сар карда, баъдтар баъзеи онҳо роҳи эҷодии худро дуруст ёфта гирифтанд, аммо баъзеҳо аз банди умумигӯӣ ҳалос шуда натавонистанд. Дар солҳои чил ба майдони адабиёт як гурӯҳ ҷавонони дигар омада буданд, ки боз ҳамон ҳодиса рӯй дод, яъне ҳамаи онҳо аз умумигӯӣ сар карданд ва баъзеашон ҳоло ҳам онро давом дода истодаанд. Лекин вазъияти ҷавонони солҳои чилум беҳтар буд, чунки дар ин давра тарафдорони конкретгӯӣ зиёд шуда таҷрибаи бисёре ҷамъ оварда буданд. А. Лохутӣ, М. Турсунзода

мони советист, вале қадри ин дастхоро намедонад. Шоир уро яккаву танҳо, аз соҳибони «дастҳои пурэхсон» бегона, дар назди қувваи бозуи мардуми советӣ оқизу нотавон ва ночиз тасвир кардааст.

Ё ин ки шеъри Шоҳмузаффар Ёдгорӣ «Сар пеши аҷал намефарорам»-ро гирем:

С
га
шу
па
т
л

Беҳуда таваллудам накарданд,
Беҳуда надодаанд ширам,
Қ-оям ба ҳаёту бе нишоне
Чун бод гузар кунам, бимирам.
Не,
умр маро азиз бошад,
Бебахра варо намегузорам.
Бар нафъи ҳамин Ватан, ҳамин халқ
Ором наям, талош дорам.
Беҳуда маро напарвариданд,
То соати марги худ шуморам.
На,
балки ба номи хизмати халқ
Сар пеши аҷал намефарорам!

Ин шеър ҳанӯз шеъри шогирдона аст ва ба ҳар банди он эроде гирифтани мумкин аст¹. Лекин ҳоло барои мо ҳамин чиз муҳим аст, ки муаллиф мақсади ҳаёти худро хеле равшану возеҳ муайян кардааст. Вай мақсади наҷибе дар назди худ гузоштааст ва дил меҳодад, ки ўро табрик гӯяд ва қомилан ҳосил шудани ин муроду мақсади ўро ҳамеша чӯён бошад. Шеър хеле самимона навишта шудааст ва ҳиссиёти баланди ҷавонеро, ки зиндагии худро ба хизмати халқу Ватан супурдааст, нағз ифода мекунад. Ҳар яке аз беҳтарин ҷавонони Советӣ ҳозир аст, ки дар зерини ин шеър имзо гузорад. Ҳарчанд ки шоир аз номи худ гап мезанад, вале шеъри ӯ фикру зикри бисёр навҷавонеро, ки акнун ба ҳаёти ҷамъиятӣ қадам гузошта истодаанд, ифода мекунад.

Ғалабаи конкретгӯӣ дар назми ҷавонон ғалабаи ҷиддист. В але чунин гумон кардан лозим нест, ки хавфи умумиҷамъиятӣ тамоман аз миён рафтааст. Шеър-

¹ Умуман ба ақсарияти шеъри ҷавонон ва хусусан навқаламсан эрод гирифтани мумкин аст. Бисёре аз порчаҳои, ки мо дар боло чун мисоли мусбат овардем, низ нуқсонҳои қузъӣ доранд, ки зикри онҳо и н чо ғунҷош надорад.

хое, ки аз он мараз начот наёфтаанд, ҳоло ҳам бисъ-
ёранд. Шеъри Қутбӣ Қиром «Гулзори муҳаббат»,
шеъри Бурҳон Фаррух «Иқболи нек» ва дигарҳо аз
ҳамин қабиланд. Дар оянда боз зиёд шудани онҳо
мумкин аст.

Фарз кардем, ки шеъри умумӣ дигар пайдо нахо-
ҳад шуд. Оё он гоҳ дар назди ҷавонони мо дигар
масъалаи эҷодӣ боки намемонад? Не, ҳоло дар назди
ҷавонон бисъёр масъалаҳои эҷодӣ ҳастанд, ки барои
ҳалли онҳо хеле чидду ҷаҳд ба кор бурдан лозим
меояд. Пеш аз ҳама ҳаминаро гуфтан лозим аст, ки ҷа-
вонон дар роҳи конкретгӯӣ ҳоло танҳо аввалин қада-
ме гузоштаанд. Услуби конкретнависиро такмил до-
дан, шаклҳои нав ба нави тасвири реалистонаи ҳаёти
пурҷуши моро ҷустуҷу кардан даркор аст.

Истеъдоди ҷавонон одатан ба воситаи чидду ҷаҳди
онҳо дар роҳи ҳалли мавзӯҳои калони ҷамъиятӣ та-
комул меёбад. Баръакс, мавзӯҳои хурд барои ба
амал даровардани иқтидори эҷодии нависанда имко-
ният намедиханд, қувваи уро ба беҳудагӣ сарф мена-
моянд. Барои ҳалли масъалаи муҳими эҷодӣ тамоми
қувваи худро сафарбар кардани нависандаи ҷавон ба
руи ӯ роҳи пешрафти босуръатеро мекушояд ва агар
он ҷавон як дафъа дар ин кор муваффақият пайдо на-
кунад ҳам, таҷриба ва малакае ҳосил менамоянд, ки
дафъаи дигар уро ба комъебӣ хоҳад овард. Мутаасси-
фона, гоҳо дар назди худ мақсади ҷиддии эҷодӣ гу-
зошта барои ба даст овардани он суботкорона меҳнат
кардани ҷавонон ҳис карда намешавад.

Онҳое, ки эҷодиёти худро бештар бо лирикаи маҳ-
рамона маҳдуд кардани мешаванд, аз ҳамин ҷумла-
анд. Мавзуи ишқ мавзуи хурд нест, лекин агар диқ-
қати шоирро аз ҳад зиёд ба худ ҷалб кунад, оҳанги
ичтимои эҷодиёти уро суст хоҳад кард. Ин ҳолатро,
масалан, дар эҷодиёти Озод Аминова ва аз ҷавонони
таҷрибаноктар дар асарҳои Ф. Ансорӣ дидан мумкин
аст. Инҳо дар мавзуи ишқ шеърҳои хубе доранд, вале
кас мехоҳад, ки дар лирикаи инҳо ҳам масъалаҳои ка-
лони ҷамъиятиро бинад, кас мехоҳад, ки инҳо ҳам ба
муҳимтарин соҳаҳои ҳаёти ҷамъият фаъолонатар даҳо-
лат намоянд.

Мавзуи чиддии калон хусусан аз ҷавонон тайёрии чиддиеро ҳам талаб мекунад. Ҷавонон бояд чунин мавзӯҳоеро интихоб намоянд, ки ба ҳалли онҳо зӯрашон мерасида бошад. Баъзан ҷавонон ба мавзӯҳои чиддӣ даст мезананд ва тамоман ҳис намекунанд, ки ба ҳалли он асло тайёр нестанд. Чунончи, бисёр ҷавонони навқалам ба мавзуи модар шавқи калоне доранд. Албатта, ҳар ҷавоне, ки қалам ба даст гирифтааст, пеш аз ҳама мехоҳад, ки дар бораи модари худ чизе гӯяд. Ин орзуи ҷавонон орзуи нек аст ва ин мавзӯ ҳам хеле мавзӯи муҳим аст. Лекин бояд ҳаминашро ҳам гӯем, ки ҳоло саҳифаҳои газетаҳои мо пур аз шеърхоест, ки ҷавонон дар ҳаққи модар гуфтаанд. Дар баёзи «Мужда» дар ин мавзӯ қариб 15 адад шеър ҳаст. Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки мавзуи модар аз шоир таҷрибаи калони ҳаётӣ ва эҷодӣ талаб мекунад, аммо ҷавонон аз ин таҷриба ҳанӯз маҳруманд. Бинобар ин аксарияти ин шеърҳо камтаъсир баромадаанд.

Дар даврае, ки сохтмони ҷамъияти коммунистӣ дар мамлакати мо бевосита сар шудааст, мубориза бо ҳодисаҳои манфии ҳаёт бештар аҳамият пайдо карда истодааст. Ин масъала дар қарорҳои Съезди XXII КПСС махсусан таъкид гардидааст. Дар назми тоҷик ҳам асарҳои ба вучуд омада истодаанд, ки муфтхӯрон ва табоҳқорон, бюрократҳо ва бевичдонҳоро мазаммат менамоянд. Мисоли ин гуна асарҳо дар эҷодиёти Гаффор Мирзо («Сесаду шасту шаш паҳлӯ», баъзе шеърҳои дигар, ки дар боло номбар шуд), Қутбӣ Қиром («Дастони пурэхсон»), Муъмин Қаноат («Ишқ дар замин аст»), Наимҷон Назирӣ ва дигарҳо дида мешавад.

Лекин дар тасвири чиҳатҳои манфии зиндагӣ, дар тасвири ҳодисаву одамоне, ки дар пешрафти мо ба сӯи коммунизм ҳалал мерасонанд, дар эҷодиёти ҷавонон як камбудии чиддӣ ҳаст. Шоирон баъзан ин ҳодисаҳои ноҷонзро аз нуқтаи назари муборизаи ҷаҳлона ба муқобили онҳо не, балки танҳо чун ҳодисаи алоҳида тасвир мекунанду бас. Онҳо фақат ҳодисаро меоранд, вале барои кушодани моҳияти он, барои муайян кардани муносибати худ кӯшиш намекунанд. Шеърӣ Наимҷон Назирӣ «Мағали нимшабӣ» чунин аст:

Имшаб чӣ шабе буд, ки дар хона мағал хест,
 Ҳамсоя ба тарс омаду бо чаҳду чадал хест,
 Аз чи зану шавҳар бигирифта зи гиребон
 Бо харҷаша карданд ҳама мардума ҳайрон.
 Гап иӣ ки чапони зани худро Валӣ-айёр
 Аз баҳри қимораш бифурухтаст ба бозор.
 Ин одати ӯ на яку дуо ҳама дам буд,
 З-он дар дили ҳамхонаи ӯ дарду алам буд.
 Зан гуфт, ки акнун ту барин ёр надорам,
 Аз хона бурун шав, ки ба ту кор надорам.
 Аз хона бурун шав, ки туро дида насузам,
 То кай ба ғаму ғусса гузори шабу рузам?
 Мардум ба ғазаб таъна намуданд ба такрор.
 Гуфто: накунам ин қилиқи беҳуда такрор.
 У гирия ҳамекард чу як кудаки навзод,
 Шарманда шуда, сурх шуда, дод зада, дод.
 Ин гирияи ӯ буд ба мо боиси ханда,
 Аз баҳри вай ин гирия агарчанд ки ганда.

Аз ин шеър чӣ мурод ҳосил шуд? Муаллиф воқеаро саросемавор ва хеле уҳданобароёна ҳикоя кардаасту бас. Ҳатто байти охир, ки гуё хулосаи шеър аст, ягон фикри муҳимро дар бар намегирад.

Албатта, агар гуем, ки дар тасвири ҳодисаҳои манфии ҳаёт шеъри хуб гуфта нашудааст, хато мекунем. Дар ин соҳа шеърҳои нағз ҳам ҳастанд. Масалан, шеъри зерини шоира Гулҷехра шеъри бад нест («Шарки Сурх», 1962, № 3):

Ҳама чиз аст дар ин хона, бале,
 Ҳама антиқаву шоҳона, бале.
 Аз чӣ бошад, ки дар ин хонаву чо
 Ваҳм гирад дили ҳар одамро.

Ҳеҷ з-ин хона садое н-ояд,
 На суруде на навое н-ояд,
 Наниҳад пой ба ин чо ҳаргиз
 Шодиву шӯхии меҳмони азиз.

Хонаҳо торикӣ бегарду ҳамӯш,
 Ин фақат мешунавӣ: дарро пӯш!
 Аз паси парда шавад гоҳ аён
 Рухи пажмурдаву сарди ду чавон.

Ии шеър як лавҳаи хурд аст, ки ҳаёти мешанонаеро тасвир мекунад. Нафрати шоира аз ин гуна ҳаёт ва онро саҳт маҳкум кардани ӯ ба ҳубӣ намоён аст. Ба ҳубӣ ифода шудани ин нафрат як шакли мубориза бар зидди ҳодисаи манфист. Вале ин мубориза ҳам чандоне фаъо-

лона нест. Дар ин чо муборизаи зидди ҳодисаи манфӣ не, балки тасвири худи ҳодисаи манфӣ мавқеи асоси ишғол менамояд. Аммо баъзе шоирони ҷавон ба ҳалли ин гуна мавзӯҳо бо роҳи дигар наздик шудаанд. Онҳо аксаран ҳодисаи мусбат ва манфиро якҷоя мегиранд, ин ҳар ду роӯ ба роӯ мегузоранд ва байни онҳо муҳокима меронанд. Он гоҳ ба хоҳири кадом идеал бар зидди ҷиҳатҳои бади ҳаёт мубориза бурда истодани шоир тамоман равшан мешавад. Ин ҳолат дар асарҳои Ғ. Мирзо, дар шеъри Қ. Киром «Дастони пурэхсон», шеъри Ш. Лоиқ «Меҳр ва зар» ва ғайра мушоҳида мешавад. Ин тарзи тасвир пуртаъсиртар аст. Албатта ин ягона роҳи тасвири ҳодисаи манфӣ нест, лекин роҳи муборизаи фаъолона аст.

Фақат бо қайди факт маҳдуд шудани шоирон на танҳо дар тасвири ҳодисаҳои манфӣ, балки умуман дар эҷодиёти ҷавонон бисёр дучор меояд. Сабаби ин ҳолат ҳамоно бетаҷрибагии муаллифон аст, вале ин нуқсон аст ва онро ислоҳ бояд кард. Барои ин ки масъала равшантар шавад, боз як мисоли дигар меорем — шеъри С. Ҳакимзода «Бед»:

Дарахти бедро номанд агарчи бесамар, беор,
Агарчи вай назарногир дар байни дарахтон аст,
Вале дар рузҳои гарми тобистону ҷуши қор
Барои дам гирифтаи сояи ӯ роҳати ҷон аст.

Дар ин чо ҳам аз фикри шоир пай бурдан душвор аст, балки танҳо факти ҳаёт намоён аст. Ном гирифтаи факте дар шеър бояд сабаби баён шудани фикру мулоҳизаҳои муаллиф доир ба ҳаёт гардад. Дар ҳамин сурат факт дар шеър аҳамияте пайдо мекунад, вагарна чизи зиёдатиш.

Ин гапро ба чунин маъно фаҳмидан лозим нест, ки агар дар охири шеъри боло як байт хулосае илова кунем, вазифа иҷро хоҳад шуд. Албатта, гоҳо ҳамин тавр қардан ҳам мумкин мешавад, вале аслан шоир бояд ҳодисаро ҷунон тасвир кунад, ки аз худи тасвир муносибати ӯ ба ҳаёт маълум шуда истад.

Ба ин муносибат зикр намудани порчае аз шеъри устод Айни, ки мазмунан ба шеъри С. Ҳакимзода монандие дорад, аз ғоида ҳоли нахоҳад буд («Нидо ба ҷавонон»):

Чун сарв агар самар надори,
Аз сояи худ бубахш боре.
Чун меҳр туро чу нест тобе,
Боре чун абр пош обе.
Бахшой ба қадри истигоат
Аз умр ба хизмати ҷамоат.

Ин байтҳои С. Айнӣ ҳам дар асоси ҳодисаҳои ки ба ҳодисаи шеъри С. Ҳакимзода монанд аст, гуфта шудааст. Аммо дар шеъри устод як дунёи фикри оқилона ва панду ҳикмат ифода ёфтааст. Мақсади асосӣ ҳам дар шеъри лирикӣ на факту воқеа, балки он фикру ҳиссиёт аст, ки аз мушоҳидаи факту воқеа ҳосил гардидааст.

Мубориза ба муқобили боқимондаҳои ҷамъияти феодалӣ, мубориза дар роҳи тарбияи коммунистии мардум дар назми тоҷик торафт васеътар инъикос шуда истодааст. Програмаи сохтмони ҷамъияти коммунистӣ, ки Съезди XXII КПСС қабул намуд, масъалаи тарбия ва ахлоқро дар маркази диққат мегузорад. Партия барои амалӣ кардани кодекси ахлоқи бинокорони коммунизм мубориза бурда истодааст. Аз ин ҷиҳат дар назди адибон ҳам вазифаҳои бузурге гузошта шудааст. Адабиёти бадеӣ дар ҷабҳаи тарбияи коммунистӣ аслиҳои муҳиммест.

Бисёр шеърҳои, ки дар боло номбар шуданд, ба масъалаи тарбия ва ахлоқ бевосита ё бавосита алоқае доранд. «Кучабоғи ошиқон» ва «Сесаду шасту шаш паҳлу», чунон ки гуфта шуд, муҳимтарин масъалаҳои ахлоқи мардуми советиро ба миён мегузоранд. Боз шеърҳои дигарро ҳам номбар кардан мумкин аст, ки беҳтарин хислатҳои инсониро тараннум менамоянд ва онҳоеро, ки аз ахлоқи одоби ҷамъияти мо дуранд, саҳт мазаммат мекунанд.

Лекин барои адабиёти тоҷик ин ҳама кам аст. Адабиёти тоҷик дар назми ахлоқӣ анъанаи ҳазорсола дорад ва имруз дар назди он масъулияти зиёдтаре меистад. Адабиёти классикии форс-тоҷик беҳтарин намунаҳои панду ҳикматро ба вучуд овардааст, классикони мо жанри панду ҳикматро чунон инкишоф додаанд, ки асарҳои онҳо дар тамоми дунё машҳуранд. Пешқадамтарин анъанаҳои онҳо барои шоирони советӣ сарчашмаи муҳиммест. Аммо, мутаассифона, шоирони им-

рӯзаи тоҷик панду хикматро қариб тамоман тарк кардаанд. Он хусусияти хоси адабиёти мо, ки дар Ғарб бо номи «хикмати Шарқ» шӯҳрат ёфтааст ва онро дар адабиёти рус «восточная мудрость» меноманд, дар адабиёти имрӯзаи тоҷик кам дида мешавад.

Қайд кардан лозим аст, дар адабиёти баъзе халқҳои СССР, масалан, дар адабиёти советии Озарбойҷон анъанаи панду хикмати классикӣ хеле бомуваффақият давом карда истодааст. Омӯхтани таҷрибаи шоирони дигар республикаҳои Шарқи советӣ барои ҳалли масъалаҳои эҷодӣ ба адибони тоҷик ёрии калон хоҳанд расонд.

Фаромӯш набояд кард, ки панду хикмати классикиро ба ҳамон шаклу ҳамон мазмун дар адабиёти советӣ такрор кардан мувофиқи матлаб нест. Панду хикмат дар адабиёти советии тоҷик бояд ба ҳаёти имрӯзаи халқ, ба таҷрибаи ҳаётии нависанда, ба амалияи сохтмони коммунизм такъя кунад ва шаклҳои нав, шаклҳои муносиби замон ба худ гирад ё шаклҳои кӯҳна то андозае тағйир дода шаванд. Чустуҷуи ин шаклҳои нав ба дараҷае вазифаи ҷавонон ҳам мебошад.

Панду хикмат таҷрибаи калони ҳаётӣ ва дониши фаровони амалӣ талаб мекунад. Бинобар ин дар ин соҳа асар эҷод кардан ба ҷавонон душворӣ меорад. Вале шоирони мо бояд аз ҷавонӣ кӯшиш намоянд, ки шеъраршон фалсафаи ҳаётро ифода намояд ва ҷамъбастиҳои ҳикमतомез дошта бошад. Мубориза дар роҳи баланд бардоштани мазмуни фалсафии назм аз вазифаҳои муҳими ҷавонон аст.

Бо мамнуният қайд кардан лозим аст, ки беҳтарин анъанаҳои адабиёти классикии тоҷик дар эҷодиёти ҷавонони пешқадами имрӯза низ давом карда истодааст. Дуруст аст, ки аксарияти шоирони ҷавон ҳоло дар давраи омӯзиши адабиёти классикӣ ҳастанд ва ба давраи эҷодкорона инкишоф додани анъанаҳо нарасидаанд. Аз эҷодиёти шоирони насли сейум А. Шукуҳӣ, Ф. Ансорӣ, М. Фарҳат дида мешавад, ки онҳо аз мактаби адабиёти классикӣ дарси забон ва маҳорати бадеӣ омӯхта истодаанд. Махсусан ҳамин чиз ҷолиби диққат аст, ки дар асарҳои Мӯъмин Қаноат таъсири адабиёти классикӣ пурқувват аст. Ин таъсири адабиё-

ти классики қозибай шеъри шоири қавонро хеле афзудааст. Аз шарофати омӯхтани осори классикон аст, ки забони Муъмин Қаноат хеле тоза ва раво буда, дар тасвир, дар ифодаи фикру эҳсосот иқтидоре дорад. Муҷаррадии баъзе образҳои у эҳтимол аз таъсири адабиёти классикӣ не, балки аз камтаҷрибагии худаш бошад. Ба ҳар ҳол таъсири адабиёти классикӣ тоҷик ва услуби нави шеърсарой, ки сарчашмаи он адабиёти рус аст, дар эҷодиёти М. Қаноат ба ҳубӣ ба ҳам пайваста истодааст.

Вале омӯхтани забони сеҳрангез ва маҳорати маф-тункунандаи классикон ҳануз ба дараҷаи қаноатбахш нест. Бисёр камбудихое, ки дар эҷодиёти А. Шукуҳӣ, А. Баҳорӣ, Убайд Раҷаб, А. Воситзода ва дигарҳо дида мешавад, аз ҳамин ҷо сар задааст. Бештар дар натиҷаи ҳамин аст, ки дар шеъри онҳо байту мисраъҳои носуфта ва образҳои номукамалро низ дучор омадан мумкин аст. Масалан, дар «Қучабоғи ошиқон» чандин бор муносибати сухан вайрон шудааст. Аз ҷумла дар банди зерин:

Ба баҳри осмони лочувардӣ
Шино мекард киштии мудаввар.
Ҳамеша кори он оламнавардӣ,
Аз он рӯи замини мо мунаввар.

Ин ҷо шоир осмонро ба баҳр ва офтобро ба киштии гирда ташбеҳ додааст. Ба киштии нисбат додани оламнавардӣ мумкин аст, вале «руи замини мо»-ро мунаввар кардани офтоб ба он ташбеҳи боло ҷи алоқа дорад? Мисраи ҷоруми банд ба образе ки дар се мисраи аввал ҳаст, ҳеч муносибате надорад ва он образро вайрон мекунад.

Ё ки ин бандро бинем:

Баҳор андар замини Украина
Шукуфта чун аруси шуҳи танноз.
Дари ганчинаҳо дар чашми Зина
Валекин бо азобе мешавад боз.

Ин ду байт ба якдигар алоқаи мантиқӣ надорад. Байни шукуфтани баҳор ва қушода шудани дари ганчинаҳо ҷи муносибате ҳаст? Шоир ду байтро бо пайвандаки «валекин» ба ҳам пайваस्ताаст. Дар натиҷа

чунин маъние ҳосил мешавад, ки гуё агар баҳор шукуфад, бояд дари ганчинаҳо ба осонӣ боз шудан гирад, аммо холо баҳор шукуфта бошад ҳам, дари ганчинаҳо бо азобе кушода мешавад. Ин гап маъние надорад.

Чунин мисолҳоро аз «Кучабоғи ошиқон» ва асари дигарон бисёр овардан мумкин аст. Ин нишон медиҳад, ки шоирони мо ба сифати шеър ҳануз кам диққат мекунанд.

Дар эҷодиёти Гаффор Мирзо ҳануз ҳам таъсири адабиёти классикӣ нисбатан кам мушоҳида мешавад. Ин ҳолат имконияти эҷодии шоири боистеъдодро аз бисёр ҷиҳатҳо маҳдуд карда истодааст. Беъътиной ба омӯзиши адабиёти классикӣ дар забон ва тарзи баёни Гаффор таъсири манфӣ гузоштааст. Инро аз бехтарин асарҳои ӯ ҳам ҳис кардан мумкин аст. Муғлақӣ ва норавшани баён, ки дар баъзе шеърҳои ӯ дида мешавад, низ аломати ҳамин аст.

Ба наздикӣ ҳашт рубоии Гаффор нашр гардид («Маориф ва маданият», 8 сентябри 1962). Ин рубоӣҳо чунон муғлақ таълиф ёфтаанд, ки маънои онҳоро фаҳмидан амри маҳале шуд. Ин аст яке аз онҳо:

Навмед макун, касе насозад хуса
Аз номи чу номи ту хилофи ғусса.
Дар мулки мусофирӣ ба танг омадаам,
Як буса бидех қарз ба сесада буса.

Муғлақбаёниҳои Гаффор аз ин пеш ҳам то андозае маълум буд, вале ҳамин ки ба жанри рубоӣ муроҷиат намуд, дар ин бора дигар шубҳае намонд. Рубоӣ аз он сабаб ҳам дар адабиёти классикӣ ва фольклор ин қадар машҳур шуда буд, ки дар чор мисраъ фикри муҳимро баён мекунад. Барои ин ки фикри муҳимро дар чор мисраъ баён шавад, бояд шоир санъати баланде дошта бошад, ки фикрашро дар камоли фаҳмоӣ ба забон оварда тавонад. Рубоӣҳои Гаффор нишон доданд, ки ӯ аз ин сифати муҳими шоирӣ худро маҳрум карда истодааст. Ин рубоӣҳо аз адабиёти классикӣ то андозае дур будани Гаффорро намоиш доданд.

Аз хусуси носуфтагӣ ва вайронҳои забони Гаффор Мирзо дар матбуоти мо бисёр суҳан рафта буд.

бинобар ин ҳоло дар ин бора муфассал таваққуф кардан ҳочат нест.

Дар омади гап гуфтан лозим аст, ки мутаассифона, рубои барин намуди муҳимми шеъри тоҷикӣ дар назми имрузаи мо руз то руз мавқеи худро аз даст дода истодааст. Ҳам шоирони куҳансол ва ҳам шоирони ҷавон онро қариб тамоман фаромӯш кардаанд. Ҳол он ки рубои имкониятҳои калони бадеиро дорост ва барои ҳалли бисёр вазифаҳои ғоявӣ бадеӣ хизмат карда метавонад. Бесабаб нест, ки дар назми имрузаи ўзбек, озарбойҷонӣ, доғистонӣ ва ғайра рубои торафт бештар мавқеъ ишғол карда истодааст. Ҳатто шоири украин Дмитро Павличко рубоисаро шудааст. Худи Д. Павличко дар китобаш («Правда кошке», Львов, 1958, саҳ. 163) қайд мекунад, ки пас аз хондани рубоиёти Хайём ба ин намуди шеър дил баста, рубои машқ кардааст ва номи ин шеърҳояшро «четверостишия» не, балки рубои гузоштааст. Тарчимаи русии рубоиёти Д. Павличко дар матбуоти Москва ҳам ҷой шуда буд. Тарчимаи русии рубоиёти шоирони дигар республикаҳо (масалан, Расул Ғамзодов) низ дар байни хонандагони умумиттифоқ шӯҳрат пайдо кардааст.

Дар чунин сурат аз назми тоҷик гум шуда истодани рубои ҳодисаи таассуфовар аст ва аз имкониятҳои бепоёни адабиёти халқию классикии худ дуруст истифода накардани шоирони моро нишон медиҳад. Дуруст аст, ки баъзе шоирони ҷавон гоҳ-гоҳ чанд рубоие менависанд. Чунончи, Ҳомид Пулод бисёр рубои дорад, дар баёзи «Мужда» 15 рубоии С. Ҳалимшо дарҷ шудааст, ки дар байни онҳо рубоӣҳои нағз ҳам ҳаст:

Гуянд, ки ишқро ниҳон бояд дошт,
Ин роз ниҳон зи нокасон бояд дошт.
Фарке набувад миёни ишқу хуршед,
Хайҳот, ниҳон варо чӣ сон бояд дошт?

Азбаски рубои маҳорати махсус талаб мекунад, машқи он ба ҷавонон бисёр фоида дошта, мухтасару мўъҷаз ва равшану раван шеър навиштанро меомузад, барои фаҳмидани сирру асрори забони модарӣ ёри медиҳад.

Масъалаи забон яке аз муҳимтарин масъалаҳои эҷодиёти ҷавонон аст. Муваффақияти муҳимми эҷодӣ ба даст овардани нависанда аз бисёре ҷиҳатҳо пеш аз ҳама вобаста бар ин аст, ки ӯ дар забони халқӣ ва классикӣ то чӣ андоза иқтидор дорад. Маҳорати нависандагӣ ба дараҷаи забондонӣ сахт вобаста аст. Ҷарҷанд ки шоир фикру эҳсосоти баланд дорад, агар дар забон очиз бошад, он ҳама фикру эҳсосоти худро ба хонанда расонда наметавонад. Ин ҳақиқатест, ки далелу исбот наметалабад. Вале мутаассифона, дар забони ҷавонон камбудӣ ҳанӯз хеле зиёд аст.

Мо ҳоло дар бораи ин ки шеърӣ бисёре ҷавонон ва хусусан аксарияти навқаламон беобуранг аст (ва ҳол он ки беобурангӣ низ аломати очизӣ дар забон мебошад), чизе гуфтани нестем, зеро шояд бо таҷриба ҳосил намудани ҷавонон шеършон бештар обу ранги бадеӣ пайдо кунанд. Ин ҷо мааттаассуф ҳаминро махсусан таъкид кардан лозим аст, ки безътиной ба забон ҳоло ҳодисаи умумие шуда мондааст ва ҳама мубталои онанд. Ибораҳои хунук сохтан, калимаҳои нафаҳмида истифода кардан ва мисли инҳо хеле бисёре дучор меояд. Ҳамаи инҳо сифати шеърро паст мекунад, қадри шеърро суҳанро аз миён мебарад.

Дуруст аст, ки ҳеҷ кас аз модар забондон таваллуд нашудааст ва шоир забонро бо мурури замон ёд мегирад. Барои ба хубӣ аз худ кардани забон лозим аст, ки нависанда солҳои сол, балки як умр ба гуфтугӯи мардум бо диққат гӯш кунанд, забони адабиёти классикиро омӯзад ва на танҳо омӯзад, балки асар бисёре нависаду таҷрибаи амалӣ ҳосил кунанд. Барои нависанда процесси омӯхтани забон ва процесси эҷод кардани асарҳои бадеӣ бояд баробар давом кунанд. Танҳо дар ҳамин сурат омӯзиши забон омӯзиши ғаёлона ва эҷодӣ хоҳад буд. Агар нависандаи ҷавон ба ин умед нишинад, ки аввал сирри забон ва маҳоратро кашф кунанд, баъд асар хоҳад навишт, — ин гуна омӯзиши пассивона ӯро ба мақсад нахоҳад расонд. Неку кардан аз пур кардан аст ва забондония маҳорат дар рафти кори эҷодӣ, дар бадали меҳнати сахт ҳосил мешавад.

кам аст. Агар ғайр аз ин ҳар кадоми онҳо бо тарбияи як-ду нафар ҷавон дар давоми якчанд сол махсусан машғул шаванд, самараи давраи шогирдии он ҷавонон бештар хоҳад шуд. Агар нависандаи таҷрибаноке бо ҷавоне пай дар пай кор кунад, сирру асрори маҳорати нависандагии худро ба ӯ ягон-ягон кушода диҳад, бо дилсӯзӣ ва саҳтгирӣ уро ба меҳнати пурмашаққати дуру дароз одат кунонад, шубҳае нест, ки он ҷавон усулҳои кори эҷодиро тезтар ва бештар ёд мегирад. Он гоҳ ба муҳокимаи умум гузоштани асари он нависандаи ҷавон бисъёртар фоида хоҳад овард.

Нависандагони ҷавони моро ояндаи дурахшоне мунтазир аст. Ин ояндаи дурахшон моро вазифадор мекунад, ки дар назди ҷавонон талаботи калонтаре гузорем. Вале дар назди ҷавонон на танҳо бояд талаботи калонтар гузорем, балки инчунин зарур аст, ки дар ҳаққи онҳо ғамхорино бештар кунем, роҳҳои нав ба нави тарбияи онҳоро ҷустуҷу намоем.

Ҳоло адабиёти тоҷик ҷавонони боистеъдоди бисъёр дорад ва шубҳае нест, ки бисъёре аз онҳо пас аз чанд соли дигар ба қувваи пешбарандаи адабиёти тоҷик мубаддал хоҳанд гардид.

Фаъолияти эҷодии шоирони ҷавони тоҷик хеле ҳар-тарафа ва пурҷушу хуруш аст. Ҳамаи масъалахоеро, ки ба эҷодиёти онҳо вобаста аст, бо як гузориш дар бар гирифтани мумкин нест. Вале он чи ба арз расид, низ шаҳодат медиҳад, ки ҳоло аз рӯи асарҳои ҷавонон бисъёр масъалаҳои эҷодиро бардоштан мумкин аст. Як шохиди муваффақияти ҷавонони мо ин аст, ки ҳоло тарҷимаи шеърҳои онҳо дар газетаву журналҳои пойтахти мамлакатамон — Москва ва дар республикаҳои бародарӣ торафт бештар ҷоп шуда истодааст. Шеърҳои ҷавонони тоҷик дар матбуоти хориҷа низ нашр гардидааст.

Мазмуни асосии эҷодиёти ҷавонон мисли эҷодиёти куҳансолон мубориза дар роҳи тантанаи ҷамъияти коммунистӣ дар мамлакати мост. Онҳо тамоми ҷушу хуруши ҷавонии худро дар ҳамин роҳ сарф карда истодаанд. Дар ин роҳ онҳо баробари халқи худ қадам

мезананд. Ин ҷавонон агар ҳоло фардои коммунизм-ро тараннум мекарда бошанд, фардо коммунизми воқеъро табриқ хоҳанд гуфт. Дар ин сафари муборак ба онҳо роҳи сафед меҷоҳем!

1962

Handwritten text in Cyrillic script, consisting of three lines of cursive writing.

Handwritten text in Cyrillic script, consisting of two lines of cursive writing.

МУНДАРИЧА

Сарсухан	7
Анъанаҳои ёддоштнависи классикӣ дар «Ёддоштҳо»-и ус- тод Айни	38
Саҳифаҳои нафрат ва тамасхур	85
Ҳалқият ва маҳорат	141
Аввалин асари таърихӣ тарҷимаиҳолӣ дар драматургияи точик	162
Баъзе лаҳзаҳои инкишофи насри точик (1949—1957)	176
Ҳалли мавзӯҳои замони ҳозира маҳорати баланд метала- бад	189
Мавзӯҳои ҳозиразамон ва «заминаи» классикӣ назм	

Муҳаммеджан Шукуров

ТРАДИЦИЯ, НАРОДНОСТЪ, МАСТЕРСТВО

(на тадж. яз.)

Муҳаррир М. Фархат
Рассом Э. Сайфиддинов
Муҳаррири расмҳо Т. Королёва
Муҳаррири техники К. Хоҷаев
Мусахҳҳ С. Обидова

Ба матбаа 26/Х1-63 супурда шуд. Ба чопаш 2/II-64 имзо шуд. Қоғаз 84×108¹/₃₂.
Чузъи чопӣ 7 25. Чузъи чопии шартӣ 12,18. Чузъи нашр ю ҳисоби 10,94. Адади
нашр 2000. КЛ 03265. Супориши № 2021. Нарҳаш 44 тин.

Душанбе, Комбинати полиграфии Комитети Давлатии Совети Вазирони
РСС Тоҷикистон оид ба матбуот

